

СИНТЕЗИС

Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност

УДК 3+001

ISSN 2334-7716 (Online)
ISSN 1821-2743 (штампано изд.)

Криза

Година IV, број 1

2012.

Центар за хуманистичке науке „Синтезис”

СИНТЕЗИС

Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност

Година IV, број 1

Београд, 2012.

Издавач:

Центар за хуманистичке науке „Синтезис“
Булевар уметности 37/31, 11070 Београд
Телефон: 011/2135-833
<http://www.sintezis.org>

За издавача:

Марко Симендић

Уредништво:

Марко Симендић (главни и одговорни уредник), Душан Марковић,
Милан Попадић

Контакт:

urednistvo@sintezis.org

Редакција:

Марко Жиловић, Витомир Јовановић, Невена Манојловић,
Бојана Радовановић, Катарина Лончаревић

Саветодавни одбор:

Сима Аврамовић, Љубодраг Димић, Гордана Јовановић, Јован Теокаревић

Дизајн корица:

Милан Попадић

Техничка обрада, лектура и коректура:

Агенција „Ларус“, Хиландарска 24, 11000 Београд

Штампа:

„Графостил д.о.о.“, Каницова бб, 34000 Крагујевац

Тираж:

300

Доступност:

Часопис Синтезис индексиран је у електронској бази података С.Е.Е.О.Л.
Чланци се у електронском облику могу преузети и са веб-сајта:
www.sintezis.org

Ставови аутора изнети у радовима не изражавају нужно ставове
уредништва часописа, нити Центра за хуманистичке науке „Синтезис“

Садржај Contents

Уводна реч	VII
Editorial	

Тема броја: Криза Main Section: Crisis

Maја Ružić <i>Securitization Outside the Liberal Political Context: Did Cuba Matter in the Cuban Missile Crisis?</i>	1-18
Maја Ружић <i>Процес секуритизације у нелибералном политичком контексту: Да ли је Куба играла важну улогу у Кубанској ракетној кризи?</i>	
Jelena Сираћ <i>Ontological Security of International Organizations: NATO's Post-Cold War Identity Crisis and "Out-of-Area" Interventions?</i>	19-44
Јелена Цупаћ <i>Онтолошка безбедност и међународне организације: послехладноратовска криза идентитета НАТО-а и "Out-of-Area" интервенције</i>	
Vesna Алексић <i>Републикански „Олд дил“ у борби са Великом светском економском кризом 1929 – 1932</i>	45-62
Vesna Aleksić <i>Republican "Old Deal" vs. the Great Depression 1929 – 1932</i>	
Ана Радованац <i>Баштина у кризи - Дворац Шпицер у Беочину</i>	63-84
Ana Radovanac <i>Heritage in crisis – the Spitzer Castle in Beočin</i>	

Чланци

Articles

Марко Жиловић

*Демократска неизвесност и независност правосуђа у Србији
након 2000. године*..... 87-108

Marko Žilović

*Democratic competitiveness and judicial independence in Serbia
since 2000.*

Урош Живковић

*Утицај процеса европске интеграције на спољну политику
Србије: пример регионалне сарадње и добросуседских односа* 109-132

Uroš Živković

*The Influence of European Integration Process on Serbian Foreign
Policy: the Example of Regional Cooperation and Good
Neighbourly Relations*

Витомир Јовановић, Александар Бауцал

Појмовна метафора сагледана из социо-културне перспективе. 133-156

Vitomir Jovanović, Aleksandar Baucal

Conceptual Metaphor Seen from Socio-cultural Perspective

Аника Југовић Спајић

*А у већини случајева нисам ја: феноменолошка анализа искустава
особа које пате од примарних главобоља*..... 157-174

Anika Jugović Spajić

*And in Most Cases I'm Not Myself: a Phenomenological Analysis
of Experience in Persons with Primary Headaches*

Маја Марковић

Женски акт у опусу Зоре Петровић..... 175-190

Maја Marković

The Female Nude in the Oeuvre of Zora Petrović

Милена Гњатовић

Бети Бул као симбол флeпeр ере 191-204

Milena Gnjatović

Betty Boop as a Symbol of the Flapper Era

Sintezi Art

Исидора Крстић <i>Генеративни цртежи</i>	217-220
Isidora Krstić <i>Generative Drawings</i>	

**Прикази
Reviews**

Катарина Лончаревић <i>Giulia Sissa, Sex and Sensuality in the Ancient World</i> [Translated by George Staunton], Yale University Press, <i>New Haven and London 2008, viii + 224 p.</i>	223-226
---	---------

Соња Гочанин <i>Pjer Klast, Društvo protiv države: istraživanja iz političke</i> <i>antropologije, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića,</i> <i>Novi Sad 2010, 235 str.</i>	227-230
--	---------

Даница Илић <i>Катрин Орел, Средња Европа. Од идеје до историје,</i> <i>Clio, Београд 2012, 360 стр.</i>	231-234
--	---------

Биографије аутора	237-242
Biographies of the Authors	

Уводна реч

„Важно обавештење: због кризе у снабдевању гасом, струјом и нафтом, принуђени смо да угасимо ‘светло на крају тунела’. Извињавамо се због неугодности. Искрено, ваша Влада.“ Ево, почели смо шалом, кажу да је такав ред. Истина, шала није ту тек реда ради. Прослављени британски писац Херберт Џорџ Велс (1866-1946) својевремено – у доба прве светске економске кризе – изрекао је следећу реченицу: „Данашња криза сутра ће бити шала“. Овај Велсов афоризам свакако одражава чувени став из Марксовог *Осамнаестог бримера Луја Бонапарте* о томе како се неки догађај први пут појављује као трагедија, а потом као фарса. Но, добро знамо да се „криза“ није десила само једном, те да у својим поновљеним појављивањима није била фарса, ма колико трагична била први пут. Тешко да је Први светски рат трагичан, а Други фарсичан. Крах берзе почетком 21. века био је погубан као онај из двадесетих година 20. века, коме је сведок био и Х. Џ. Велс. У чему је онда шала, да не кажем виц? Можда у томе што криза није ексцес или испад (ни трагичан, ни фарсичан), криза је редовно стање модерне друштвене стварности.

Након прошлог броја *Синтезиса*, чија је тема била *револуција, криза* се наметнула готово као логичан наставак, то јест као тема овог, четвртог, броја. Не треба сметнути са ума да грчко κρίσις (крисис) стоји и у корену речи *криза*, али и у корену речи *критика*. Неговање критичког мишљења један је од циљева *Синтезиса* од његовог оснивања. Тако су се аутори заступљени у овом броју сусрели са редовним, то јест двоструко критичним задатком: одговорити на тему кризе критичким мишљењем. Но, треба јасно рећи: критика (ма каква била) није сама себи циљ. Циљ критичког мишљења – без обзира на кризу у снабдевању гасом, струјом и нафтом – јесте да упали оно светло на крају тунела. Неколико искри тог светла, чини се, наћи ћете и у *Синтезису* бр. 4 који је сада пред вама.

У име уредништва *Синтезиса*,
Милан Попадић

ТЕМА БРОЈА:
КРИЗА

Securitization Outside the Liberal Political Context: Did Cuba Matter in the Cuban Missile Crisis?

Abstract: *This article argues that the Copenhagen's securitization theory, as the analytical tool for grasping the dynamic of security processes, has the same applicability in any socio-political context. In order to support this claim the question why one does security will be addressed. The question deals with the motivation behind the securitization speech act. By dealing with these issues this article engages in the conceptualization of security as an act of utterance, which is at the centre of the securitization theoretical framework. For determining if the securitization process can take place in non-democratic settings, the above-presented theoretical assertions are tested on the empirical case of the 1962 Cuban Missile Crisis. The article concludes with the argument that by putting an emphasis on the survival that motivates security (speech) act, the Copenhagen's theory of securitization cannot be seen as context dependent.*

Key words: *Copenhagen School, securitization, non-democratic context, Cuban Missile Crisis*

After 1990s the international relations scholarship, once dominated by the traditional notion of power politics, became open to and influenced by the emerging constructivist line of thought. The critiques of traditionalist theories emphasize that the changes that came forth with the end of the Cold War politics had an unprecedented effect on the nature of international relations. The state and military perspective of international relations was no longer dominant, and such a change had to be followed by the re-conceptualization of old concepts and the development of new ones that would reflect the new state of affairs.

The same constructivist line of thought also made an impact on the security studies scholarship. The new security theories, which make an essential part of what is now known as the critical branch of security studies, challenge the very meaning of the concept of security. According to the challengers, the traditional meaning of the concept of security as the defence of the state

from external military threats had to be re-conceptualized in order to embrace security dynamics in the new post-Cold War environment.¹ The concept of security had to be diverged from what Berry Buzan and Richard Little had marked as the “Westphalian straitjacket”. The “Westphalian straitjacket” refers to the core concept of traditional security studies that views the state as the only referent object of security.² Drawn by such incentives, while defining the concept of security, critically orientated scholars emphasize above all the non-state and non-military aspects of the potential threat.

The most significant contribution to the constructivist and critical side of the security studies has been made through the work of scholars within the Copenhagen Conflict and Peace Research Institute (COPRI), later known as the Copenhagen School. Drawing from the European security agenda from the mid-1980s and onwards, the Copenhagen scholars introduced the concept of security sectors with the purpose of redefining not only the nature of potential threats but also the nature of the threatened objects. The concept of security sectors outlines that security deals with threats coming not just from military but also from sectors such as economy, environment, politics and society. In addition, the legitimate threatened object for security is not just state, but also society, collective identity, culture, economic integration, popular migration, survival of the species and the survival of the human civilization.³ Therefore, Jef Huysmans is right in pointing out that the Copenhagen’s concept of security sectors can be “universally applied to classify a possible diversity of security problems”.⁴

Apart from the concept of security sectors, the Copenhagen scholars have also contributed to the scholarship with the development of the securitization theory. The main purpose of the securitization theory is to offer an analytical tool for analysing the emergence of security processes in security sectors. In the centre of the theory is the re-conceptualized concept of security, which defines security as a self-referential, intersubjective and socially constructed practice. In other words, securitization theory moves security from being a fact of perception to the fact of utterance. By calling something a security issue, it necessarily becomes one.⁵ Defined in such a way

¹ Mohammed Ayoob, *The Third World Security Predicament: State Making, Regional Conflict and the International System* (Boulder: Lynne Rienner, 1995), 5.

² Berry Buzan and Richard Little, “Why International Relations has Failed as an Intellectual Project and What to do About It,” *Millennium* 30-1 (2001): 25.

³ Michael C. Williams, “Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics,” *International Studies Quarterly* 47-4 (2003): 513.

⁴ Jef Huysmans, “Revisiting Copenhagen: Or, On the Creative Development of a Security Studies Agenda in Europe,” *European Journal of International Relations* 4-4 (1998): 490.

⁵ Barry Buzan, Ole Waever, and Jap de Wilde, *Security: A New Framework for Analysis* (Boulder: Lynne Rienner, 1998), 26.

and placed within the Copenhagen's theory of securitization, the concept of security is presented as an act of utterance that takes an issue beyond the realm of normal politics, by presenting it as an existential threat to the referent object, and upholds the support of audience for the extraordinary measures that are to eliminate this existential threat.⁶ Consequently, an analysis of security with the Copenhagen's securitization framework becomes an examination of the process through which an issue moves from the realm of normal politics, where it could be dealt with communal governance, to the realm of securitization where it is presented as an existential threat that requires the implementation of emergency measures.

However, not all scholars agree that the Copenhagen's theoretical framework is equally applicable in any political settings. According to Claire Wilkinson, the theoretical framework provided by securitization theory "does not currently possess the theoretical vocabulary"⁷ to describe the security dynamic outside the Western liberal environment. Considering that it has been developed on the assumptions that the European understanding of state, identity and security are universal, the Copenhagen School has limited its research agenda only to liberal political context.⁸

Contra Wilkinson's point, this article aims to provide support for the argument that, although the Copenhagen School emerged from European experience, there is no reason to characterize its theoretical contributions as particularly European.⁹ Furthermore, by addressing the question *why one does security* this article will attempt to move the Copenhagen School's securitization theory away from the dependence on the nature of political context. As a case study, this article analyses the role of Cuban government in 1962 Cuban Missile Crisis and concludes that the applicability of the securitization theory, as the analytical tool for grasping the dynamic of security processes, is the same regardless of political context.

Security as a Speech Act?

With the new developments in the European security agenda in the post-Cold War period, the Copenhagen School has engaged in the conceptualization of analytical tools that would provide accurate explanation for the emerging changes. In their efforts, the Copenhagen's scholars became a part of the

⁶ Buzan, Waever, and de Wilde, *Security*, 23-26.

⁷ Claire Wilkinson, "The Copenhagen School in Tour in Kyrgyzstan: Is Securitization Theory Useable Outside Europe," *Security Dialog* 38-5 (2007): 22.

⁸ Wilkinson, "The Copenhagen School in Tour in Kyrgyzstan," 5.

⁹ Huysmans, "Revisiting Copenhagen," 483.

1990s debate about “conceptual reflections on the concept of security”.¹⁰ As a result of these incentives the scholars have developed the concept of sectoral security and the theory of securitization. The concept of security sectors introduced non-military and non-state perspective of potential threats into the national security agenda, and the aim of the securitization theory was to analyse the “attribution of the security problems to specific sources”¹¹ through the questions: “who can ‘do’ or ‘speak’ security successfully, on what issues, under what conditions, and with what effect?”¹²

In fact, the most valuable Copenhagen’s contribution to the critical security scholarship and security scholarship in general has been made with the conceptualization of the theory of securitization. The grassroots for the theory, the concept of securitization, has been developed and formally introduced in security studies by Ole Waever in the chapter “Securitization and Desecuritization”, which makes an important part of Ronnie Lipchutz’s book *On Security*. The chapter, through the reflection upon the concept of security, poses the argument that “with the help of language theory, we can regard security as a speech act”.¹³ Drawing on the assumptions that had been developed in John L. Austin’s speech act theory and on his concept of performative utterance, Waever moves security from being an act of perception, an interpretation of security according to Jahn et al., to security as a speech act.¹⁴ The performative utterance implies that “by saying something, something is being done”,¹⁵ or, applied through the concept of security, by calling something security that something becomes security. In this way for Waever, security does not speak of threats that are more real than others; the utterance of security itself is the primary reality.¹⁶

Defined as a speech act, an issue of practice, the concept of security is placed in the centre of the process of securitization. According to Weaver, securitization process starts with utterance. The securitizing actor, actor in the position of authority, delivers the security speech act to the significant audience. The subject of the speech act is a security nature of the development that emerges as an existential threat for the survival of the referent object. By

¹⁰ Ole Waever, “Securitization and Desecuritization,” in: *On Security*, ed. Ronnie D. Lipschutz, 46. (New York: Columbia University Press, 1995).

¹¹ Buzan, Waever, and de Wilde, *Security*, 44.

¹² *Ibid.*, 27.

¹³ Waever, “Securitization and Desecuritization,” 55.

¹⁴ Huysmans, “Revisiting Copenhagen,” 491-492.

¹⁵ Rita Taureck, “Securitization Theory – The Story So Far: Theoretical Inheritance and What it Means to a Post-Structural Realist,” Paper presented at the 4th annual CEEISA convention University of Tartu, 25-27 June 2006: 6.

¹⁶ Waever, “Securitization and Desecuritization,” 55.

saying security to the audience, securitizing actor “moves a particular development into a special area, and thereby claims a special right to use whatever means are necessary to block it”.¹⁷ In this case, the delivered speech act represents means for constructing an issue as an existential threat by which securitizing actor upholds the needed legitimacy for the break of rules of normal politics and for the execution of emergency measures.¹⁸ Yet, by approving the security nature of the presented development, the audience is the instance that decides about successful securitization. By doing so, the audience is the one that legitimizes the breaking of the rules of normal politics and the enforcement of the extraordinary measures.¹⁹ To sum up, the Copenhagen’s theory of securitization implies that by uttering security, an issue becomes a threat and also a part of the process that ends with the legitimate use of extraordinary measures for the purpose of securing survival of the threatened object.

However, the above presented argument – that the Copenhagen scholars moved from the traditional understanding of security with the development of the securitization theory, which defined security as a speech act, and by introducing the concepts of sectoral security that led to the broadening and deepening of the security agenda – has been challenged by the critics. As Felix Ciuta in his critical evaluation of the securitization theory in the article “Security and the problem of context: hermeneutical critique of securitization theory” points out, the theoretical framework of the securitization theory has not yet departed the concept of security from the (traditional) notion of survival. The Copenhagen scholars were still relying on the logic of survival while making an effort to define security as an intersubjective and socially constructed practice. As noted by Ciuta, in the 1998 Copenhagen book security is described as a “survival in the face of existential threat, but what constitutes an existential threat is not the same across different sectors”.²⁰ Therefore, Ciuta rightfully claims that for the Copenhagen School the intersubjective construction of security is divided in the area where it can and cannot happen. Within the securitization framework this division is presented in a way that the construction of security has been reduced to the “successful production of the ‘label security’”,²¹ but the label itself (the meaning of security) is excluded from the construction.²² In addition, Jef Huysmans in the article “Security! What Do You Mean?: From Concept to Thick Signifier” argues that the broadening and deepening of the security agenda has led to adding adjec-

¹⁷ Ibid., 55.

¹⁸ Buzan, Waever, and de Wilde, *Security*, 24-25.

¹⁹ Ibid., 25.

²⁰ Buzan, Waever, and de Wilde, *Security*, 27.

²¹ Felix Ciuta, “Security and the problem of context,” 309.

²² Ibid., 306-309.

tives to the noun ‘security’, but has failed to deal with the meaning of the noun itself.²³ With that being said, it is possible to support Ciuta’s argument that the Copenhagen efforts to move security from the traditional interpretations of the concept have led to the reinforcement of the claim that “security always means survival in the face of existential threat”.²⁴

Although Ciuta, while critically evaluating the securitization theory, makes an argument that the concept of security should be conceptualized without making a reference to the notion of survival, it is hard to think of a way in which one would define security outside the implication that it has for the survival. Furthermore, the very link between security and survival, made within the securitization framework, could be seen as a contribution to the applicability of the framework to a wide range of cases. With that being said, this article argues that, by retaining the notion of survival within their theoretical framework, the Copenhagen scholars have addressed the underlining question: why one does security in the first place? The answer to this question, in a more or less open manner, is pointed out in the 1998 Copenhagen book: “the fear that other party will not let us survive as a subject is the fundamental motivation”²⁵ for the security (speech) act. Security may be an act of practice but the reason behind doing (speaking) security is perseverance of the threatened object. In fact, by emphasising survival as the motivating force behind the security speech act, through which an issue is discursively constructed as an existential threat, the analytical applicability of the securitization theory is strengthened even further. Considering that the motivation behind doing (speaking) security can be directly linked to the survival of the threatened (referent) object, it could be argued that this motivation stays the same regardless of socio-political context within which securitization takes place. Although the nature of the referent object may vary depending on the political settings or security sectors, the concern about its survival that motivates the security speech act, and thus the securitization process itself, can be seen as a constant.

Drawing on the arguments presented in the paragraph above, this article claims that the securitization framework is not dependent on the context within which the securitization process may take place. Yet, the same cannot be stated for the nature of the referent (threatened) object. As pointed out by the Copenhagen scholars the “securitizing actor can attempt to construct anything as a referent object”;²⁶ although, depending on the context, some referent objects are more likely to be successfully securitized than others. Therefore,

²³ Jef Huysmans, “Security! What Do You Mean? : From Concept to Thick Signifier,” *European Journal of International Relations* 4-2 (1998): 227.

²⁴ Felix Ciuta, “Security and the problem of context,” 397.

²⁵ Buzan, Waever, and de Wilde, *Security*, 26.

²⁶ *Ibid.*, 36.

when applying the securitization theoretical framework for the analysis of a specific empirical case, and in order to be able to present valuable answers to the questions: “who can ‘do’ or ‘speak’ security successfully, on what issues, under what conditions, and with what effect?”²⁷ security analysts should look more thoroughly into the socio-political context within which securitization takes place. Juha Vuori’s article “Illocutionary Logic and Strands of Securitization: Applying the Theory of Securitization to the Study of Non-Democratic Political Orders” is a good reference point on this issue.

In order to provide support for the argument that the process of discursively constructing an issue as security threat has the same dynamics in democratic and non-democratic settings, this article analyses the 1962 Cuban Missile Crisis as an empirical case study. In the next section, the article will examine how the measures taken by the United States, the Bay of Pigs invasion and the embargo posed against Cuba, were interpreted by Cuban political establishment as existential security threats for their survival. Consequently, the delivered security discourse served as a means of justification to the Cuban public for the implementation of the emergency measures through the acquirement of the Soviet nuclear missiles.

The Cuban Missile Crisis: Was it Just a Superpowers Play?

The Cuban Missile Crisis, or the Caribbean Crisis, or the October Crisis, depending on the interpretation of involved actors,²⁸ was one of the most dangerous confrontations in the Cold War era. According to historian Arthur Schlesinger, the crisis was not only the most dangerous confrontation of the Cold War, it was also “the most dangerous moment in human history”.²⁹ The two Cold War superpowers, the United States and the Soviet Union, were deciding about the possibility of the Third (nuclear) World War. The crisis began on the ‘Black Saturday’, October 16, 1962, when the United States’ government was presented with photographic evidence, discovered by U-2 spy plane, of the medium-range ballistic missiles site in Cuba.³⁰ This discovery was followed by the United States’ navy “blockade against all ships that were carrying ‘offensive military’ cargoes to Cuba”,³¹ transportation of the Soviet

²⁷ Ibid., 27.

²⁸ In the United States the crisis is known as the Cuban missile crisis, in the Soviet Union as The Caribbean crises, and in Cuba as the October crises.

²⁹ Michael Dobbs, *One Minute to Midnight: Kennedy, Khrushchev, and Castro on the Brink of Nuclear War* (New York: Random House, Inc., 2008), xiii.

³⁰ Aleksandr Fursenko, and Timothy Naftali, *Khrushchev’s Cold War* (New York, W. W. Norton & Company, Inc., 2006), 465.

³¹ Ibid., 475.

nuclear warheads closer to the missile sites, shooting down of the United States U-2 spy plane and firing at the United States aircrafts that were flying-low over Cuba, the submarine incident, and the finalization of the plan for all-out invasion of Cuba. Considering the gravity of the situation Michael Dobbs is right to claim that any of these incidents could have resulted in a nuclear confrontation.³² Yet, after the thirteen days of ‘standing on the brink of nuclear war’ the United States and Soviet Union’s governments reached a settlement. The Soviet nuclear missiles were removed from Cuba and, in return, the United States agreed to withdraw its nuclear missiles from Turkey and to pledge that the sovereignty of Cuba would not be threatened by a possible invasion.³³

This unprecedented Cold War confrontation soon became the subject of a wide range of scholarly work. The scholars, especially those interested in international relations, analysed the Cuban missile case as an ideal case of the Cold War politics. As Jutta Weldes and Mark Laffey in their article “Decolonizing the Cuban Missile Crisis” point out, the Cuban missile crisis was viewed in academia as a perfect case for studying decision-making process, nuclear proliferation, politics of deterrence and crisis management. In addition to this, Laffey and Weldes rightfully note that – although a wide range of scholarly work has been done on this topic – the crisis has been presented only from the perspective of the two Cold War superpowers. The role of the third party, the Cuban government, has been mostly neglected: “[s]imply put, Cuba didn’t matter in the Cuban missile crisis.”³⁴

Considering that there would be no Cuban missile crisis without the involvement of the Cuban government, this article will try to offer a third perspective on the 1962 confrontation. The role of the Cuban government will be analysed through the theoretical framework of Copenhagen’s securitization theory. The purpose of this analysis is to examine whether the theory of securitization can be applied to studying discursively constructed security processes in a non-liberal socio-political context. For that purpose special attention will be given to the motivation behind Cuban government’s actions that led to the extraordinary security measures such as the acquirement of the nuclear weapons. In addition, with the reference to Vuori’s classification of securitization processes in a non-democratic political context, this article will try to determine what kind of securitization may have happened in Cuba during the October crisis. Although, due to the lack of empirical data available, the case of Cuba may not be ideal for theory testing, this very obstacle is a

³² Dobbs, *One Minute to Midnight*, xiv.

³³ Johan Swift, “The Cuban Missile Crises,” *History Review* (2007): 10-11.

³⁴ Mark Laffey and Jutta Weldes, “Decolonizing the Cuban Missile Crisis,” *International Study Quarterly* 52 (2008): 555.

valuable challenge for applying the securitization theory in political settings that are known for not being very transparent.

The key for understanding the Cuban perspective on the October crisis is the position and the role of the revolutionary regime established in Cuba after overthrowing the dictator Fulgencio Batista in 1959. The new political establishment that emerged from the 26th of July revolutionary movement led by Fidel Castro enjoyed the support of the United States. In return, only four months after the revolution, Fidel Castro visited the United State as a guest of the American Society of Newspaper Editors. During the visit Castro emphasized that the Cuban revolution was not a communist revolution, and that the new government did not pose a communist threat to the United States.³⁵

However, the relations between Cuba and the United States moved in different direction during the 1960s. The Cuban revolutionary government was facing severe internal economic challenges combined with a high rate of poverty. Thus, in order to maintain its power position, the government enforced the nationalization of all foreign-owned privet assets.³⁶ As a response to this measure the United States' imposed economic, commercial and financial embargo towards Cuba. The quotas on the sugar imported from Cuba to the United States were put in place. By doing so the United States deprived the Cuban government from the main source of external income,³⁷ which aggravated the power position of the political establishment even more. As Fursenko and Naftali in their analysis note, Cuba has not been able to meet its domestic needs even before the US embargo was placed, and this measure contributed even more to the deterioration of its economic situation.³⁸ Furthermore, the United States' involvement in Cuba did not end with economic measures. The economic measures for the overthrow of Cuban government were also supported by military means. The 1961 Bay of Pigs invasion, which was planned during Eisenhower's and carried out during Kennedy's administration, is a good example of this strategy.³⁹

Yet the Cuban revolutionary regime managed to survive these external challenges, and, furthermore, it managed to gain stronger domestic support and a powerful ally. The public support for the Castro's regime was there, but the public discontent with the economic situation in the country did

³⁵ Aleksandr Fursenko, and Timothy Naftali, *One Hell of a Gamble: Khrushchev, Castro, Kennedy and the Cuban Missile Crisis, 1958-1964* (London: Pimilico, 1999), 5-6.

³⁶ Swift, "The Cuban Missile Crises," 6.

³⁷ Fursenko, and Naftali, *One Hell of a Gamble*, 162.

³⁸ Ibid.

³⁹ Swift, "The Cuban Missile Crises," 7.

not vanish. Dissatisfying economic situation and unpopular social measures, which were result of bad economic policy, reduced the public support for the ruling political elite. The situation aggravated even more in December 1961 when Castro publicly declared himself to be a communist “who intended to lead Cuba through a socialist revolution”.⁴⁰ This statement caused division within the Cuban political establishment and society. Not all supporters of the revolutionary government were in favour of the new path of communism. As Khrushchev pointed out Castro’s statement had “the immediate effect of widening the gap between himself and the people who were against Socialism, and it narrowed the circle of those he could count on for support”.⁴¹ Consequently, legitimacy of Castro’s government, which was founded on the 1956 post-imperial national revolutionary heritage, was facing serious challenges. This time, legitimacy and the power position of the regime were called into question by internal challenges. As a reply, the Cuban government resorted to the discourse about its days of revolution and the potential security threat coming from the imperialist United States. In one of his 1961 radio interviews about the reforms in Cuba, the Prime Minister Castro, while discussing the security of the country, clearly described the United States as a potential source of sabotages and funds for counterrevolutionary, terrorist organizations.⁴² With the reference to these interviews, it could be argued that Cuban political establishment used the potential threat from the United States as a political tool for giving legitimacy to the regime and the changes that it was enforcing.

The existence of the potential imperial threat from the United States was not just used as an instrument for the consolidation of the revolutionary, now communist, regime in Cuba. Cuban political establishment used the possibility of the new United States invasion in order to enhance its newly formed alliance with the Soviet Union. Under the pretext of an existential threat, the Cuban government managed to facilitate the sales of arms from the Warsaw Pact countries and to receive a ten-year credit arrangement.⁴³ As Fursenko and Naftali point out, “a KGB report on Cuban perception of the American threat arrived on April 20, and a day later the Kremlin decreed the necessity ‘to render urgent assistance to the Cuban government’”.⁴⁴ However, the Soviet assistance did not end just with military and economic arrangements. In order to protect the Cuban revolution and prevent possible invasion, in May

⁴⁰ Fursenko, and Naftali, *One Hell of a Gamble*, 161.

⁴¹ Ibid.

⁴² Fidel Castro, “On Currency Reform,” Havana, Revolution, August 9, 1961, <http://lanic.utexas.edu/project/castro/db/1961/19610809.html> (Accessed: 24. 05. 2011)

⁴³ Fursenko, and Naftali, *One Hell of a Gamble*, 46.

⁴⁴ Ibid.

1962 the delegation of the Soviet Union arrived to Cuba with an unprecedented offer. The Cuban government was presented with the new plan of defence that relied on the placement of the Soviet medium-range ballistic missiles on Cuban soil. Unexpectedly, the Cubans accepted this extraordinary offer within two days.⁴⁵

Drawing on the above-presented chain of events, it is possible to argue that the securitization process in Cuba did in fact take place. Starting from 1961, with the economic crisis and the Bay of Pigs invasion, the presence of the imperial threat from the United States has become a part of Cuban everyday politics. According to the speeches delivered by the Cuban political establishment, the danger coming from the United States' sabotages was not affecting just the security of the country, the referent object of securitization, but also the country's economy, agriculture, currency reform and social policies.⁴⁶ The securitizing actor, in this case the Cuban political regime, used its position of authority to create the discourse of the existential threat as a political tool for the consolidation (legitimization) of the regime itself. Even more, this "fear that other party will not let us survive"⁴⁷ led the Cuban government to go as far as accepting Soviet medium-range ballistic missiles, even though the consequences of that extraordinary measure could have been devastating not just for the regime but also for the Cuban population.

In order to provide additional evidence for the argument that securitization process could have culminated with the 1962 October crisis, the article will rely on Vuori's classification of securitization processes in the non-democratic political context. Drawing on the role of audience as the final legitimator, even in non-democratic political context, Vuori develops a distinction between four types of securitization: securitization for raising an issue on the security agenda, securitization for deterrence, securitization for legitimating past acts, and securitization for the control.⁴⁸ Based on this classification, and considering the chain of the 1962 events in Cuba and the role of the audience (viewed as general public), the security dynamics that led to the placement of the Soviet medium-range ballistic missiles on the Cuban soil could be described as the securitization for legitimating past event.

As Fursenko and Naftali note, the Cuban government kept the new type of the Soviet assistance in secret from the Cuban public. Only after accepting the Soviet medium-range ballistic missiles the Cuban political leadership planned to launch a campaign in order to gain public support for this measure.⁴⁹

⁴⁵ Fursenko, and Naftali, *One Hell of a Gamble*, 178-183.

⁴⁶ Castro, "On Currency Reform".

⁴⁷ Buzan, Waever, and de Wilde, *Security*, 26.

⁴⁸ Vuori, "Illocutionary Logic and Strands of Securitization," 75-75.

⁴⁹ Fursenko, and Naftali, *One Hell of a Gamble*, 220.

Yet, with the publication of the photographs from missile sites and the United States navy blockade that followed, the existence of the Soviet missiles had to be justified to the Cuban public without hesitations. Thus, on the October 24, 1962 Castro's official interview on the October crisis was broadcasted on all television and radio stations in Cuba. In the interview Castro made a claim that the established navy blockade of the Cuban island was just another step in the United States' imperialistic politics towards the revolutionary Cuba. As he emphasized, "all these measures do not surprise us. Measures of this type and others which we have had to endure are thing which were logically to be expected from a type of government which is as reactionary and as lacking in respect of other peoples and other nations as is the U.S. Government."⁵⁰ In addition to this Castro warned that the United States government would turn to even more radical measures in order to deal with the Cuban revolution. While describing the United States actions against Cuba, he concluded that "it has been the story of an uninterrupted chain of failure leading the imperialists, who have not resigned themselves, who will not resign themselves, despite the fact that they have no choice but to resign themselves – a series of more adventurous, more aggressive, and more dangerous steps for the sole purpose of destroying the Cuban revolution."⁵¹ Therefore, in order to deal with this kind of threat and protect the revolutionary heritage, the Cuban government had no other way but to rely on the support of the Soviet Union. In other words, Castro legitimized the acquirement of the ballistic missiles through the hostile intentions of the United States. He argued, "if the U.S. Government did not harbour any aggressive intentions toward our country it would not be interested in the quantity, quality, or type of our weapons."⁵²

Drawing on the intentions and actions of the Cuban political establishment, and with the reference to Vuori's classification of the securitization processes, it is possible to claim that the decision of the Cuban government to accept Soviet medium-range ballistic missiles had to be at some point backed up by the Cuban public. Yet, the decision when the public support is going to be asked for was forced by the events in October 1962. Faced with the charges from the United States government for possessing dangerous 'offensive weapon', the Cuban political establishment had to explain the acquirement of the Soviet missiles. The Cuban public had to be convinced that the regime's decision to place ballistic missiles on Cuban soil was a necessary measure against the threats that were coming from the United States. That being said, and considering that the Cuban revolutionary regime is still in

⁵⁰ Fidel Castro, "23 October Interview," Havana, October 24, 1962, <http://lanic.utexas.edu/project/castro/db/1962/19621024.html> (Accessed: 24. 05. 2011)

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid.

power, it is possible to argue that the security speech act delivered by the Cuban government for the purpose of legitimizing past actions (acquisition of the ballistic missiles) led to a successful securitization.

Conclusion

In order to make a genuine contribution to the security studies scholarship the scholars within the Copenhagen Conflict and Peace Institute, later on known as the Copenhagen School, have developed the concept of sectoral security and the securitization theory. These new approaches to the concept of security were presented as universal tools for the analysis of the contemporary security processes. Yet, not all scholars agreed upon the universal value of the Copenhagen contributions. The critics have argued that the Copenhagen theoretical developments were internally inconsistent, conceptualized on the Western, European historical experience and thus applicable only within the European, liberal settings. As Clair Wilkinson claims, the Copenhagen theory of securitization could not be viewed as a general analytical tool considering the undermined role of the socio-political context in its theoretical framework.⁵³ The criticism did not pass without a reply. The scholars argued that the fact that Copenhagen's concepts have been developed from the European experience was not good enough of a reason to characterize them as particularly European.⁵⁴

Following this argument, this article aimed to support the scholars who argue that the applicability of the securitization theory is not context-dependent. As pointed throughout the article, by dealing with the issues of motivation behind the security (speech) act the assumption about the applicability of the securitization theory in any political context could be strengthened even more. Considering that the motivation behind doing (speaking) security can be related to the survival of the threatened (referent) object, it could be argued that this motivation is the same regardless of socio-political settings. Consequently, the need to survive in the face of existential threat is what moves an issue from normal to extraordinary politics and thus leads to the process of securitization.

In order to test these theoretical assertions, the case of the Cuban missile crisis was analysed. The purpose was to determine if securitization in Cuba during the events in October 1962 took place. During the analysis, the emphasis was put on the role of the Cuban political establishment, which in order to secure its survival from the imperial threats resorted to extraordinary means. The fear from the United States' invasion led the Cuban government to

⁵³ Wilkinson, "The Copenhagen School in Tour in Kyrgyzstan," 22.

⁵⁴ Huysmans, "Revisiting Copenhagen," 483.

accept the placement of Soviet ballistic missiles on Cuban soil. Later on, these measures were revealed to the Cuban public through the security discourse that aimed to uphold the support and legitimacy in the face of possible invasion. With that being said, and with the reference to Vuori's classification of the securitization processes in a non-democratic political context, this article concludes that the securitization process took place in Cuba during the October missile crisis. In other words, Cuba did matter in the Cuban Missile Crisis and the Copenhagen's securitization theory, as the analytical tool for grasping the dynamic of security processes, has the same applicability in any socio-political context.

Bibliography:

- Ayoob, Mohammed. *The Third World Security Predicament: State Making, Regional Conflict and the International System*. Boulder: Lynne Rienner, 1995.
- Buzan, Barry, Ole Waever, and Jap de Wilde. *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder: Lynne Rienner, 1998.
- Buzan Berry, and Richard Little. "Why International Relations has Failed as an Intellectual Project and What to do About It." *Millennium* 30-1 (2001): 19-39.
- Castro, Fidel. "On Currency Reform." Havana, Revolution, August 9, 1961. <http://lanic.utexas.edu/project/castro/db/1961/19610809.html> (Accessed: 24. 05. 2011)
- Castro, Fidel. "23 October Interview." Havana, October 24, 1962. <http://lanic.utexas.edu/project/castro/db/1962/19621024.html> (Accessed: 24. 05. 2011)
- Ciuta, Felix. "Security and the problem of context: a hermeneutical critique of securitization theory." *Review of International Studies* 35-1 (2009): 301-326.
- Dobbs, Michael. *One Minute to Midnight: Kennedy, Khrushchev, and Castro on the Brink of Nuclear War*. New York: Random House, Inc., 2008.
- Fursenko, Aleksandr and Timothy Naftali. *One Hell of a Gamble: Khrushchev, Castro, Kennedy and the Cuban Missile Crisis, 1958-1964*. London: Pimilico, 1999.
- Fursenko, Aleksandr and Timothy Naftali. *Khrushchev's Cold War*. New York, W. W. Norton & Company, Inc., 2006.
- Huysmans, Jef. "Security! What Do You Mean? : From Concept to Thick Signifier." *European Journal of International Relations* 4-2 (1998): 226-255.
- Huysmans, Jef. "Revisiting Copenhagen: Or, On the Creative Development of a Security Studies Agenda in Europe." *European Journal of International Relations* 4-4 (1998): 479-505.
- Laffey, Mark and Jutta Weldes. "Decolonizing the Cuban Missile Crisis." *International Study Quarterly* 52 (2008): 555-577.
- Swift, Johan. "The Cuban Missile Crises: The Unpredictable Past." *History Review*, (2007): 6-11.

- Taureck, Rita. "Securitization Theory – The Story So Far: Theoretical Inheritance and What it Means to a Post-Structural Realist." *Paper presented at the 4th annual CEEISA convention University of Tartu, 25-27 June 2006.*
- Vuori, Juha A. "Illocutionary Logic and Strands of Securitization: Applying the Theory of Securitization to the Study of Non-Democratic Political Orders." *European Journal of International Relations* 14-1 (2008): 65-99.
- Waever, Ole. "Securitization and Desecuritization." in: *On Security*, ed. Ronnie D. Lipschutz. New York: Columbia University Press, 1995.
- Wilkinson, Claire. "The Copenhagen School in Tour in Kyrgyzstan: Is Securitization Theory Useable Outside Europe." *Security Dialog* 38-5 (2007): 5-25.
- Williams, Michael C. "Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics." *International Studies Quarterly* 47-1 (2003): 511-531.

Резиме

Маја Ружић

Процес секуритизације у нелибералном политичком контексту: Да ли је Куба играла важну улогу у Кубанској ракетној кризи?**Кључне речи:** *Копенхагенска школа, секуритизација, недемократски политички контекст, Кубанска ракетна криза*

Чланак заступа становиште по коме је копенхагенска теорија секуритизације, као аналитичко средство за проучавање динамике безбедносних процеса, једнако примењива у било ком социо-политичком контексту. У циљу подршке наведеном становишту, чланак се бави питањем мотивације која условљава појаву безбедносних процеса, а самим тим и безбедности као језичког акта који се налази у центру теорије секуритизације. Као студију случаја за наведену теорију, чланак анализира улогу кубанске владе у догађајима из 1962. године, познатим као Кубанска ракетна криза. Резултати анализе показују да уколико пођемо од претпоставке да је опстанак основни мотив иза безбедности као језичког акта, на копенхагеншку теорију секуритизације не можемо гледати као на теорију чија је применљивост условљена контекстом.

Ontological Security of International Organizations: NATO's Post-Cold War Identity Crisis and "Out-of-Area" Interventions

Abstract: *This article tackles the issue of the NATO's post-Cold War identity crisis. More precisely, with the employment of the ontological security concept, it seeks to account for NATO's struggles to position itself in the new security environment that seems to be constantly changing. The overall argument is developed in three stages. First, I have conceived of international organization's identity through the purpose it fulfills. Second, this entailed the conclusion that a stable purpose renders international organization ontologically secure and, vice versa, absent or unstable purpose renders it ontologically insecure or in other words "anxious". In the third stage, I have made an inquiry into the nature of the behavior of the ontologically insecure organization through the combination of Jenifer Mitzen's exogenous ("role identity") and Brent J. Steele's endogenous ("intrinsic identity") accounts about identity formation. Accordingly, I have argued that the behavior of an ontologically insecure international organization is, first and foremost, identity not interest driven behavior. These propositions were then put against the case of the post-Cold War NATO.*

Key Words: *NATO, ontological security, international organizations, idenity*

Introduction

Prior to 2012 NATO Chicago Summit, Atlantic Council has published a report titled *Anchoring Alliance*.¹ In it, Nicholas Burns, Damon Wilson and Jeff Lightfoot urge member states to dedicate more resources and more enthusiasm to the Alliance that seems to be entering a new period of crisis. The United States "pivot" towards the Asian-Pacific region and the global

¹ Nicholas Burns, Wilson Damon and Jeff Lightfoot, *Anchoring the Alliance* (Washington: Atlantic Council, 2012).

economic crises are the main causes of these new NATO's troubles. However, this is not an unknown situation for NATO. Many argue that, since the end of the Cold War, the Alliance is in the constant state of crisis. For over twenty years since the disappearance of the Soviet threat NATO has been struggling in determining its exact purpose and identity. On this point, it is interesting to note that during almost fifty years of the Cold War NATO forces were not involved in a single military engagement, although a clear threat on the part of Soviet Union existed. Contrary, after the end of the Cold War it undertook a number of military actions (e.g. intervention in Kosovo, Gulf of Aden and Afghanistan) even though one cannot say with the certainty what threatens the present-day NATO, what is its *raison d'être*. How can this transformation be explained? In what way has this key global security international organization transformed after the Cold War?

I seek to answer these questions by employing the concept of ontological security. My aim is to contribute to the recent developments in the security studies, namely to the process of broadening (What is the threat?) and deepening (What is threatened?) of the security concept.² The primary goal of this broadening and deepening "business" was to escape the pitfalls of the traditional international relations and security scholarship, specifically the "fetishization of state"³ which conceives it as the ultimate referent of security and sees military power as the only possible type of threat. I continue in the course of these endeavors by arguing that with the help of the ontological security concept even international organizations can be perceived as entities with security concerns.

By choosing international organizations as the new referent of this kind of security, this study moves the concept of ontological security upwards on the "deepening axis". In this way it is argued that such international relations' entities like international organizations can deal with security problems that are not in any relation with the outside threats but with its ability to continue to exist as "such and such" entity, to continue to exist as the instance of an international organization. In order to back up this argument I offer the following proposition. International organizations derive their identity from the objectives and purposes they are set to perform. Thus, clear objectives and purposes provide an international organization with ontological security. Conversely, the absence of clear purpose will render it ontologically insecure. Should this happen, international organization will either disappear or embark on ontological security seeking. The focus of this research is precisely on the process of "ontological security seeking" and its purpose is to demonstrate

² Keith Krause and Michael C. Williams, ed. *Critical Security Studies: Concepts and Cases* (Minnesota: University of Minnesota, 1997), 230.

³ Richard Wyn Jones, *Security, Strategy and Critical Theory* (Colorado: Lynne Rienner Publishers, Inc, 1999), 76.

that different behavior can be observed when the international organization is ontologically secure than when it is ontologically insecure.

This article will consist of the following parts. In the first part, I clarify the meaning of the ontological security concept in the international relations and security studies. In the second part, I offer a new theoretical framework that connects ontological security and international organizations. I do this by conceptualizing international organization's identity through the purpose it fulfills, and thus through the role it assumes in the international system. Further, I combine partly opposing approaches of the two most prominent ontological security scholars, Jennifer Mitzen and Brent J. Steele, in order to explain the behavior of the ontologically insecure international organization. In the third and last section, this theoretical framework is tested against the case of the post-Cold War NATO.

ONTOLOGICAL SECURITY IN INTERNATIONAL RELATIONS THEORY

Ontological security found its place within international relations and security theory as a result of the interdisciplinary work. In that respect, all international relations theorists who engage with this concept borrow heavily from sociologist Antony Giddens. In his 1991 book *Modernity and Self-Identity*⁴ he uses the ontological security concept to refer to: "A sense of continuity and order in events, including those not directly within the perceptual environment of the individual."⁵

As such, the concept entails a close connection with the individual's self-identity in the sense that it represents his need to see himself as one, unchanging and continuous person in time.⁶ Giddens posits that this is done through the ability of human beings to reflexively monitor their day-to-day activities. In other words, at any given time they should be able to interpret discursively the reasons and the nature of their behavior. Or as Giddens puts it, "to be a human being is to know, virtually all of the time, in terms of some description or another, both what one is doing and why one is doing it".⁷ However, if the individual's basic belief that the social environment will produce and reproduce itself as expected is disrupted in any way, that individual will experience an "existential anxiety" which consists in his inability to continue to grasp the reality in a cognitive way.

⁴ Antony Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age* (Cambridge: Polity Press, 1991).

⁵ Ibid., 243.

⁶ Jennifer Mitzen, "Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma," *European Journal of International Relations* 12-3 (2006): 342.

⁷ Giddens, *Modernity and Self-Identity*, 35.

Due to the overwhelming feeling of chaos, that individual's sense of agency will also be compromised.

However, once "imported" into the international relations and security theory, theorists did not "agree" upon one possible way of further conceptualization and operationalization of the ontological security approach. Here I briefly present the works of Jef Huysmans, Brent Steele and Jennifer Mitzen.

Huysmans was the first to introduce the concept of ontological security into security studies in his seminal 1998 article.⁸ By positing that security can be studied as a self-referential concept, he makes the difference between "daily security" and "ontological security".⁹ "Daily security" consists of "trying to postpone death by countering objectified threats".¹⁰ "Ontological security", on the other hand, has to do with the ability to perform the function of "objectifying death", of transforming strangers (which defy categorization and ordering) into enemies (which are known, categorized and, as such, a part of the order). On the whole, "ontological security" mediates order and chaos, while "daily security" mediates friends and enemies.¹¹

Mitzen and Steele are the two security studies' scholars that most directly engage with the concept of ontological security.¹² Their starting positions are much the same: they both scale-up the level of analysis from individuals to states and they both use the concept to argue that states' behavior is not motivated, as realists assume, only by the need to survive physically but also by the need to serve their self-identity. Thus, for both Steel and Mitzen, the ontological security signifies "security of the self, not of the body".¹³ However, they differ significantly in their conceptualizations of how this type of security is achieved.

Whether ontological security is provided through the factors exogenous to the social interaction (first and second image) or to the ones that are

⁸ Jef Huysmans, "Security! What Do You Mean? : From Concept to Thick Signifier," *European Journal of International Relations* 4-2 (1998): 226-255.

⁹ *Ibid.*, 242-243.

¹⁰ *Ibid.*, 242.

¹¹ *Ibid.*

¹² See: Jennifer Mitzen, "Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma," *European Journal of International Relations* 12-3 (2006): 341-370; Jennifer Mitzen, "Anchoring Europe's Civilizing Identity: Habits, Capabilities and Ontological Security," *Journal of Public Policy* 13-2 (March 2006): 270-285; Brent J. Steele, "Ideas That Were Really Never in Our Possession: Torture Honor and US Identity," *International Relations* 22, (2008): 243-261; Brent J. Steele, *Ontological Security in International Relations: Self, Identity and the IR State* (New York: Routledge, 2008).

¹³ Mitzen, "Ontological Security in World Politics", 344.

endogenous to it (third image) is the core question upon which Mitzen and Steele's approaches part ways. Steele uses the concept of ontological security to make sense of the three forms of state behavior: moral, humanitarian and honor-driven.¹⁴ He starts off by noting that traditional international relations have largely ignored the possibility that these kinds of normative concerns of states can be internally generated. In other words, states do not embark on humanitarian or moral behavior because this kind of behavior is intersubjectively constructed or universally moral, but because it serves states' self-identity needs and in turn provides them with ontological security.¹⁵ Simplified, Steele's argument would be that an altruist is not an altruist because of a strong feeling of empathy, but because that particular person, identity-wise, wants to be seen as an altruist. Accordingly, Steele does not give much attention to the social interaction, but focuses on such concepts as "biographical narratives", "critical situation" and "shame".¹⁶ Consistent self-conceptions sustained through the narratives are thus central to Steele's notion of ontological security. In the case of NATO's Kosovo intervention Steel attempts to build an argument that the United States were prompted to engage in the humanitarian operations in Kosovo in order to do what they failed to do previously in Somalia, Haiti and Rwanda, which made them experience "shame".

Mitzen, on the other hand puts greater emphasis on the social interaction as a generative power behind ontological security. She strongly opposes realists' assumptions, accepted by Steele, that state's type (identity) is self-organized and "given by nature" rather than constituted through social interaction. Her theoretical accounts come out of the empirical puzzle posed by a security dilemma. If states are really security seekers, as defense realists claim, why are they unable to communicate their true types (identities) during the long period of engagement in the security dilemma? Further, how are we supposing to conceive of these states as security seekers if they constantly display aggressive behavior? As a part of the response to these questions, Mitzen posits that this "realist types" are just "aspirations" or "possible selves", cognitive conceptions of what the state would like to be if the conditions were perfect.¹⁷ But since conditions are never perfect, states' identities become dependent on social interaction, presumably with other states, and, more precisely, on the type of roles state perform within those social relationships.¹⁸ Types or state identities are thus intersubjective, both on the level of knowledge and on the level of practice. This is so because states do not have the final word

¹⁴ Steele, *Ontological Security in International Relations*, 2.

¹⁵ *Ibid.*, 25-48.

¹⁶ *Ibid.*, 10-13.

¹⁷ Mitzen, "Ontological Security in World Politics", 355.

¹⁸ *Ibid.*, 354, 357.

in determining whether they are security-seekers or power-seekers but need acknowledgment from the others who infer a state's type from its behavior and see it as a fulfillment of a particular role. For all these reasons, rather than speaking about "biographical narratives", "shame" and "honor", Mitzen opts for "routinization", "attachment", "stable cognitive environment" and "capacity for agency". Thus, although the internally held state's identity did not reach its fulfillment through a particular social interaction, the state is not left without benefits to its ontological security. Any longstanding relationship with a significant other, such as the security dilemma, leads to a "routinized" relationship. This routinization means that "states got invested in socially recognized identities",¹⁹ that they got attached to them. The main reason is the need for a stable, cognitive environment that provides behavioral certainty by ensuring that things will unfold tomorrow as they did today.

Bearing in mind all the finesse of the ontological security concept in international relations and security studies, but drawing mostly on Mitzen's and Steele's accounts, this study develops two themes in the following section. First, ontological security concept is scaled-up from the level of states to the level of international organizations. Second, by finding *via media* between Steele's socially independent and Mitzen's socially dependent process of identity construction, a theoretical framework is built. This framework should help us shed light on the models and patterns of behavior of those international organizations that find themselves detached from the changed international environment, due to the fact that the primary reason of their formation has seized to exist.

THEORETICAL FRAMEWORK AND MAIN CONCEPTS

Although a substantial amount of studies have dealt with the adaptability of NATO, it can be noted that their focus was predominantly on the questions "why" (Why does NATO still exist?; Why was it able to adapt?) rather than on the question "how" did the process of adaptation unfold and what were the driving forces behind it. Furthermore, none of these approaches is sufficient to explain the actual process of the "adaptation" of an international organization. From the perspective of organizational theory, it would be hard to answer how it was possible for the bureaucracy of, for example NATO, to involve this organization in a rather costly humanitarian and out-of-area interventions, just so that they could keep their jobs. Would not smaller scale interventions and operations be sufficient? On the other hand, the obvious limit of the institutionalist theories, as Steve Weber point out, is that they are

¹⁹ Ibid., 359.

unable to tell us which institutional mechanisms will ultimately be utilized – only that the member states will turn to existing institutions as a first step.²⁰

Ontological security approach, by contrast, makes an inquiry into the processual side of the behavior of international organizations in the changed conditions of international environment. Their behavior is seen, for the most part, as being driven by the identity needs, regardless of organization's bureaucracy or member states' interests (although it is not argued that such interests do not exist or that all behavior of international organizations is driven by identity needs). This point will become especially salient in the third section, where it will be argued that the narratives and actions adopted by those organizations are, by their nature, especially suited to the fulfillment of the identity needs.

The rest of this section will proceed as follows. First, a strategy for elevating the concept of ontological security from the level of states to the level of international organizations is presented. Next, theoretical propositions are offered on how international organizations and ontological security can be put together in order to shed new light on the behavioral aspect of these organizations. This is done through the development of the following concepts: *purpose, identity, crisis and anxiety*. Special attention is given to the concepts of "intrinsic" and "role identity". In the final part, methods that will be used in the case study of this research are elaborated.

Level of Analysis: From Individuals to States then All the Way to International Organization

In his seminal article, Alexander Wendt examines the phenomenon that is almost ubiquitous within the international relations and security studies.²¹ This phenomenon consists of tendency of scholars within these fields to accept the notion that "states are people too."²² Wendt notes: "In a field in which almost everything is contested, this seems to be one thing on which almost all of us agree."²³ However, even though almost everybody accepts it, it is not an easy job to justify this "individual-to-collective ascription."²⁴ Accordingly, scholars have proposed a multitude of different strategies for the

²⁰ Steve Weber, "Shaping the postwar balance of power: Multilateralism in NATO," *International Organization* 46 (1992): 675-677.

²¹ Alexander Wendt, "The State as a Person in International Theory," *Review of International Studies* 30 (2008): 289-316.

²² Alexander Wendt, *Social Theory of International Politics* (New York: Cambridge University Press, 1999), 215.

²³ Wendt, "The State as a Person in International Theory", 286.

²⁴ Steele, *Ontological Security in International Relations*, 15.

task. In this study, it is not my wish to open up yet another debate that would entail justification of personification of international organizations. Instead, the approach that already exists in discussions about the same problem with respect to states will be adopted. Wendt puts it like this: “The concept of state personhood is a *useful instrument* for organizing experience and building theory, but does not refer to anything with ontological standing in its own right.”²⁵ Accordingly, in this paper an instrumental justification for the use of the concept developed with regards to one entity and its application to the entirely different one is adopted. This is not because this strategy is entirely without problems, but because it enables theoretical fruitfulness.

***Ontological Security and International Organizations:
Via Media between Mitzen and Steele – Purpose, Identity
and International Environment***

It is so far clear that the identity and ontological security go hand in hand, regardless whether we talk about individuals or states. This is also true for an international organization. The question, however, is how can we conceive of an international organization's identity.

As Steel points out, it is possible to distinguish between three general ways of theorizing about identity formation within international relations theory.²⁶ The first proposes that identity is formed by the role actor assumes within a collective. The other adopts “Self-Other nexus” where the self is shaped with regards to the oppositional Other. The third possible way of identity formation is intentional and rational construction by the agent itself, regardless of the environment, or social interaction with the significant Other.

When approaching the question of international organizations' identity, this paper opts for the dependency of identity on the “collective” or more precisely on the international environment, thus for the approach presented by Steele. Environment is essential for the formation and behavior of the international organizations. The international organization is formed with the purpose to serve the needs of the international environments and it has to be “called into the existence by the nurturing environment.”²⁷ The international environment is critical for the identity formation of an international organization because it creates challenges and opportunities to which international organization, as a purposive entity, is a response. Fulfilling this required purpose, or to put in terms in which Mitzen conceives ontological

²⁵ Wendt, “The State as a Person in International Theory”, 290.

²⁶ Steele, *Ontological Security in International Relations*, 26.

²⁷ Giddens, *Modernity and Self-Identity*, 39.

security, performing a particular role is in itself telling of the international organization's identity. To continue with the same example, if there is an issue within the international environment that needs dealing with, it is likely that an international environmental organization will be formed. Thus, in terms of its identity, this organization will be referred to as an environmental and not a trade organization and as long as there are external environmental challenges that need addressing it is justified to assume that this organization will maintain its particular kind of identity. From these accounts the following conclusion arises: if ontological security is the security of the Self conceived as the stability of the identity, than this kind of uninterrupted relationship between international organizational and international environment renders that organization ontologically secure.

Identity Crisis and Anxiety

The above, almost commonsensical accounts, necessarily entail the reverse logic. Changed conditions of the external environment will, perhaps only for the brief period but nevertheless, cause the identity crisis and by the same token ontological insecurity of the international organization at question. To understand this further I now turn to the elaboration of the two important concepts: *critical situation* and *anxiety*. In brief, "critical situation"²⁸ represents a change in the external environment within which international organization performs its functions. In the ontological security terms, this kind of situation will render international organization unable to continue as its "old self" because routines and "biographical narratives" that were once part of its everyday life will not cohere anymore with the external conditions of the international environment. This new environment is most likely to appear, as it was initially the case with the immediate post-Cold War world, as a "chaotic condition" in which, as Huysmans notes, there are no certainties anymore and where "uncertainty itself has become the primary threat."²⁹ This will become a sign of organization's ontological insecurity or anxiety (these two terms will be used interchangeably) and in order to restore the stability of identity that no longer exists, international organization is likely to start exhibiting a new and different kind of behavior. And it is precisely the nature of this behavior that is of primary concern for this study.

Anxiety is the experience that actualizes itself when an agent is overwhelmed by the uncertainty of external conditions and when he has not yet ordered pieces of this external environment in such a way that it would

²⁸ See: Steele, *Ontological Security in International Relations*, 10-12; and Giddens, *Modernity and Self-Identity*, 243.

²⁹ Huysmans, "Security! What Do You Mean?," 240.

allow him to get by with a sufficient amount of predictability. Thus anxiety is the state that precedes ontological security. Ontological security in this respect plays a role of anxiety-controlling mechanism and, when anxious, an agent (international organization) is expected to invest a sufficient amount of energy in order to reach ontological security. Accordingly, anxious behavior equals process of ontological security seeking. In a struggle to order things in such a way that again it becomes clear what issues, enemies, dangers and threats need addressing, in order for them to be constitutive of the new purpose of the international organization and at the same time, of its identity, some actions and some narratives will be more and some will be less successful. In the next section, a further inquiry into the process of ontological security-seeking of international organizations is made by finding the *via media* between Mitzen's and Steele's accounts about ontological security.

From "Intrinsic" to "Role" Identity: Between Mitzen and Steele

The main source of contention between the two most prominent ontological security theorists, Mitzen and Steele, is whether state's identity is constructed endogenously or exogenously, and thus whether ontological security is dependent on or independent of social interaction. As I have already shown, Mitzen opts for the former approach. She asserts that the true identity of a state should be derived from the role it assumes in the interaction with other states. Moreover, states tend to hold on to these roles, to develop attachments that in turn provide them with behavioral certainty and thus with ontological security. Steele, on the other hand, advocates "individualistic" approach to state identity construction and ontological security.³⁰ He thus pays special attention to so-called "biographical narrative" which is defined as "the story or stories by which self-identity is reflexively understood, both by the individual concerns and by others".³¹ These narratives are expressions of states' internally generated self-identity conceptions and needs from which social action proceeds.³² Hence, narratives give life to routinized foreign policy action, not the other way around.

Even though it has been argued in this study that the identity of an international organization, and in turn its ontological security, depends on the social context, i.e. international environment, I argue that, in the case of ontologically insecure and anxious international organization, the rules somewhat change. To understand how, I proposed a combination of Mitzen's

³⁰ See: Ayse Zarakol, "Ontological (In)security and State Denial of Historical Crimes: Turkey and Japan," *International Relations* 24-1 (2010): 3.

³¹ Giddens, *Modernity and Self-Identity*, 243.

³² Steele, *Ontological Security in International Relations*, 2-3.

and Steele's approaches, similar to the one made by Ayse Zarakol.³³ Accordingly, this study claims that in the circumstances in which international organization outlives its original *raison d'être*, when it survives for non-purposive reasons and generally "feels" detached from the changed conditions of the international environment, it becomes forced to generate its identity internally in order to justify its own existence as an instance of international organization. In this respect special attention has to be given to the following concepts, all inherent to the Steele's theorizing about ontological security: "biographical narratives", "possible self or aspiration", "discursive consciousness", "intrinsic identity", "capability for ordering" and "inside construction of person".

In the rest of this study term "intrinsic identity" will be used as an all-encompassing label for this self-organized identity. Also it should be stressed that the purpose of this kind of identity is to create a seamless linkage between doing (action and practice) and being (identity and knowledge).³⁴ This kind of identity, expressed in the certain kind of narrative, offers the interpretation of organizational history, its old and new purposes and achievements. It is independent from the social interactions and they are not necessarily recognized by the others. They are just "aspirations" or narratives that constitute so-called "practice of talking."³⁵

However, for the international organization this is the "artificial way" of identity generation. There is a specific kind of relationship between "being" and "doing" as well as between "identity" and "action" in the case of such an entity in international relations. Because fulfilling a purpose is an essential ontological component of the international organization, something that makes certain international entity an instance of what we know as international organization, "intrinsic identity" becomes insufficient to justify the prolonged existence of certain organizations. That is why it is necessary to go back to Mitzen's approach and borrow the category of "role identity." This role identity is a perpetuated behavior that systematically connects ends with the means. It is a necessary shift from "practice of talking" to the "practice of doing".³⁶

While the ontologically secure international organization's identity is entirely socially dependent (since it is a result of the uncontested role that

³³ Zarakol, "Ontological (In)security and State Denial of Historical Crimes", 2-23.

³⁴ Felix Ciută, "The End(s) of NATO: Security Strategic Action and Narrative Transformation," *Comparative Security Policy* 23-1(2002): 35-62.

³⁵ Trine Flockhart, "Towards a Strong NATO Narrative: From a 'Practice of Talking' to a Practice of Doing'," *Working Paper Series, Danish Institute for International Studies* (2010), <http://stockholm.sgir.eu/uploads/Flockhart%20NATO%20Practices.pdf> (accessed: December 05, 2010).

³⁶ Ibid.

it performs in the international environment), in case of an ontologically insecure organization a specific kind of process starts unfolding. International organization must first resort to the internal and self-organizing generation of identity, the one that is detached from any uncontested purpose. But since the primary ontological characteristic of the organization consists of fulfilling the purpose with tangible results, the organization becomes compelled to act. Ontological security-seeking thus becomes a difficult process of “fine-tuning” between “intrinsic identity” and “role identity”, where both of these identities can either reinforce or undermine one another. The aim is to reach the equilibrium where, as Mitzen notes, internally held identity matches externally recognized roles.

CASE STUDY: POST-COLD WAR NATO AND ONTOLOGICAL (IN)SECURITY

In this section, theoretical propositions made in the second section will be put against the case of the post-Cold War NATO. It will be demonstrated that in the times of ontological insecurity, characterized by the disruption between the purpose of an international organization and the needs of international environment, the behavior of international organizations corresponds more to the Steel’s notions, in a sense that organization is now has to generate identity from within itself rather than in relation with external environment. However, because of the specific ontological nature of international organization that requires it to perform a particular purpose with tangible, problem-solving results, this newly formed “intrinsic identity” has to be actualized as a “role identity” in a sense that an organization must begin to *do* something, not just to *exist*. Therefore, instead of being interpreted as the result of the needs of international environment, or of someone’s specific interest (member states or international organization’s bureaucracy), such a behavior is in this study interpreted as an instance of identity-driven behavior. The rest of this section follows NATO’s post-Cold War search for ontological security through mapping the following instances of its behavior: the loss of its purpose, the “feeling” of being overwhelmed by the new and cognitively unfamiliar environment and the specific interplay between its “intrinsic” and “role identity” that this new situation triggers. This is done through the analysis of thirty-five speeches delivered in the period between 1990 and 2010, as well as of declaration and strategies that NATO adopted in the same time period.³⁷ I also take a closer look at so called “out-of-area” interventions that the Alliance undertook during

³⁷ See: *The Alliance’s New Strategic Concept*, 7 November 1991; *The Alliance’s Strategic Concept*, 24 April 1999; *NATO 2020: Assured Security, Dynamic Engagement. Analyses and Recommendations of the Group of Experts on a New Strategic Concept for NATO*, 17 May 2010.

these post-Cold War years, with special attention to operations in Bosnia, Kosovo and Afghanistan.

Post-Cold War NATO without Purpose

It is by now widely recognized that, when put against other historical examples of alliances, there is nothing “traditional” or “classical” about NATO.³⁸ There are no historical examples of the alliance with such a high level of institutionalization, or of the alliance that has been described with such an amount of value-imbued adjectives. For instance, Celeste A. Wallander prefers defining NATO not as an alliance but as a “political security community of countries with common values and democratic institutions.”³⁹ Nevertheless, it is impossible and in fact misleading to separate NATO from the context of the Cold War and from the challenges that this specific international system put in front of Western countries. From its inception and throughout the Cold War one thing was constant: the threat posed by Soviet Union.

This kind of “uninterrupted” relationship between the Alliance and its external environment rendered it ontologically secure. In other words, through the longstanding purpose, which was a result of the existence of the concrete and worthy opponent, NATO’s identity was solidified. Thus, identity-wise, NATO was not just a defense organization, but also a defense organization aimed against a clear and uncontested threat. This, in Mitzen’s terms “basic trust system”, created a special pattern of NATO’s behavior. It became “overly concerned with maintaining stability and avoiding change”⁴⁰. With the external definer of its purpose (and thus of its identity) NATO could have afforded to be just a “talking shop” that was for forty years mostly concentrated on drawing and redrawing plans for operations against one enemy. But the pattern of this behavior has changed with the end of the Cold War in such a way that, as Trine Flockhart notes, NATO shifted its practices from “talking” to “doing”. It engaged itself in a multitude of actions: from the process of enlargement to the interventions in former Yugoslavia, operations in Afghanistan and recent involvement in Libya. How can we explain this shift?

By relying on the theoretical framework developed in the previous section, it is here argued that once a cognitively familiar environment of the Cold War ceased to exist, NATO became an “anxious”, ontologically insecure, organization. In other words, without a clear purpose in the new world, it

³⁸ Wallace J. Thies, *Why NATO Endures* (New York: Cambridge University Press, 2009), 88.

³⁹ Celeste A. Wallander, “NATO’s Price: Shape Up or Ship Out,” *Foreign Affairs* 81-6 (2002).

⁴⁰ Flockhart, “Towards a Strong NATO Narrative”.

started experiencing an “identity crisis”. This state is often recognized by scholars and various NATO officials. “Today it is fashionable to speak of an ‘identity crisis’ of the Alliance, because the security environment that gave birth to NATO, and with which it had lived for forty years, has suddenly gone”, said Manfred Wörner in his 1990 speech.⁴¹ However, these notions are immediately followed by a praise of NATO’s remarkable adaptability. This study, by contrast, argues that, rather than being described in terms of adaptability, NATO’s post-Cold War behavior should be depicted as *anxiety*. This is so because the multitude of operations that NATO engaged in after the Cold War are seen as signs of its weakness and as a part of ontological security-seeking process, rather than as its strength.

Now, as it is established that it is hard to conceive of the post-Cold War NATO as of purposive and ontologically secure international organization, I turn to examine the way NATO has depicted its international environment over the years. The frequent recurrence of the words such as “uncertainty”, “unpredictability”, “change” and “complexity” is taken as a clue that supports my anxiety argument because it is telling of the organization’s inability to cognitively grasp the international environment, to know with certainty (as it did in the Cold War period) from which direction the threats are coming and how to respond to them adequately.

How Does NATO Perceive Its Own Environment?

In Huysmans terms, now that NATO is left without the old enemy to fight, its ability to order, to “fix social relations into a symbolic and institutional order”, has been put to the test. If unable to construct a stable friend – enemy mediation, everyday life is always on the brink of slipping into chaos. I chose to label this ongoing struggle as anxiety (or ontological insecurity). Thorough the examination of NATO’s official speeches and documents, from 1990 to 2010, I aim to support my claims regarding the state of the post-Cold War NATO.

Starting from the 1990 London Declaration which signified the beginning of the transformation of NATO, all the way to the recommendations of the group of experts for the new strategic concept (NATO 2020) adopted in 2010, the Alliance keeps on depicting its environment by such nouns as “uncertainty”, “unpredictability”, “change”, “complexity”.⁴² One would expect that twenty years after the collapse of the Cold War, the Alliance would

⁴¹ Speech: Manfred Wörner, 1990.

⁴² See: *The Alliance’s New Strategic Concept*, 7 November 1991; *The Alliance’s Strategic Concept*, 24 April 1999; *NATO 2020: Assured Security, Dynamic Engagement. Analyses and Recommendations of the Group of Experts on a New Strategic Concept for NATO*, 17 May 2010.

manage to order the pieces of its reality in a more stable and comprehensive way. However, this did not happen. Even though the level of uncertainty has not been constant, as will be shown in the next section, the recurrence of this kind of a discourse is striking and it is indicative of NATO's "existential anxiety".

The First Strategic Concept after the Cold War, adopted in 1991, posits that "the risk to allied security that remain are *multi-faced* and *multi-directional* which makes them hard to predict and asses".⁴³ By gradually moving towards the 1999 Strategic Concept, it can be tracked within the speeches of NATO officials that the involvements in war in Bosnia, generally perceived as successful, have enabled NATO to acquire a certain level of cognitive mastery over the external environment. The uncertainty and unpredictability have been transformed into the concrete "enemy" embodied in the barbarian nationalism followed by ethnic conflicts. For these reasons, in the speeches examined from 1991 to 1999, "crises management" and "peacekeeping", as well as NATO's responses to these new risks, become prioritized NATO tasks and they appear as the second or third priority on the agenda. Nonetheless, 1999 Strategic Concept sends the 20th century off by revisiting the decade-long problem of lingering uncertainty. It is asserted that "[t]he security of the alliance remains subject to a wide variety of military and non-military risks which are *multi-directional* and often *difficult to predict*".⁴⁴ A decade into a new century, although terrorism has taken a central stage on the global security agenda, group of experts with the task of giving recommendations for the new strategic concept for NATO begin their document with the following sentence: "The North Atlantic Treaty Organization enters the second decade of the twenty-first century as an essential source of stability in an *uncertain* and *unpredictable* world."⁴⁵

From "Intrinsic Identity" to "Role Identity"

From the ontological security approach follows the claim that it is not possible to develop behavioral routines and thus behavioral certainty in the conditions that appear to be constantly changing. Lack of certainty hampers the ability of the international entity, in this case of NATO, to continue as the old agentic "self" because "tomorrow" may not correspond with what "self" was made for. With the old purpose gone, NATO has to find a "new self" in the "new

⁴³ *The Alliance's New Strategic Concept*, 7 November 1991.

⁴⁴ See: *The Alliance's Strategic Concept*, 24 April 1999.

⁴⁵ See: *NATO 2020: Assured Security, Dynamic Engagement. Analyses and Recommendations of the Group of Experts on a New Strategic Concept for NATO*, 17 May 2010.

world”. However, the trouble is double for NATO. The “new” world appears to be fluid, uncertain and constantly changing. Hence NATO has to come up with the way of existing as a “person that constantly changes”. However, ontological security imperatives pull this entity in a different direction. In order to know how to act, it has to have a stable conception of the Self.

However, since the identity of an international organization is highly dependent on the purpose it fulfills in the international environment, as it has already been argued throughout this study, the lack of that purpose forces the organization to generate identity internally. The construction of this so-called “intrinsic identity”, connected with the imperative of the historical continuity of identity, is interesting when one takes a closer look at NATO. In the post-Cold War NATO the forefront of its identity narrative has been taken by the assertions that, perhaps, NATO was never just a military alliance held together by a sense of a common external threat, but, first and foremost, a community of liberal and democratic values. “Community of values” and “community of destiny” discourse as the most solid foundation of NATO’s identity that existed from its inception enables it to reflect on itself as “whole continuous person in time”. Huysmans puts it like this:

“The affirmation of an Atlantic civilization transformed from a ritualistic confirmation of values into a key aspect of the security strategy of NATO.”⁴⁶

Javier Solana, who was in the position of Secretary General from 1995 to 1999, continues in the similar manner:

“In 1949, the drafters of the Washington treaty envisaged the Atlantic Alliance as the cornerstone of a broader community of European and North American democracies – a community based on common values rather than common fear.”⁴⁷

From this representation of its own identity logically follows the conclusion that the purpose of the Alliance remains very much the same as during the Cold War – the purpose of the Alliance is the *defense* of its members and of their respective values. But what is striking here is that the post-Cold War *defense* activities of NATO have in fact become *offensive* in nature.⁴⁸ The Alliance has become more dynamic than ever. It started the process of enlargement, it engaged into so-called “out-of-area” operations and interventions in places like Bosnia, Kosovo, Afghanistan, Gulf of Aden and, most recently, Libya.

⁴⁶ cf Huysmans, “Shape-Shifting NATO: Humanitarian Action and the Kosovo Refugee Crisis.” *Review of International Studies* 28-2 (July 2002).

⁴⁷ Speech: Javier Solana, 1996.

⁴⁸ The term offensive is used here to highlight the proactive behavior of NATO, not as value imbued term.

The ontological security approach can perhaps shed a new light on this seeming paradox. It shows that if an international organization wishes to continue to exist as an international relations entity, it must, in a tangible sense, fulfill the purpose for which it claims to exist. In the absence of a clear and uncontested outside threat, this means that it must support its “intrinsic identity”. In NATO’s case this is its defense identity, which is just an aspiration, with “role identity” which gives tangible content and concrete meaning to the purpose conceptualized as defense. Thus, due to the ontological security imperatives, the word *defense* has for NATO changed its meaning from “we will never strike first” to the offensive and proactive engagement aimed at preventing threats that may come as a result of the unpredictable nature of the post-Cold War world. This is perhaps best put by Javier Solana: “Today, we tend to judge institutions more by what they can actually achieve than by what they represent.”⁴⁹

However the ontological security seeking is not a linear process in which, once “intrinsic identity” is confirmed through some kind of role-play, things get, ontological security-wise, resolved for the international organization. Rather, as pointed out in the second section, it is a process that starts with the construction of “intrinsic identity” and then unfolds through the interplay of “intrinsic” and “role identity”. Finally, depending on the success of the performed role, overall identity and ontological security of an international organization are undermined or reinforced. Ontological security-seeking is thus a process of fine-tuning, of finding the right measure of “doing” that will support “being”. Accordingly, the operations that NATO undertakes are mutually dependent in such a way that if a previous operation resulted in a higher level of ontological security (or a lower level of ontological insecurity), the next operations will be handled with more confidence, and *vice versa*. Thus, I now turn to tracking of this process. The attention is on the Alliance’s recent “out-of-area” operations: the war in Bosnia, intervention in Kosovo crisis and the involvement in Afghanistan.

NATO’s first post-Cold War operations were in Bosnia. When looked at through the ontological security lens, these operations come through as the logical extension of the new “offensive defensive” identity that NATO adopted after the Cold War. This was an offensive operation since it was not provoked by a direct attack on one of the Alliance’s member states, although it was conceived as a defensive one, a preventive operation against the uncertain consequences of a potential spill-over effect. At the same time, this operation contains an important reference to history, necessary for presenting NATO as the “same continuous person in time”. It supports the idea that assumed the forefront of NATO’s identity discourse – that it is a “community of values

⁴⁹ Speech: Javier Solana, 1998a.

and destiny”. In that respect it is helpful to borrow Ole Waever’s argument. He posits that Europe’s, and I would add NATO’s, post-Cold War “Other“ was in fact its own past made up of ethnic violence rather than any concrete enemy such as “the Russia“, “Islamic fundamentalism“ or even the Balkans.⁵⁰ Accordingly, this “community of values“ was not going to allow its past to become its future. Thus, from the ontological security perspective, the Alliance’s engagements in Bosnia were, more than anything else, its way of affirming a particular kind of identity, rather than performing a role of a defender against a concrete threat.

The success that the Alliance achieved in the conflict in Bosnia had a positive, reinforcing effect on its ontological security. Accordingly, when in 1995 Javier Solana became Secretary General, an increasingly self-confident rhetoric is noticeable and two general themes can be distinguished. The first is that of a success, predominantly connected with the achievements in Bosnia. The other is marked by the approaching 21st century. Success in Bosnia provided NATO with the “feeling” of cognitive mastery over its environment and, with confidence that followed, NATO was going to shape the new century, not be overwhelmed by it. Solana describes it like this:

“In short, the NATO of today can legitimately be called a “new” NATO – a NATO that has moved from safeguarding security to actively promoting and widening it.”⁵¹

At this stage NATO experienced a high level of congruence between its “intrinsic identity“ and “role identity“ which rendered it far from irrelevant. Rather it began conceiving itself as the most important and indispensable builder of the European security architecture. With this new role and with rhetoric that reveals high level of self-confidence, one could have perhaps predicted that the next security risk was going to be handled with even stronger determination in order for this new “intrinsic” identity to be further reinforced.

In 1999 NATO got involved in yet another Balkan crisis: Kosovo. After the 1999 Rambouillet negotiations between Albanians and Serbs fell through, NATO was set to intervene, in what was, due to the massive human rights violations, termed a “humanitarian crisis”. Between 24 March and 11 June 1999 NATO embarked on its first broad-scale, out-of-area military action which entailed both a bombing campaign, called Operation Allied Force, and providing humanitarian aid to refugees from Kosovo. The questions that Kosovo case raises are the following. How is it possible to account for

⁵⁰ Ole Wæver, “Insecurity, Security, and asecurity in the West European non-War community,” in: *Security Communities*, ed. Emanuel Adler and Michael Barnett, 90. (New York: Cambridge University Press, 2000).

⁵¹ Speech: Javier Solana, 1997.

the fact that NATO was ready to start a large scale military operation when its members did not have immediate national or strategic interest in it, but which nevertheless compelled them to break international law and to enter the field that NATO did not traditionally belong to, the field of humanitarian interventions? Ontological security approach can offer the following answer. Motivation for this intervention is perhaps the result of the previous Balkan “success story”, to which NATO developed a certain level of “attachment” because it rendered it agentic and in control of its own environment. The high level of NATO’s self-esteem was expressed in the belief that “the transatlantic link is not just in the good shape; it is shaping history”⁵² meant that breaking rules for the noble cause is a legitimate move. The Alliance’s choice to be a part of the humanitarian endeavor is also not random. As vaguely mentioned in the theoretical part of this research, those in search of ontological security are likely to resort to actions that have strong emotional, value and moral aspect. It is thus not surprising that NATO, which longs for stable identity, becomes a part of this kind of operation, much like, as Kinnvall notices, the people who feel ontologically insecure in the increasingly global world resort to groups with strong nationalistic and religious characteristics.⁵³

The congruence that existed between NATO’s “intrinsic” and “role” identity prior to Kosovo operations was no longer there before the engagements in Afghanistan. Kosovo intervention was a “role identity” play that did not deliver when it comes to further reinforcement of NATO’s ontological security. An overly confident approach to the Kosovo case that caused NATO to breach a few international rules along the way, encountered severe criticism that undermined NATO’s legitimacy and damaged its self-perception. The paradox of humanitarianism by military means has taken its toll and it could have been expected that from Kosovo onwards NATO would keep a lower profile.⁵⁴

The fact that the Alliance did not react upon the historical invocation of article 5 in the case of Afghanistan, in ontological and identity terms, opens up very important question: what is NATO for if not for what it was originally made? Clearly it was the United States and not the questionable engagements in Kosovo crisis that prevented it from doing so, but both of these factors played an important role in the way NATO continued to behave once it become a player in Afghanistan. Without another full scale “success story” that could feed new narrative and allow for the intervention on the basis of familiar attachment and with the environment that seems to be escaping the cognitive grasp, again the Alliance signified a new cycle of low level of ontological security (or higher level of ontological insecurity). If one takes

⁵² Speech: Javier Solana, 1998b.

⁵³ Kinnvall, “Globalization and Religious Nationalism”, 714-767.

⁵⁴ Huysmans, “Shape-Shifting NATO”, 605-608.

even a vague look at the post-9/11 speeches held by the Alliance officials, instead of 1990's rhetoric of the confident and strong NATO that confronts and changes history, a new episode of the overwhelming "feelings" towards external environment is encountered:

"Since 11 September, our world has been rendered unfamiliar. The mundane has become dangerous. Who can ever look up again at an airliner or go to work in a high-rise office building without, at the back of their mind, recalling the horrific images of the World Trade Center?"⁵⁵

NATO was once again detached from the familiar situation and it once again "experienced" disorientation. Further analyses of Lord Robertson's speeches demonstrate this clearly. In the year 2001 his rhetoric fluctuated between positioning NATO in the center of the fight against terrorism and clearly distancing it from this central position. Nevertheless, terrorism has become the theme number one in all post-9/11 speeches examined for this research. And this was clearly a major shift from the previous discourses about NATO's purpose, where terrorism was barely mentioned.

On the whole, two concluding points can be made. First, the attempts at establishing ontological security through the assertive approach full of confidence clearly did not pay off, so NATO decided to assume a more low-profile position. However, and this is the second point, NATO promises to be in the "variety of roles" and in that way announces the continuation of ontological security struggles and anxious behavior which is a characteristic of an organization without a clear and uncontested purpose.

CONCLUSION

This study was a conceptualization exercise that sought to answer the question of whether it is possible to speak in security terms with respect to such entities of international relations as international organizations; whether international organizations can be regarded as the referent objects of security. With the help of the ontological security concept I have attempted to develop an argument that even international organizations can be seen as entities with security concerns.

The argument has been constructed in three stages. First, I have posited that the primary ontological characteristic of the international organization is the purpose it fulfills. Accordingly, uninterrupted relationship between international organization's purpose and challenges in the international environment render that organization ontologically secure. In the second stage, I note that this is not always the case and that many post-Cold War

⁵⁵ Speech: Lord Robertson, 2001.

organizations have in fact lost their original purposes, which caused them to become “anxious” and ontologically insecure. In the third stage, through the combination of Mitzen’s exogenous and Steele’s endogenous accounts about identity formation I have made an inquiry into a theoretically viable model of behavior of the ontologically insecure international organization. This has been done by regarding the behavior of the ontologically insecure organization as the interplay between “intrinsic identity” (to which ontologically insecure organization resorts first and which has nothing to do with the need of the external environment) and “role identity”, a concrete organization’s actions which in tangible way reinforce or undermine its “intrinsic identity”.

These theoretical assertions were then put against the case of the post-Cold War NATO, for which I accept the claim that it has survived for non-purposeful reasons. Through the analysis of its strategic concepts, its highest officials’ speeches, as well as its so-called “out of area” operations, I have in fact detected signs of ontologically insecure behavior. From the “anxiety” expressed in the way NATO depicts its external environment with such nouns as “uncertainty”, “unpredictability”, “change”, “complexity”, all the way to unraveling the change in the meaning of the concept of *defense*, from “we will never strike first” to preventive but offensive behavior, a result of the interplay between “intrinsic” and “role” identity.

Sources:**Documents**

The Alliance's New Strategic Concept, November 7, 1991. Accessed: Internet 05/12/2010 http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_23847.htm

The Alliance's Strategic Concept, April 24, 1999. Accessed: Internet 05/12/2010 http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_27433.htm

NATO 2020: Assured Security, Dynamic Engagement. Analyses and Recommendations of the Group of Experts on a New Strategic Concept for NATO, 17 May 2010. Accessed: Internet 05/07/2010 <http://www.nato.int/strategic-concept/expertsreport.pdf>

Speeches

Robertson, George. "An Attack to Us All: NATO's Response to Terrorism." October 10, 2001, *NATO Speeches & transcripts*, http://www.nato.int/cps/en/natolive/opinions_19002.htm (accessed: May 17, 2011)

Solana, Javier. "Renewing the Transatlantic Partnership: NATO Confronts the Next Century." Speech given at Georgetown University, Washington D.C., February 20, 1996, *NATO Speeches & transcripts*, http://www.nato.int/cps/en/SID-5A13AE57-AB7DB9AA/natolive/opinions_25196.htm (accessed: May 17, 2011).

Solana, Javier. "The New NATO and the European Security Architecture ." January 16, 1997, *NATO Speeches & transcripts*, http://www.nato.int/cps/en/natolive/opinions_25726.htm (accessed: May 17, 2011).

Solana, Javier. "NATO and European Security into the 21st Century.", May 13, 1998a, *NATO Speeches & transcripts*, http://www.nato.int/cps/en/SID-7F6550F8-E45F3390/natolive/opinions_26116.htm (accessed: May 17, 2011).

Solana, Javier. "Shaping NATO to meet the Challenges of the 21 Century." Speech given at the Meeting of Defense Ministers,

June 11, 1998b, *NATO Speeches & transcripts*, http://www.nato.int/cps/en/SID-3D3O4740-28BC4CFD/natolive/opinions_26109.htm (accessed: May 17, 2011).

Wörner, Manfred. "The Future of the Atlantic Alliance." Speech given at National Defense Institute, November 05, 1990, *NATO Speeches & transcripts*, http://www.nato.int/cps/en/SID-1B987EC7-B073518E/natolive/opinions_23707.htm (accessed: May 17, 2011).

Bibliography:

Ciută, Felix. "The End(s) of NATO: Security Strategic Action and Narrative Transformation." *Comparative Security Policy* 23-1(2002): 35-62.

Flockhart, Trine. "Towards a Strong NATO Narrative: From a 'Practice of Talking' to a 'Practice of Doing'." *Working Paper Series, Danish Institute for International Studies* (2010) <http://stockholm.sgir.eu/uploads/Flockhart%20NATO%20Practices.pdf> (accessed: December 05, 2010).

Giddens, Antony. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, 1991.

Huysmans, Jef. "Security! What Do You Mean?: From Concept to Thick Signifier." *European Journal of International Relations* 4-2 (1998): 226-255.

Huysmans, Jef. "Shape-Shifting NATO: Humanitarian Action and the Kosovo Refugee Crisis." *Review of International Studies* 28-2 (July 2002): 599-618.

Kinnvall, Catarina. "Globalization and Religious Nationalism: Self, Identity, and the Search for Ontological Security." *Political Psychology* 25-5 (2004): 714-767.

Krause, Keith, and Michael C. Williams, ed. *Critical Security Studies: Concepts and Cases*. Minnesota: University of Minnesota, 1997.

Mitzen, Jennifer. "Anchoring Europe's Civilizing Identity: Habits, Capabilities and Ontological Security." *Journal of Public Policy* 13-2 (2006): 270-285.

Mitzen, Jennifer. "Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma." *European Journal of International Relations* 12-3 (2006.): 341-370.

- Steele, Brent J. "Ideas That Were Really Never in Our Possession: Torture Honor and US Identity." *International Relations* 22 (2008): 243-261.
- Steele, Brent J. *Ontological Security in International Relations: Self, Identity and the IR State*. New York: Routledge, 2008.
- Thies, Wallace J. *Why NATO Endures*. New York: Cambridge University Press, 2009.
- Wæver, Ole. "Insecurity, Security, and asecurity in the West European non-War community." in: *Security Communities*, ed. Emanuel Adler and Michael Barnett, 69-118. New York: Cambridge University Press, 2000.
- Wallander, Celeste A. "NATO's Price: Shape Up or Ship Out." *Foreign Affairs* 81-6 (2002): 2-8.
- Weber, Steve. "Shaping the postwar balance of power: Multilateralism in NATO." *International Organization* 46 (1992):633-80.
- Wendt, Alexander. *Social Theory of International Politics*. New York: Cambridge University Press, 1999.
- Wendt, Alexander. "The State as a Person in International Theory." *Review of International Studies* 30 (2008): 289-316.
- Wyn Jones, Richard. *Security, Strategy and Critical Theory*. Colorado: Lynne Rienner Publishers, Inc, 1999.
- Zarakol, Ayse." Ontological (In)security and State Denial of Historical Crimes: Turkey and Japan." *International Relations* 24-1 (2010): 2-23.

Резиме

Јелена Цупаћ

**Онтолошка безбедност и међународне организације:
после хладноратовска криза идентитета НАТО-а и
„Out-of-Area” интервенције**

Кључне речи: *НАТО, онтолошка безбедност, међународне организације, идентитет*

У овом чланку аутор се бави кризом идентитета коју је НАТО доживео након Хладног рата. Помоћу концепта онтолошке безбедности, чланак настоји објаснити напоре НАТО-а да се позиционира у новој безбедносној средини која се константно мења. Основни аргумент је развијен на следећи начин. Идентитет међународних организација је прво концептуализован помоћу сврхе коју организација испуњава. Потом је закључено да стабилна сврха чини међународну организацију онтолошки безбедном и, обратно, нестабилна сврха је чини онтолошки небезбедном или, другачије речено, „анксиозном”. Комбинацијом егзогеног („идентитета улоге”) и ендогеног („интринзичног идентитета”) аутор даље гради теоријско оруђе којим објашњава природу понашања онтолошки небезбедних организација. На основу ових теоријских налаза, чланак тврди да је после хладноратовско понашање НАТО-а пре свега вођено потребама идентитета, а не интересима држава чланица и бирократије.

Републикански „Олд дил“ у борби са Великом светском економском кризом 1929 – 1932*

Апстракт: *Током XIX века, у Сједињеним Државама је било пет великих депресија из којих се привреда увек извлачила без директне помоћи државе. Међутим, Велика депресија из 1930-их година обухватила је огроман број становника и трајала је неувобичајено дуго, пуних 10 година. Републиканска администрација тадашњег председника Херберта Хувера је у тренутку избијања Кризе снажно подржала експанзивну монетарну политику, удвостручила је федерална средства за јавне радове а настојала је и да спречи привреднике да смањују наднице. Вратити поверење у привреду био је њен најзначајнији задатак. Према неким савременим тумачењима, ово је био стварни почетак Њу дила али је Хуверово укидање јавних радова 1932. године као и његово устрајавање у одржавању златног стандарда, уравнотеженог буџета и његово схватање да су за збрињавање сиромашних одговорне локалне заједнице учинило да државни интервенционизам у америчкој привреди, у периоду од 1929. до 1932. године, данас постане симбол такозваног „Олд дила“.*

Кључне речи: *економска криза, протекционизам, државни интервенционизам, незапосленост, дефлација*

Увод

Када је 1929. године дошло до колапса Њујоршке берзе, тадашњи амерички председник Херберт Хувер покушао је да смири забринуту јавност тврђом да су основи америчког бизниса, односно производња и промет робе и услуга, на здравим и просперитетним основама. Његова

* Овај рад је део истраживања који се изводи на пројектима „Изазови и перспективе структурних промена у Србији: стратешки правци економског развоја и усклађивања са захтевима Европске Уније“ (ОИ 179015) и „Европске интеграције и друштвеноекономске промене привреде Србије на путу ка ЕУ“ (ИИИ 47009), које финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

изјава се ослањала на оне економске аналитичаре који су тврдили да је берза акција још увек здрава о чему говори чињеница да су неке акције задржале своју тадашњу вредност док су само неке биле потцењене. Овакве опсервације нису признавале да на економску ситуацију дубоко утиче расположење народа, односно психологија обичних људи, једнако као и пословних лидера. Економски раст током 20-их година био је условљен великим оптимизмом у погледу економског раста и раста вредности акција. Слом берзе је био изузетно важан догађај, али он није био почетак кризе. Тадашњи руководиоци крупних корпорација сложили су се у процени да пад вредности акција неће изазвати озбиљну економску депресију. Између октобра 1929. године и јуна 1930. године ниједна од највећих компанија, нити банака није пропала, а изгледало је и да Систем федералних резерви снижавањем својих кључних редисконтних каматних стопа са 6% на 2,5% иде у правцу стварања више расположивог новца за оне који желе да инвестирају. Почетком 1930. године, истовремено су и Харвардова економска служба (Harvard Economic Service) и утицајни економиста Ирвинг Фишер са Универзитета Јејл предвидели да ће пад привредне активности бити мањи и да ће краће трајати него послератна депресија, десет година раније. Извесна финансијска паника и економски застој били су, према њиховим тумачењима, саставни део природног привредног циклуса. Према класичном тумачењу, паника протерује шпекуланте са тржишта док застоји спуштају цене са инфлаторног нивоа, припремајући на тај начин пут за реални економски раст кроз здраво инвестирање.¹

¹ Више о узроцима избијања Велике светске економске кризе у Сједињеним Државама види: Charles Kindleberger, *The World in Depression 1929 – 1939* (London: Allen Lane and Penguin Press, 1973); John Kenneth Galbraith, *The Great Crash 1929* (Boston: Houghton Mifflin Company, 1997); David Kennedy, *Freedom from Fear, The American People in Depression and War 1929-1945* (New York: Oxford University Press, 1999); August Blegen, *A Forgotten World, Lessons From the Great Depression* (London: AuthorHouse, 2003); Gene Smiley, *Rethinking the Great Depression* (Chicago: Ivan R. Dee, 2002); Maury Klein, *Rainbow's End, The Crash of 1929* (Oxford: Oxford University Press, 2001); James McGovern, *And a Time for Hope, Americans in the Great Depression* (London: Praeger Publishers, 2000); Ben Bernanke, *Essays on the Great Depression* (Princeton: Princeton University Press, 2000); Michael Bordo, *The Defining Moment: The Great Depression and the American Economy in the Twentieth Century* (Washington: National Bureau of Economic Research Project Report, 1997); Robert McElvaine, *The Great Depression: America 1919-1941* (New York: Harper&Row Publishers, 1993); George Henry Soule, *Prosperity Decade: From War to Depression: 1917 – 1929 (The Economic History of the United States, No 8)* (New York: Columbia University Press, 1989); Peter Fearon, *War, Prosperity and Depression: The U. S. Economy 1917-45* (Oxford: Philip Allan, 1987); Herbert Clark Hoover,

Готово деценија општег просперитета у комбинацији са сталним понављањем привредних и политичких лидера да такви економски услови постају константа, створили су распрострањено уверење да будућност доноси благостање. Када је председник „Денерал Моторса“ изјављивао за *Ladies' Home Journal* да „свако може да буде богат“ а Херберт Хувер на председничким изборима, 1928. године, обећавао „пиле у рерни и кола у гаражи“, сасвим је разумљиво што су оптимистички погледи на будућности били тако велики, па чак и међу онима који су већ увелико стекли богатство.² Када се ово има у виду, не може да чуди ни што се самопоуздање обичних грађана, након краха берзе 1929. године, постепено губило у настојањима да се разуме та непоуздана природа њихове економије благостања у којима су дојучерашњи привредни хероји показали колико су немоћни, збуњени па чак и невешти да се ухвате у коштац са Депресијом.

За већину Американаца тешка времена као последица краха Њујоршке берзе нису одмах наступила, иако је пословна експанзија престала истог тренутка. Годину дана након слома берзе, у америчким јавним гласилима је било веома мало онога што би сугерисало да се земља већ нашла у Великој депресији. Широј Америке, скраћено радно време, смањене плате и отпуштања, погађали су одређене категорије радника у различито време. У октобру 1929. године, незапосленост је износила 1,5 милион или 3% укупне радне снаге (која је тада била процењивана на 50 милиона). Овај број незапослених, попео се у наредних 6 месеци на три милиона и затим још милион до краја те године, чинећи још увек само 8% укупне радне снаге. Током 1930/31. године, дакле пре него што су се економски услови приближили стању националне катастрофе, многи Американци једноставно нису имали никакво свакодневно искуство, нити свакодневне вести о новонасталој економској депресији.³

Оно што је испуњавало странице новина и часописа током 1930. и 1931. године, биле су спектакуларне приче о гангстерима и шверцерима алкохола као и фељтони у наставцима о животу спортских и филмских звезди. Током овог периода, криминал је толико доминирао у дневним извештајима да су чак и привредници, банкари и економисти који су припадали Националној економској лиги (National Economic League) сматрали, како у јануару 1930, тако и у јануару 1931. године, да најозбиљнији национални проблем представљају прохибиција, правни систем и

Gaylard Harris Warren, *Herbert Hoover and the Great Depression*, (New York: Harper&Row Publishers, 1980).

² Warren Sloat, *America Before the Crash* (New York: Cooper Square Press, 2004), 281-283.

³ David Kyvig, *Daily Life in the United States 1920-1940, How Americans Lived Through the 'Roaring Twenties' and the Great Depression* (Chicago: Ivan R. Dee, 2004), 209-215.

безакоње. Политичари и председници великих компанија надметали су се са славним људима и чувеним гангстерима за простор у најчитанијим новинама и часописима али су насловне стране много чешће од њих добијали управо ови други.⁴ О економским приликама у земљи најчешће се могло читати у дневним новинама на страницама резервисаним за привредна питања као и у специјализованим економским часописима. У њима је током овог истог периода превладавао оптимизам око основних стремљења америчког либералног система предузетништва. Иако је у току био пад инвестиција, производње као и цена робе и акција, запосленост је спорије опадала, због чега су још увек преовладале ружичасте прогнозе. Председник „Америчких челичана“ (US Steel) био је само један од многих који је, у јануару 1931. године, са огромним самопоуздањем изјављивао: „врхунац Депресије је прошао још пре 30 дана“.⁵

Очигледно, већина америчког народа имала је сличан стандард и у новембру 1929. године као и у новембру 1930. године. Вероватно је то био један од разлога претпоставке да ће се просперитет ипак наставити. Међутим, катастрофа на Њујоршкој берзи постепено је прекинула целокупан процес кружног тока привредне активности. Мада је било исто толико стварног богатства, око три милијарде долара у акцијама било је поништено. Резултат је био да су привредници престали да инвестирају новац у експанзију, док су потрошачи почели да купују мање робе, посебно трајних потрошних добара, која су била тако важна током 20-их година. То је изазвало пад производње капиталних и трајних потрошних добара; у тим индустријама дошло је до отпуштања радника и пораст незапослености имао је за последицу даље смањивање куповне моћи, које је, са своје стране, стварало још већу незапосленост. У међувремену, смањивањем америчких зајмова и америчких куповина, Депресија се проширила на Европу и Латинску Америку, па је крах њихових привреда, већ од 1931. године, имао повратни утицај на Сједињене Државе. Број незапослених нагло је почео да се повећава од октобра 1931. године, када је износио 7 милиона па све до 11 милиона у октобру 1932. године. До почетка 1933. године, процењено је да је 12 до 14 милиона људи било без посла, односно између 25% и 30% укупне радне снаге у Америци.⁶

Тако је већ до средине 1932. године, сваки четврти радник био без посла. Међу њима највише је било врло младих, затим старих и радника припадника мањинских група. Једно истраживање из 1931. године показује да су у то време, од укупно 15% незапослених, млади радници између

⁴ Ibid.

⁵ Ronald Edsforth, *The New Deal: America's response to the Great Depression* (Oxford: Blackwell Publishers, 2003), 40.

⁶ Kyvig, *Daily Life in the United States 1920–1940*, 212.

16 и 25 година старости чинили већ око 35%, а остало су били старији радници преко 60 година старости и припадници мањинских заједница. Афро-Американци су посебно били на удару а како је незапосленост расла, исти ови обрасци били су примењивани и приликом отпуштања радника у каснијим фазама Депресије.⁷Отпуштање је допринело да радници више нису били у стању да плате рачуне а још мање да купују робу и плаћају друге јавне услуге. Ово је водило до даљих рестрикција, које су највећим делом водиле и до даљих отпуштања, а ово је опет условљавало застој у продаји добара и услуга. На овај начин је „силазна спирала саму себе хранила, изазивајући оно најгоре: национално расположење које је постајало све више и више песимистичко“.⁸

Када се погледају статистике из оног времена, види се да се са потпуним губитком посла суочио мањи број од укупне америчке радне снаге. Највећи број запослених је задржао своје послове. Али то не значи да и сами нису били веома погођени Депресијом. Наиме, многи привредници су, уместо да отпуштају раднике, настојали да их задрже, иако су истовремено смањивали наднице и трајање радног времена. У неким индустријама се експериментисало са 6 радних сати и 30 недељних, као замене за осмочасовни радни дан и четрдесетчасовну радну недељу. Вредност радничких надница тада је падала и за 25%. Ливнице челика смањиле су радну недељу на четири дана, затим на три дана па и мање. До 1932. године, амерички радници који су успели да задрже посао, радили су мање од 35 сати недељно. Рудари су, те исте године, у просеку радили само 27 сати недељно. То је било значајно мање у поређењу са праксом из 20-их година која је износила пет и по радних дана или 44 радна сата недељно.⁹

Запослени у америчким градовима нису једнако осећали ефекте економског колапса. Заправо, они у највећим градовима били су најтеже погођени, а како је у тим градовима била најбројнија средња класа, лако се може закључити да је она и највише страдала. Чак и када није остајала без посла, била је суочена са огромним падом животног стандарда. Како је већином радила у локалним или корпорацијским администрацијама, превасходно се суочавала са драстично смањеним износима личних доходака. Ниске плате потпуно су онемогућавале даљу исплату многобројних кредита, на којима се некада заснивао висок стандард ове друштвене

⁷ Daniel Rodgers, “An Age of Social Politics,” *Rethinking American History in a Global Age*, ed. Thomas Bender, 236-250 (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2002).

⁸ Kyvig, *Daily Life in the United States 1920–1940*, 216.

⁹ Ibid; William Collins, “Race, Labor Markets, and Social Disorder in Twentieth-Century America,” *Social Science History* 29-2 (2005): 235-239.

класе. Тако је у јавним службама, због смањених прихода од пореза, исплаћивање чак и најскромнијих плата општинским и просветним радницима, изазивало огромне проблеме. Примера ради, Чикаго је својим учитељима и наставницима дуговао преко 20 милиона долара. До 1933. године, 1.300 великих градских центара, градића, области и школских дистриката, заједно са државама Арканзас, Луизијана и Јужна Каролина, већ су запали у тешкоће око обавеза плаћања и били су приморани да објаве банкротства.¹⁰

Републикански модел државног интервенционизма

У току прве две године после слома Вол Стрита Херберт Хувер је снажно подржао експанзивну монетарну политику, удвостручио је федерална средства за јавне радове, а настојао је и да спречи привреднике да смањују наднице. Вратити поверење у привреду је по његовом мишљењу био најзначајнији задатак, па је непрестано понављао како ће просперитет убрзо поново доћи (или како су га радо његови политички противници касније често цитирали „управо је иза ћошка“).¹¹ Међутим, када се у лето 1931. године Депресија проширила на читав свет и када је дошло до катастрофалног слома великих банка у Централној Европи, постало је више него очигледно да до брзог оздрављења привреде у Сједињеним Државама неће доћи.

Многи чланови Конгреса су тражили да се доделе средства за директну помоћ угроженима као и за јавне радове, на шта председник Хувер није увек спремно пристајао. Ипак, после жестоких и дуготрајних дебата у Конгресу, већи део програма био је усвојен. Тако је основана Корпорација за финансијску обнову (Reconstruction Finance Corporation) са задатком да даје позајмице пословним корпорацијама и банкама. Очекивало се да ће ове мере прекинути ланац катастрофе. Опасност од губитка непокретне имовине могла се спречити одобравањем хипотекарних зајмова. На пример, у 12 држава спречена је опасност од губитка непокретне имовине тако што су локалне федералне банке одобриле власницима непокретности хипотекарне кредите. Сличну врсту помоћи одобриле су фармерима и федералне земљишне банке.¹²

¹⁰ Klein, *Rainbow's End*, 154-155; Pol Džonson, *Istorija američkog naroda* (Београд: Knjiga-komerc, 2003), 671.

¹¹ Kennedy, *Freedom from Fear*, 70.

¹² Nash, Gerald D, „Herbert Hoover and the Origins of the Reconstruction Finance Corporation“, *The Mississippi Valley Historical Review*, Vol. 46, No. 3. (Dec., 1959), 455-468.

Хуверова администрација је још на самом почетку Депресије радикално смањила порезе: тако је порез на доходак грађана од 4 хиљаде долара смањен за две трећине. Повећана државна потрошња створила је буџетски дефицит који је износио 2,2 милијарде долара 1931. године, када је учешће јавне потрошње у бруто националном доходу са 16,4% повећано на 21,5%. То је био највећи икада остварен раст јавне потрошње, од чега је највећи део (једна милијарда долара) одлазио на трансферна плаћања. Истина, председник Хувер је искључивао могућност директне помоћи најугроженијима и покушавао је да каналише новац федералне владе кроз банке, уместо да га усмерава директно у привреду. Извесно је, међутим, да је користио владин новац да би оживео привреду.¹³

Према неким савременим тумачењима, ово је био стварни почетак Њу дила. Тако је за време Хуверовог четворогодишњег мандата, започето више великих јавних радова него у претходних 30 година. Ту се убрајају мост изнад залива у Сан Франциску, Аквадукт у Лос Анђелесу и Хуверова хидро-акумулација и то све захваљујући новцу из Федералних резерви, а истим новцем покушавао је да задржи солвентност и највећих банака. Можда је то на неки начин била грешка, јер је својом политиком државних инвестиција спречио неопходне ликвидације оних који су касније, током 30-их ипак банкротирали или се нашли у још већим дуговима. Када интервенција није дала очекиване резултате, он је више пута дуплирао средства. У јулу 1932. године, капитал Корпорације за финансијску обнову увећан је за близу 100%, односно повећан на 3,8 милијарди долара, а новим Законом о хитној помоћи и изградњи, само у 1932. години је одобрено 2,3 милијарде долара кредита и 1,6 милијарде долара у готовом. Нема сумње да је суштина државног интервенционизма у привреди још тада била постављена, па су и многи учесници у новој економској политици током 30-их година, признавали да су неке идеје Њу Дила потекле из Хуверовог програма. Међутим, његов проблем био је у упорном настојању да уравни тежи буџет, због чега је нови Закон о државним приходима из 1932. године донео највеће повећање пореза у мирнодопским временима америчке историје, са стопом опорезивања највиших прихода која је са 25% скочила на 63%.¹⁴

У исто време, укупна пољопривредна производња у Сједињеним Државама смањила се за само 6%, док су цене пољопривредних произво-

¹³ Herbert Stein, „Pre-Revolutionary Fiscal Policy: The Regime of Herbert Hoover,” *Journal of Law and Economics* Vol. 9. (Oct., 1966): 189-223.

¹⁴ Udo Sautter, „Government and Unemployment: The Use of Public Works before the New Deal,” *The Journal of American History* Vol. 73, No. 1. (Jun., 1986): 59-86; Edward Berkowitz, Kim McQuaid, „Bureaucrats as ‘Social Engineers’: Federal Welfare Programs in Herbert Hoover’s America,” *American Journal of Economics and Sociology* Vol. 39, No.4. (Oct., 1980): 321-335.

да пале за катастрофалних 63%. Укупан приход фарми смањио се од 12,8 милијарди на 5,5 милијарди долара. На својој најнижој тачки, 1932. године, куповна моћ фармера износила је тачно половину од оне вредности коју је имала десет година раније. Из ових разлога се један од најозбиљнијих покушаја Хуверовог државног интервенционизма у привреди односио на доношење Закона о пољопривреди (Agricultural Marketing Act) 1929. године, којим је омогућено оснивање Федералног одбора за фарме (Federal Farm Board) исте године. Овај Одбор је уложио пет милијарди долара из федералног буџета за субвенционисање фармера и стабилизацију корпорација за набавку и чување пољопривредних производа у нади да ће се на тржишту ових производа током наредних година дана стабилизovati прилике. Међутим, немилосрдна пољопривредна дефлација учинила је немогућим испуњење ових очекивања. Примера ради, Корпорација за стабилизацију житарица, која је субвенционисана федералним средствима, откупила је велику количину житарица почетком 1931. године, за 81 цент по барелу, што је било око 20 центи изнад преовлађујуће светске цене. Ове набавке требало је да помогну америчким произвођачима жита да се ослободе вишка. Претпостављало се да ће светске цене, уколико жетва буде успешна порастати, што би омогућило стабилизацију Корпорације, која би поново могла да инвестира нова средства. Али, цене нису порасле онолико колико се очекивало. Заправо, до краја исте године светска цена жита пала је на само 40 центи за бушел што је довело Корпорацију до банкрота. Пошто је било ускладиштено преко 250 милиона бушела пшенице, које су се тада могле откупљивати по два пута нижој цену него на светском тржишту, инвестиције ове Корпорације нису се више могле надокнадити.¹⁵

Неуспех овакве политике Хуверове администрације довео је до истраге Конгреса у којој је велики број стручњака посведочио да је хиперпродукција, а не неуређеност тржишта, била истински разлог пољопривредне депресије. Они су истовремено предложили Конгресу „domestic allotment“; био је то план да се фармери уз новчану надокнаду подстакну да смање површине земље које обрађују. Међутим, те 1932. године, овај предлог је био сувише радикалан за већину у Конгресу као и за самог председника Хувера, који је ставио вето на овакав начин финансирања фармера. Ипак, само годину дана касније, након још веће дефлације и избора новог демократског председника и чланова Конгреса, „domestic allotment“ је успешно укључен у први Њу Дилов Закон о регулисању пољопривреде (Agricultural Adjustment Act).¹⁶

¹⁵ Bordo, *The Defining Moment*, 289-291.

¹⁶ Ibid.

Међународни проблеми засигурно су допринели озбиљности и опсегу америчке Велике депресије и економском национализму Сједињених Држава, која се затим претворила у кризу светских размера. Али, њој је исто тако допринела и нова ера масовне потрошње америчког друштва као резултат домаћег економског развоја. Сматра се да је до тог тренутка Хуверов метод државног интервенционизма, који ће касније постати познат као „Олд дил“, продужио Депресију у њену четврту годину трајања. Штета је већ била огромна. Индустијска производња, која је у односу на 1939. годину, у августу 1929. године имала индекс 114, у марту 1933. године пала је на индекс 54. У грађевинарству, вредност реализованих послова, која је још 1929. године износила 8,7 милијарди долара, до 1933. године је пала на свега 1,4 милијарде долара. У производњи трајних потрошних добара, током истог периода, пад производње је био 77%. Највећи губитници су били они који нису имали посао или су остајали без њега.¹⁷ Дуга силазна путања америчке економије, развијала се раних 30-их година толиком брзином да су привредна гледишта о даљем инвестирању у производне капацитете америчких фарми, фабрика и рудника постала потпуно ирационална. Другим речима, оног тренутка када привредници, који су поседовали новац за даља улагања, више нису видели могућности за уносна инвестирања у проширивање производње било где у економији, читав профитабилно оријентисан систем слободног предузетништва почео је да се урушава, изазивајући смањење зарада и доприносећи да милиони радника постану сувишни. Оно што збуњује савремене посматраче јесте чињеница да током Велике депресије Америка није патила од оскудице резерви, нити плодне земље или од квалификованих и неквалификованих радника или капитала за инвестирање у фабричка постројења и опрему. Најчешће, ова ситуација наводи посматраче на закључак да је Америка у 30-им годинама XX века достигла одређену историјску прекретницу када ни експанзија Запада, нити драстични пораст становништва нису више могли да допринесу даљем економском напретку.¹⁸

Због тога се неминовно намеће питање, зашто је америчка економија колабирала управо у годинама између 1929. и 1933. године. Општи одговор је да су се финансијски и тржишни механизми, који су одржавали круцијално економско кружење, повезујући инвестирања у производњу са потрошњом оног што је произведено, једноставно сломили. Многи савременици су веровали да би слободно тржиште падом цена било очишћено од вишкова и да би тај процес охрабрио нова инвести-

¹⁷ Kindleberger, *The World in Depression 1929 – 1939*, 108-128; Galbraith, *The Great Crash 1929*, 55-78; McGovern, *And a Time for Hope*, 249-253.

¹⁸ Ibid.

рања у опоравак. Међутим, тржишни систем није функционисао онако како се очекивало. Критично обрушавање догодило се када су инвестиције у грађевинарство и нову индустрију масовне производње (попут индустрије аутомобила и кућних апарата) опале као последица смањења потражње. Опадање производње у овим индустријским гранама изазвало је смањења и у индустријским гранама које су производиле сировине, фабричке компоненте и енергију као и у железничкој индустрији и транспорту. До 1931. године, америчка економија је била у повлачењу а у исто време Европу су потресале серије финансијских паника, док су значајно пале и светске цене пољопривредних производа.¹⁹ Дефлација је била синхронизована кроз националне и светске економије, тако да „нити су градски и сеоски потрошачи, нити купци из иностранства били у стању да спасу ‘америчку економију масовне потрошње’ у годинама које су долазиле“.²⁰

Узроци слома реформске политике Херберта Хувера

Велика депресија једнако је обухватила и градско и сеоско становништво Сједињених Држава. Између 1929. и 1932. године национални доходак се смањио са 82 милијарде долара на 40 милијарди долара. Ако се одбије пад цена, ово представља смањење производње за 37%. Истовремено, извоз је опао са 5,2 милијарде долара на 1,6 милијарди долара, а увоз са 4,4 милијарде долара на 1,3 милијарде долара, док је производни учинак, до 1932. године, био само половина од оног три године раније. Привредни неуспеси су се низали сваке године почев од краја 1930. године. До средине наредне године, готово 12 милиона радника већ је било незапослено а претпоставља се да је још 6 милиона радника радило скраћено радно време. Ово недобровољно скраћивање радног времена било је праћено смањивањем надница за 40%, између 1929. и 1932. године. Сиромаштво и огромна беда ширили су се невероватном брзином, посебно међу градским радништвом и њиховим породицама.²¹

У фебруару 1931. године, председник Хувер је нацији одржао говор о начину на који види помоћ сиромашнима. Из њега се лако могло уочити инсистирање на томе да је „основа успеха помоћи угроженима у мобилисању и организовању огромног броја локалних агенција за самопомоћ“.²² Одговорност локалне заједнице за помоћ сиромашнима била је

¹⁹ Ibid; Kennedy, *Freedom from Fear*, 59-69; Fearon, *War, Prosperity and Depression*, 229-315.

²⁰ Edsforth, *The New Deal*, 39-42.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

америчка традиција која је потицала још из колонијалних времена али она никада, заправо, није била тестирана у условима урбаног масовног потрошачког друштва. Јер, број људи који је зависио од помоћи добротворних друштава и цркава, већ у лето 1932. године је превазилазио постојеће локалне ресурсе. Тако је већ средином те године, око 400 приватних добротворних установа, или једна трећина њиховог укупног броја у Њујорку, морала да обустави рад. Током 1931. године, чикашке приватне агенције за помоћ, могле су да се брину само о половини градских случајева сиромаштва. Већ у лето наредне године, могле су да покрију само 5% свих потреба. Слична ситуација догодила се и у осталим великим америчким градовима, па је само једна четвртина свих америчких радника који су остали без посла, примала неку врсту јавне помоћи. У већини градова су само најугроженије, односно породице које су буквално умирале од глади, могле да добију помоћ и ово је постала уобичајена пракса званичне политике. Због тога су се у урбаном делу Америке умножила пљачкања у потрази за храном као и протести због недовољне помоћи.²³

Као последица свеprisутне беде, социјалистичке и комунистичке партије регрутовале су у Сједињеним Државама на десетине хиљада нових чланова. Појавило се и на стотине нових фашистичких, расистичких и антисемитских група широм земље. Ово забрињавајуће погоршање економске ситуације и ширење незадовољства стављало је, заправо, на тест саме основе политичко-економског система Сједињених Држава. Представници власти су, услед чињенице да се њихова политика показала потпуно неделотворном, постали заточеници тог истог система. То се догодило и Херберту Хуверу током 1931. и 1932. године. Мада су историчари последњих деценија истицали Хуверов дугорочни реформизам и хуманитарне импурсе као и мере које је преузео да би се супротставио Великој депресији, његови савременици су, да би подвукли одговорност администрације за избијање Кризе, у председнику видели само некога ко користи конзервативне економске методе.²⁴

Хуверово укидање јавних радова 1932. године, било је управо знак његовог конзервативизма као и његовог устрајавања у одржавању златног стандарда, уравнотеженог буџета и у његовом схватању да су за збрињавање сиромашних одговорне локалне заједнице. Заједно са банкарима који су га саветовали, попут Еугена Мајера, гувернера Одбора Федералних резерви, секретара Државног трезора Ендрјуа Мелона и ње-

²³ Kyvig, *Daily Life in the United States 1920–1940*, 213-216; Richard Münch, “Social Change in the United States: The System of Equality and Inequality,” *Social Change and Modernity*, ed. Hans Haferkamp and Neil J. Smelser, 147-178 (Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1992).

²⁴ Richard Pells, *Radical Visions and American Dreams: Cultural and Social Thought in the Depression Years* (New York: Harper&Row Publishers, 1998), 111-121.

говог наследника од 1932. године, Огена Мајлса, Хувер је чврсто веровао да је од суштинске важности за стабилност и раст међународне економије, златни стандард. Његов мораторијум на ратне дугове и репарације, 1931. године, јасно је осликао овакво његово веровање. Чак и након неуспеха мораторијума у спречавању колапса златног стандарда, Хувер није разматрао могућност да крене стопама Велике Британије. Он је, попут многих политичара и економских писаца оног времена, чврсто веровао да задатак федералне владе, изузев у време рата, треба и мора да буде уравнотежење буџета. Промене у пореским приходима су, 1931. године, створиле неочекивану милијарду долара дефицита у федералном буџету. Хувер је био посебно тешко погођен чињеницом да се највећа мирнодопска дефлација у историји Сједињених Држава, догодила у време његовог мандата, због чега је био и нарочито одлучан да се тако нешто више не понови. Већ од децембра исте године, он је користио своје јавне наступе, говоре у Конгресу и личне контакте да би пренео поруку о „апсолутној неопходности уравнотежавања буџета“.²⁵ Због тога је улагао вето на све одлуке Конгреса за које је сматрао да су у фискалном смислу неодговорне, попут вета на законске предлоге повећања трошкова за јавне радове, на продужење федералне подршке државама за помоћ сиромашнима, на убрзавање обећаних федералних исплата пензија ветеранима из Првог светског рата, подсећајући Конгрес да је уравнотежени буџет „извор друштвене и финансијске стабилности“.²⁶

Хувер је блокирао милијарде долара које је предложио онај део Конгреса који су сачињавали Демократе и реформски оријентисани Републиканци. Коначно, Конгрес је на предлог председника ипак одобрио буџет који је укључивао приходе од нових милијарду долара федералних пореза као и смањење трошкова са 700 на 300 милиона долара. Овај „договорни“ буџет смањило је трошкове федералне владе на ниво нижи него што је био 1929. године, али тиме није обновио поверење инвеститора. Пад производње се настављао, изазивајући даље смањење пореских прихода и стварајући чак и већи буџетски дефицит током ове последње године Хуверовог мандата. Истовремено, током његовог мандата је неубичајено велики број чланова Конгреса отишао у пензију или преминуо, што је проузроковало потпуну трансформацију ове институције. До 1932. године, Хувер се суочио са веома подељеним законодавним телом, уместо некадашњег веома кооперативног републиканског Конгреса. Његова партија је тада имала већину само у Сенату док је опозициона Де-

²⁵ Wesley Mitchell, “Mr. Hoover’s ‘The Challenge to Liberty’,” *Political Science Quarterly* Vol. 49, No. 4. (Dec., 1934): 599-614; Berkowitz, McQuaid, “Bureaucrats as ‘Social Engineers’,” 321-335.

²⁶ Stein, „Pre-Revolutionary Fiscal Policy: The Regime of Herbert Hoover...“ 189-223.

мократска партија доминирала у Представничком дому. Хуверов проблем је додатно компликовала чињеница да је значајан број реформски оријентисаних Републиканаца, укључујући и врло утицајног сенатора Џорџа Нориса из Небраске и њујоршког конгресмена Фиорела Лагуардију, све чешће гласало за реформске економске мере које су предлагале Демократе. Заправо многи председникови страначки опоненти су сматрали да Депресија захтева мобилизацију свих снага на националном нивоу, што значи и нову владину иницијативу, нове позајмице и дефиците. Њима се придружио и демократски гувернер Њујорка, Френклин Делано Рузвелт, који је у то време покренуо иницијативу за први програм помоћи запошљавања, који би финансирала федерална влада.²⁷

Разлика између Хуверовог конзервативизма и Рузвелтовог реформизма постајала је све уочљивија како је проблем помоћи угроженом становништву растао. Хувер је и даље одбијао сваки предлог да федерална влада обезбеди директну помоћ отпуштеним радницима и њиховим породицама. У августу 1931. године, он је овај проблем покушао да реши тако што је иницирао образовање нове организације, под називом „Председникова организација за помоћ незапосленима“ (President's Organisation on Unemployment Relief – POUR), коју су сачињавали углавном водећи амерички бизнисмени. За директора је именовао Волтера Гифорда, председавајућег једне од највећих компанија – „Амерички телефон и телеграф“. Иако замишљена као велики федерални програм, ова организација је обављала само саветодавну функцију у односима са локалним агенцијама за помоћ; она није имала фондове из којих је исплаћивала помоћ незапосленима; није чак ни покушавала да обезбеди новац нити да успостави било какав контакт са онима којима су та средства била неопходна. Позван да сведочи пред Истражним комитетом Конгреса, који је у јануару 1932. године испитивао рад ове организације, Волтер Гифорд није био ни приближно у стању да изнесе број америчких држављана који су добили њену помоћ. Он је објашњавао да је одговорност за пружање помоћи била препуштена државама и локалним заједницама.²⁸

Френклин Рузвелт је демонстрирао потпуно другачији прилаз у решавању растућег проблема незапослености. Само 14 дана након што је председник Хувер најавио оснивање Организације за помоћ незапосленима, Рузвелт је сазвао специјални састанак законодавних представника државе Њујорк, на којем је затражио да се одобре финансијска средства за помоћ најугроженијима, што је по њему требало да представља

²⁷ Hoover, Warren, *Herbert Hoover and the Great Depression*, 198; Mitchell, “Mr. Hoover’s ‘The Challenge to Liberty’,” 599-614.

²⁸ Ibid.

„друштвену обавезу, а не милосрђе“.²⁹ Резултат састанка било је оснивање „Њујоршке управе за хитну привремену помоћ“ (New York Temporary Emergency Relief Administration – TERA) која је истовремено била алтернатива Хуверовом начину пружања помоћи угроженима. Осмишљена да у оквиру својих граница користи финансијска средства углавном за програм помоћи запошљавања, она је врло брзо постала модел који су копирале и друге државе током 1932. године, да би касније била имплементирана и у први Њу Дилев програм помоћи запошљавања. Тако је социјални радник Хари Хопкинс који је руководио овом управом, у мају 1933. године постао директор нове „Федералне управе за хитну помоћ угроженима“ (Federal Emergency Relief Administration – FERA).³⁰

Хувер је овакве предлоге за проширење владине одговорности примао са великим противљењем. Он је дубоко веровао у предности приватне иницијативе и у оно што је он називао снажним индивидуализмом. Плашећи се јачања „супердржаве, где сваки човек постаје слуга државе и где нема стварне слободе“, он је био убеђен да се додељивање помоћи незапосленима мора препустити добротворним установама и локалним властима: „Ако сиромашна лица стекну навиком да се обраћају Вашингтону за помоћ, слобода ће бити угушена и земља ће доживети диктатуру ‘дистанциране бирократије’“.³¹ С друге стране, федерална влада, сматрао је он, могла би оправдано да даје финансијску помоћ приватном предузетништву да би подупрла приватну иницијативу и спасила је од потпуног краха. Међутим, неуспех програма опоравка и слом локалног система помоћи сиромашнима ставили су Хувера у немогућу политичку позицију у новембру 1932. године. Хуверови проблеми тумачени су елитизмом политике његове администрације – чинило се да су милиони долара завршили у рукама појединаца а да је врло мало новца отишло као помоћ незапосленим радницима и њиховим породицама. Таква политика државне администрације посебно чуди ако се има у виду да је сам Конгрес, већ крајем лета 1932. године, био просто бомбардован захтевима за директну помоћ жртвама Велике депресије. Њима су свакодневно стизали извештаји о „гладним руљама“ које насрћу на складишта хране Црвеног крста као и о демонстрацијама испред локалних агенција за помоћ сиромашнима. Добротворне организације, „Америчка федерација рада“, „Национално удружење за унапређење црнаца“ као и градоначелници великих градова, упозоравали су Конгрес и председника да највећи

²⁹ Sautter, „Government and Unemployment,“ 59-86.

³⁰ Ibid.

³¹ Mitchell, Wesley C, „Mr. Hoover’s ‘The Challenge to Liberty’,” 599-614.

део постојећих фондова за помоћ сиромашнима није довољан.³² Ветерани Првог светског рата којима су, десет година раније, као захвалност за њихов патриотски допринос земљи, обећане владине наградне пензије („retirement bonus“) тражили су да се, због тешких економских прилика, одмах почне са исплатама. Ова „бонус армија“ („bonus army“) од готово 20 хиљада ветерана и чланова њихових породица окупила се у главном граду Сједињених Држава али се Хуверова администрација, уз помоћ полиције и војске брзо решила њиховог присуства. Како се епизода са ветеранима дешавала у завршним фазама председничке изборне кампање 1932. године, није било сумње да ће Хувера гласачи додатно тешко казнити.³³ Све до данас, догађај са „бонус армијом“ остао је главни симбол неуспеха „Олд дила“.

До краја Хуверовог мандата, који се званично завршио 4. марта 1933. године, свакодневни живот готово свих Американаца био је уништен економским колапсом. Увођење „банкарског празника“ током последњих недеља његовог мандата довео је остатке америчког финансијског система до коначног колапса. Живот Американаца је тада испуњавала свакодневна борба за голи опстанак и осећај потпуне егзистенцијалне неизвесности. Чак ни нестрпљиво ишчекивање да нови председник положи заклетву, није настало због самопоуздања које је у том тренутку Рузвелт могао да улива народу, већ због прости чињенице да је представљао алтернативу Херберту Хуверу, лидеру којег је јавно мњење тако блиско повезивало са шокантном економском и социјалном катастрофом која им се догодила.

³² T.H. Watkins, *The Hungry Years: A Narrative History of the Great Depression in America* (New York: Free Press, 2000), 110-115.

³³ Kyvig, *Daily Life in the United States 1920–1940*, 232.

Литература:

- Berkowitz, Edward and Kim McQuaid. "Bureaucrats as 'Social Engineers': Federal Welfare Programs in Herbert Hoover's America." *American Journal of Economics and Sociology* Vol. 39, No.4. (Oct., 1980): 321-335.
- Bernanke, Ben. *Essays on the Great Depression*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Blegen, August. *Forgotten World, Lessons From the Great Depression*. London: AuthorHouse, 2003.
- Bordo, Michael. *The Defining Moment: The Great Depression and the American Economy in the Twentieth Century*. Washington: National Bureau of Economic Research Project Report, 1997.
- Collins, William. "Race, Labor Markets, and Social Disorder in Twentieth-Century America." *Social Science History* 29-2 (2005): 235-239.
- Džonson, Pol. *Istorija američkog naroda*. Beograd: Knjiga-komerc, 2003.
- Edsforth, Ronald. *The New Deal: America's response to the Great Depression*. Oxford: Blackwell Publishers, 2003.
- Fearon, Peter. *War, Prosperity and Depression: The U. S. Economy 1917-45*. Oxford: Philip Allan, 1987.
- McElvaine, Robert. *The Great Depression: America 1919–1941*. New York: Harper&Row Publishers, 1993.
- Galbraith, John Kenneth. *The Great Crash 1929*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1997.
- Hoover, Herbert Clark, Warren, Gaylard Harris. *Herbert Hoover and the Great Depression*. New York: Harper&Row Publishers, 1980.
- Kennedy, David. *Freedom from Fear, The American People in Depression and War 1929-1945*. New York: Oxford University Press, 1999.
- Kindleberger, Charles. *The World in Depression 1929 – 1939*. London: Allen Lane and Penguin Press, 1973.
- Klein, Maury. *Rainbow's End, The Crash of 1929*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Kyvig, David. *Daily Life in the United States 1920–1940, How Americans Lived Through the 'Roaring Twenties' and the Great Depression*. Chicago: Ivan R. Dee, 2004.

- McGovern, James. *And a Time for Hope, Americans in the Great Depression*. London: Praeger Publishers, 2000.
- Mitchell, Wesley. "Mr. Hoover's 'The Challenge to Liberty'." *Political Science Quarterly* Vol. 49, No. 4. (Dec., 1934): 599-614.
- Münch, Richard. "Social Change in the United States: The System of Equality and Inequality." in: *Social Change and Modernity*, eds. Hans Haferkamp and Neil J. Smelser, 147-178. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1992.
- Nash, Gerald. „Herbert Hoover and the Origins of the Reconstruction Finance Corporation.“ *The Mississippi Valley Historical Review* Vol. 46, No. 3. (Dec., 1959): 455-468.
- Pells, Richard. *Radical Visions and American Dreams: Cultural and Social Thought in the Depression Years*. New York: Harper&Row Publishers, 1998.
- Rodgers, Daniel. "An Age of Social Politics." in: *Rethinking American History in a Global Age*, ed. Thomas Bender, 236-250. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2002.
- Sautter, Udo. „Government and Unemployment: The Use of Public Works before the New Deal.“ *The Journal of American History* Vol. 73, No. 1 (Jun., 1986): 59-86.
- Sloat, Warren. *America Before the Crash*. New York: Cooper Square Press, 2004.
- Smiley, Gene. *Rethinking the Great Depression*. Chicago: Ivan R. Dee, 2002.
- Soule, George Henry. *Prosperity Decade: From Wor to Depression: 1917 – 1929 (The Economic History of the United States, No 8)*. New York: Columbia University Press, 1989.
- Stein, Herbert. „Pre-Revolutionary Fiscal Policy: The Regime of Herbert Hoover.“ *Journal of Law and Economics* Vol. 9. (Oct., 1966): 189-223.
- Watkins, T.H. *The Hungry Years: A Narrative History of the Great Depression in America*. New York: Free Press, 2000.

Summary

Vesna Aleksić

**Republican “Old Deal” vs. the Great Depression
1929 – 1932**

Key words: *economic crisis, protectionism, state interventionism, unemployment, deflation*

During the XIX century, the United States faced five economic depressions which the economy has managed to successfully overcome without state intervention. However, the Great Depression from the 1930-s impacted a very large part of the American population and it lasted unusually long, full 10 years. The Republican administration led by president Herbert Hoover strongly supported expansive monetary policies, it doubled federal funding for the public work projects and it tried to prevent the companies from decreasing their worker’s wages. Its greatest task was to restore confidence in the economy. According to some recent accounts, this was the real beginning of the New Deal. However, the fact that Hoover stopped the public work projects in 1932, that he insisted on keeping the gold standard and a balanced budget and that he believed that the local communities were responsible for taking care of the poor, made the state interventionism in American economy from 1929 to 1932 a symbol of what is today known as “the Old Deal”.

Ана Радованац, студенткиња докторских
студија историје уметности, Семинар за
Музеологију и херитологију, Филозофски факултет,
Универзитет у Београду, Београд
dejzi7@hotmail.com

UDK: 398-93/99(09)
стручни рад

Баштина у кризи - Дворац Шпицер у Беочину

Апстракт: У раду је учињен покушај да се на примеру Дворца Шпицер у Беочину скрене пажња на баштину у кризи. Препознавањем слојевитости овог споменика културе који је деценијама руниран и деградиран, изгубивши све своје претходне намене, кроз различите слојеве памћења сумирају се одређени елементи баштине – њено историјско претрајавње; некадашње стање здања (породични дом Шпицерових); правне регулативе (опомена историје); продукти колективног памћења прожети имагинативним елементима (Легенда о Надору); потенцијал и будућност Дворца (могућа комерцијализација простора). Анализира се проблем наслеђа у опасности које опстаје упркос кризи, са циљем утврђивања права на баштињење и на коначну припадност споменика.

Кључне речи: баштина, дворац, памћење, слојевитост, историја, Шпицер, заштита.

Дворци у Војводини

„Човек не живи у природи,
већ у историји.“

Борис Пастернак

Како треба да изгледа адекватна резиденција имућних? На то питање кроз историју су одговарали и архитекте и градитељи и лаици. Један од одговора је дворац. Асоцијација на значење појма дворац су бајке, Андерсенове, Гримове, замишљени свет који не постоји. Дворци, подизани у доба просперитета, представљају у просторном смислу идеале прошлих времена, али појмовно то су стварне грађевине, раскошне и уникатне. Историја двораца прати историју Европе - дворци допуњују природу импозантном архитектуром, импресивним вртovima и историјским наслеђем. Историја сваке палате је тестамент личне жеље, политичке моћи, богатства, луксуза, често династичког поноса и породичног ривалства.

Свако културно добро, као траг времена у којем је настало, носи са собом одређену дозу мистификације, радозналости, снаге и моћи. Кроз њихово постојање чита се историја друштва, начини исказивања различитих психолошких потреба, откривају се нивои развоја мисли и логике, градитељске, уметничке, егзистенцијалне способности, реконструише се развојни пут *homo sapiens*-а. Постављају се сложена питања на која се тешко добија одговор. Чекајући одговоре, људи су своју радозналост покушали да задовоље сопственим доживљајем.¹ Данас, када је економска криза која не јењава захватила свет, а у Србији се манифестује кроз све аспекте живота, претња да се заустави и обезвреди сваки покушај ревитализације архитектонских објеката који представљају споменике културе, постаје озбиљна и неизбежна. Дворци Војводине нису изузетак, они деле судбину земље која не успева да се стабилизује ни на политичком ни на економском плану.

Подручје Војводине је, у периоду привредног процвата Аустроугарске монархије пресликало стилове живота „на двору“, па је тако подизан низ објеката грађен по узору на царску архитектуру, и укопани објекти били су окружени пространим зеленим површинама.² Прве грађевине ове врсте северно и јужно од Саве и Дунава евидентирају се у XVIII веку и њихова градња траје све до XIX века. У другој половини XIX века називане су дворцима, јер је у то време преовладавао дух градње са простора Аустрије и Мађарске. Дворац са простора Војводине је репрезентативна, уникатна грађевина првенствено подизана изван сталног места боравка (насеља) власника, која је најпре служила за реализацију одмаралишних потреба, али и за сродна и друга пребивања у време доколице и разбибриге.³ Власници двораца били су имућни индустријалци тога времена или моћни велепоседници.⁴ На својим поседима подизали су објекте – каштеле, који према речнику Матице српске, између осталог, имају и значење дворац, замак.⁵ Подизани су у различитим временским периодима, али су увек пратили стилске градитељске правце. Здање у

¹ Ана Панцић, *Дворци Војводине* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2007), 73.

² Односи се на просторе Војводине, док су нпр. у Француској дворци били опасани шанцима испуњеним водом, а у Енглеској је веома често вештачко или природно језеро целина за себе. Guy de la Bedoyere, *Castles* (London: Star Fire, 2006), 104.

³ Иван Поповић, *Досадашња научна сазнања у нас као неизоставни фундамент поставке проучавања ранијих индивидуалних објеката за одмарање и сродна пребивања* (Београд: Вук Караџић, 1992), 1-4.

⁴ Ibid.

⁵ Термин каштел није адекватан за објекте истраживања изграђене на подручју Војводине. Каштел је издвојен, на стратешком положају подигнут објекат (као утврђење, град, тврђава) намењен одбрани и наравно боравку власника.

којем је боравио власник имања било је најрепрезентативнији објекат и грађено је према захтевима раскошнијег живота. У каштелу је често боравила комплетна породица велепоседника, а у случају да власник дуже одсуствује у њему је боравио надзорник каштелан. На поседима су подиране и сакралне зграде.⁶ Дворци Војводине јесу репрезентативне грађевине, али се својим габаритним особеностима не могу сврстати у класу осталих европских двораца. То су претежно ниске грађевине без израженог спратног дела, са укопаним темељима, често са пространим винским подрумима. Основа им је правоугаоног или ређе квадратног облика, сразмерно висини умањених димензија. Стилони су најчешће класицизам и сецесија са траговима еклектике; поштована је изражена симетрија са централним истуреним делом и наглашеним степеништем на средини објекта. Декоративност се одликовала скромношћу и умереношћу.

По својим битним одликама дворци припадају култури – универзалној и локалној. Просторна повезаност, учесталост одређених особина, присутност у одређеној области уз временску димензију – трајност, чине их посебном културном творевином и вредношћу. Њихова универзалност потиче из појединих особина које се могу преносити са једног на друго друштво посредством стваралаца културе, а њихова локалност из посебности појединачног простора и народа које другима не могу да припадају. Разлика између европских и војвођанских двораца видљива је и кроз степен друштвено економског развоја земаља, интензитет и обим неговања културних добара и начин њихове презентације. Недостигнути степен европског нивоа неговања културе, историје и баштине, видљив је и у погледу заштите споменика културе. Дворац је, без сумње, као врхунски продукт архитектуре и градитељства, али и културног стваралаштва које га обично прати, у дугом временском периоду представљао оријентир социјалне припадности.⁷ У протеклом времену, које се може мерити деценијама, дворци Војводине нису добили заслужену пажњу. Оно што им недостаје јесте повратак процеса живљења у границама њиховог садашњег постојања. Прожимање интересовања бројних научних области и струка (архитеката, историчара, етнолога, ботаничара, туризмолога, географа, уметника, пејзажних архитеката, музеолога, историчара уметности...) треба да тежи заједничком циљу, афирмацији ових здања и њиховој имплементацији у свакодневне животне токове.

Зато је адекватнији термин за ове војвођанске спахијске куће *дворац* или *пољски дворац*. Ibid.

⁶ Бранко Ћупурдија, *Стамбена архитектура суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината* (Нови Сад: Прометеј, 1993), 29-31.

⁷ Панцић, *Дворци Војводине*, 7.

После Другог светског рата дворци, заједно са свим пратећим садржајима прелазе у државно, а потом у друштвено власништво и могло би се рећи да је тиме њихов историјски и архитектонско-грађевински значај почео да бива занемариван. У овом периоду се може потражити зачетак кризе баштине која ће захватити дворце Војводине, који су у великом броју функционално и наменски претварани у управе пољопривредних добара или васпитно-образовне установе, хотелско-угоститељске објекте, па чак и у радничке станове.

На питање постављено на почетку овог рада *Како треба да изгледа адекватна резиденција имућних*, надовезује се ново питање *Чији би данас био такав породични дом*, ако је дом дворац и ако већ готово седамдесет година породица не живи у њему, ако здање прелази из руке у руку, а законски власник је држава Србија – земља коју економска криза протреса, уназађује и приморава да спушта критеријуме и мења културне приоритете?

Шпицер – породични дом

„Много тога је скривено пред нашим погледом...“

Фридрих Ниче

Као део културног идентитета народа који су живели на овом простору, дворци и летњиковци су дубоко уткани у историју, културу и традицију Војводине. Историјски токови учинили су да је територија Срема по броју двораца као културно историјских споменика најсиромашнија. Статус споменика културе утврђен је у Срему за само шест објеката ове врсте,⁸ један од њих је дворац породице Еде Шпицера (Ede Spitzer). Сагледавањем слојевитости трајања овог културног добра, што допринеси утврђивању идентитета споменика, пружа се могућност тражења одговора на питање коме заиста припада Дворац. Први *слој памћења*, онај историјски, обухватао би чињенице везане за дух епохе на овом простору, друштвене односе, за изградњу здања, његове архитектонске, естетске и уметничке одлике и за некадашње стање објекта.

Дворац у Беочину изграђен је за породицу Шпицер. Имућни велепоседник немачког порекла Еде Шпицер имао је знатан акционарски

⁸ Дворац Марцибањи – Карачоњи у Сремској Каменици, Дворац Шпицер у Беочину, Фишеров летњиковац у Руми, Дворац Шлоц у Голубинцима, летњиковац Пејачевић – „Моја воља“ и Летњиковац Вишњевци у Великим Радинцима. Документација преузета из Републичког Завода за заштиту споменика културе, Београд.

удео у беочинској фабрици цемента (данашњи назив „Lafarge“).⁹ Објекат је пројектовао мађарски архитекта Имре Штајндл (Imre Steindl, 1884-1902)¹⁰ у периоду од 1890. до 1895. године, а на самој грађевини уклесана је година 1898. Породица Шпицер напушта Дворац уочи Другог светског рата.

Нађа Фолић-Куртовић примећује да је напор уметника разних европских центара да остваре хомогени стил у Војводини прихваћен прво у свом декоративном изразу, док су конструкцијски и функционални проблеми постепено разрешавани и унапређивани све до двадесетих година XX века. Она истиче „каштел у Беочину“ као један од највреднијих примера, са низом детаља у сецесијском стилу, аплицираних на конвенционално обликовани корпус објекта, са слободно интерпретираним флоралним и фигуративним детаљима.¹¹ Просторна целина поред главног објекта дворца, обухватала је парк¹² са фонтаном, два базена, зграду за послугу

⁹ Поседници имања на простору Војводине живели су претежно у Будимпешти и Бечу, центрима економске моћи. Били су то имућни индустријалци, трговци, занатлије и чиновници (међу којима је било и Срба) који су у време јавних лицитација коморских добара куповали или заслугом добијали „пусте земље“. Куповина имања често је била услов за стицање племићке титуле и обезбеђивања респектабилне позиције у друштву. Тако је проистекла потреба за надметањем и истицањем, а манифестовала се подизањем грађевина посебног, репрезентативног типа, као што су дворци, каштели, летњиковци. Пандић, *Дворци Војводине*, 67.

¹⁰ Мађарски архитекта, професор на будимпештанском универзитету, члан RIBA (Royal Institute of British Architects), члан Мађарске академија наука. Gyula Ernyey, *Hungarian Critic on the Aesthetic Movement* (Budapest: Hungarian University of Craft and Design, 1999), 53.

¹¹ Нађа Фолић-Куртовић и др, *Културно наслеђе Војводине* (Нови Сад: Завод за културу Војводине, 2008), 21-22.

¹² Све до пред сам крај XVII века на овим просторима негован је тип такозваног „француског врта“, а негде од друге половине XVIII века доминацију у том смислу преузима „енглески врт“. Специфичност „француског врта“ је строга геометријска распоређеност и уређеност, стазе за шетњу су прецизно исцртане, обично полукружне и сусрећу се код фонтане, вењака, капелице или неког другог грађевинског објекта типичног за врт, а то може да буде и вајарско дело. Зеленило је обрезано и обликовано, строгих линија и изражене хортикултуралне мисли. Француски барокни парк је карактеристично припојен уз сам дворац, не прати спонтаност природе у којој је настао већ искључиво вољу господара и умеће вртлара. „Енглески врт“ одликује слободнији стил у композицији, форми и врстама флоре. Примерци расту произвољно, али уредно и одржавано. „Енглески врт“ је слободнији, заузима шири простор и више је налик на некултивисан природни простор. John Harris, *A Garden Alphabet* (London: Octopus Books, 1979), 57.

Једина сачувана фотографија врта који је припадао дворцу Шпицер сугерише комбинацију стилова у парковској целини – предњи део имања дефинитивно

и летњи павиљон.¹³ Данас постоје само трагови њиховог постојања. Сам дворац има посебан значај као један од ретких примера сецесионизма, примењеног на архитектури двораца Војводине.¹⁴ Необичан објекат, привлачи пажњу својим неправилним обликом и ретком, помало мистичном декорацијом фасаде. Асиметричне је основе са наглашеном главном фасадом, главним улазом са портиком и четири етаже: подрум, приземље, први спрат и тавански простор. Улазни део чине прилазне степенице ограђене широким зидом и балустрадом, а кров надстрешнице носе стубови. У корпус објекта укомпоновани су различити архитектонски детаљи, тераса, лођа, прозори у облику бифора, трифора и окулуса, ренесансне аркаде, ограда терасе и барокна капа куполе на кулама.¹⁵ Објекат поседује подрумски простор испод целе површине надземног дела, који је ходницима био повезан са улицом, чак и са суседним брдом.¹⁶ И тавански и подрумски простор били су повезани и лако доступни из самог објекта. Стаклена башта окренута ка улици представља елемент који овај Дворац, у односу на остале дворце у Војводини чини посебним.¹⁷ Остаци орнаменталне декорације фасаде, нарочито завршетака димњака и необичних фасадних елемената змијоликих, жаболиких и змајоликих облика, представљају редак склоп декоративних детаља урађених у малтерској пластици, керамици, штукано програму и кованом гвожђу.¹⁸ Ентеријер остварен у духу варијанте мађарске сецесије китњастих облика диктирала је намена а захтевао угледан економски статус власника Дворца. Централним холлом доминирало је степениште са декоративном оградом и округлим витражом који се протезао кроз две етаже. Таваница је била дрвена, касетирана, зидови обложени дрвеним ламперијама, као и галерија спрата са балустерима од пуног дрвета, а поједини зидови били су осликани сеце-

је био изведен по „француској“ шеми (од чега данас нема ни најмањег трага), док задњи део, што се и данас јано види асоцира на стил „енглеског врта“.

¹³ Attila Hegedus, „A beocsini (belcsényi) kastély“, *Magyar Szó: a demokratikus közvélemény napilapja*, 25. januar, 2010, 12.

¹⁴ Ana Pandžić, *Reprezentativna kulturna baština Vojvodine. Dvorci, kašteli, letnjikovci*, (Beograd: Admiral books, 2007), 49

¹⁵ Фолић-Куртовић и др, *Културно наслеђе Војводине*, 188.

¹⁶ Велепоседници су на имањима, окупљајући народ, често подизали капеле и мање цркве. Приче људи који су живели у том времену и оставили за собом записе и беседе говоре да су верски објекти подземним каналима повезивани са дворским објектима, како би бег од силе и агресије био лакши. Панџић, *Дворци Војводине*, 24.

¹⁷ Ibid., 70.

¹⁸ Rozsa Pecze, „A Belcsenyi (Beočini) Spitzer kastely“, *Bácsország: vajdasági honismereti szemle*, 2007, 84-87.

сијским декоративним програмом са стилизованим биљним елементима. У холу се налазио огроман камин изразито живог колорита, на коме је била примењена керамика ипирогранита фабрике „Жолнај“ из Печуја.¹⁹ Данас у ентеријеру једва да постоје трагови некадашње раскоши.

Дворац је представљао редак пример еклектичког склопа у коме су функција и декорација усклађене на начин препознатљив у тренутку смене векова – у покушајима да се помире и доведу у склад елементи претходних стилова – од романике, готике, ренесансе до барока. Објекат је вредан пажње и као дело цењеног архитекте Штајндла, који је поред осталог пројектовао неоготичку палату Парламента у Будимпешти.²⁰ Реткост, вредност и значај овог споменика културе огледа се и у времену његовог настанка, које одражава стилске промене и рану фазу сецесијске архитектуре, која ће формирати и диктирати стилске и естетске норме у XX веку.²¹

Да ли је Дворац Шпицер испунио услове да буде третиран као вредна баштина земље Србије, ко ће и када о томе да одлучи?

Шпицер – опомена историје

„Damnificus ne sis, cul
prodesse nequis“²²
Cornelius Tacitus

Подсетимо се да је култура, како формулише Стеван Томић „друштвено-историјски феномен акумулације и чувања – макар и у незнатним траговима – искуства, сазнања, остајања, ишчезавања, преображавања и међувремених осцилација укупног материјалног, духовног, психолошког и сваког другог развитка човека и његових заједница.“²³ Оваква формулација културе не односи се на судбину Дворца Шпицер. Напуштен је, без намене и у неприхватљиво девастираном стању. Један *слој памћења* покрива његово пропадање, али и чува оно што је остало.

Променом својинских односа после Другог светског рата, Шпицер прелази у друштвено власништво. Влада Републике Србије донела

¹⁹ Фолић-Куртовић и др, *Културно наслеђе Војводине*, 22

²⁰ Александар Кадијевић, „Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887-1965)“, *Годишњак града Београда XXXVII* (1990): 146.

²¹ Фолић-Куртовић и др, *Културно наслеђе Војводине*, 189.

²² „Коме нећеш помоћи, не чини ни штету“.

²³ Стеван Томић, *Споменици културе и њихова својства и вредности* (Београд: Народна библиотека Србије, Републички завод за заштиту споменика културе, 1983), 70.

је одлуку о утврђивању Дворца у Беочину за непокретно културно добро – споменик културе 18. јуна 1997. године и тиме здање потпада под надлежност Покрајинског завода за заштиту споменика културе Новог Сада.²⁴ Од када је под заштитом државе, суноврат беочинског Дворца се убрзао.

Према подацима Факултета техничких наука у Београду, функционалност Дворца је потпуно нарушена. Визуелно се уочавају различита оштећења: дезинтеграција конструктивног материјала, деградација материјала услед биолошког растања, оштећења од капиларне и атмосферске влаге, љускање завршног декоративног слоја, отпадање малтера, труљење дрвене грађе... Наведена оштећења односе се на спољашње и унутрашње зидове и на зидове на свим етажама. Међуспратне таванице од дрвених греда су труле. Стубови су наломљени, један је потпуно уништен, олучена инсталација више не постоји, као ни надпрозорне и надвратне греде. Дрвена кровна конструкција је донекле замењена, радови на покривању нису завршени, што је проузроковало отпадање црепа са појединих делова и изложеност ентеријера временским непогодама. Локална носивост појединих елемената је смањена. Дотрајалост и оштећења материјала и елемената конструкције смањили су трајност овог објекта до те мере да ће, ако се не предузму хитне и радикалне мере на његовој заштити и санацији, било какве мере у каснијем периоду бити потпуно економски неисплативе.²⁵ Сагледавањем објекта кроз наведене податке, уочљива је дубока егзистенцијална криза овог споменика културе. С обзиром да је руиниран и отворен, у Дворац је могуће ући, прошетати двориштем, попети се на спрат и изаћи на **балкон**. Врата и прозори не постоје, огромни разнобојни витражи су полупани, електричне инсталације су повађене из зидова. На месту где се налазио огроман камин од зелене „Жолнај“ мајолике сада је згариште. Поломљено је све што је могло да се поломи, дрвена ограда галерије је ишчупана, изрезбарена и већим делом спаљена. Некада очигледно богата штукатура у ентеријеру присутна је само у траговима. Паркет не постоји, у собама, у холу, практично свуда, уместо њега су земља и самоникле биљке, којима погодује одсуство кровне конструкције. Бизарни архитектонски детаљи Шпицерове фасадне декорације још увек опстају, мада видно демолирани. Козарски поток који пролази поред здања и поткопава темеље довео је до урушавања дела улазног трема од кога је остала гомила шута. Некадашњег велелепни врт данас је дивље растиње, а дужином имања пролази конвејер који користи оближња фабрика цемента. Нај-

²⁴ Документација преузета из Републичког Завода за заштиту споменика културе, Београд

²⁵ Саша Гроздановић, Маја Попов, Вања Томашев, „Ревитализација дворца Шпицер у Беочину,“ у: *Зборник радова Рударско-геолошког факултета*, 160-165 (Београд: АГМ књига, 2010).

већу штету Дворац је претрпео од људске руке – покраден је, осакаћен и ижврљан. Скаредни натписи делују сурово и непотребно, не оправдава их ни духовито и интелектуално размишљање да „и руку Пјера дела Франческе и руку ноћног уметника графита води исти људски очај и исти божански дар, само су им околности драматично различите“.²⁶ Ко треба физички да штити здање, чија је то дужност? Како наводи Гери Едсон, „идеја дужности најчешће се повезује са законом или чашћу. Однос између дужности и закона је јасан. Ако постоји закон, постоји и обавеза да се поштује. Обавеза да се закон поштује заснива се на сазнању, да ће ако се не поштује, уследити неки облик принудне акције. Али етика обавезује без спољне присиле. Етика нуди стандарде којима можемо да проценимо сопствено понашање и понашање других.“²⁷ И закон и дужност су затајили, а како год да ишчитавамо и тумачимо опште прихваћене етичке стандарде, слика и нашег и туђег понашања остаје срамотно обеспокојавајућа. Речима Стевана Томића, „прошлост почиње да се сагледава другачије: рушевине сада изгледају као историјски споменици, као мртве љуштуре неког другог света, које, међутим, осећајном посматрачу ипак могу да открију трагове неког прошлог живота. Тело прошлости је мртво, али невидљива душа и даље живи у рушевинама.“²⁸

Здање стоји упркос свему, сведочећи о јединствености својстава која споменик културе чине спомеником, који не може ни да настане ни да престане да то буде вољом или одлуком друштва, осим, наравно присилом.²⁹ Присила, када је Шпицер у питању, напада свом силом...

Да ли ће Дворац Шпицер бити дотучен од људске руке или осуђен да се сам сруши, ко ће и када о томе да одлучи?

Шпицер – сабласно здање

„Палате су део летописа света који
остаје и када умиру песме и предања“
Ранко Радовић

Занемарујући личну незаинтересованост и у најмању руку неповерење у односу на садржаје ове врсте, овде би се требало осврнути на још један *слој памћења*, на легенду о Надору, једном од градитеља Дворца, која се помиње у литератури,³⁰ препричава од стране мештана, а нешто слично

²⁶ Tomislav Šola, *Marketing u muzejima* (Beograd: Clio, 2003), 35.

²⁷ Geri Edson, *Muzeji i etika*, (Beograd: Clio, 2003), 80

²⁸ Алаида Асман, „О метафорици сећања“, *Реч* 56-2 (1999):130

²⁹ Томић, *Споменици културе*, 75.

³⁰ Milan Belegišanin, *Snovi zatravljenih kula. Legende o zamkovima Vojvodine* (Beograd: Admiral Books, 2008), 17-23., Панцић, *Дворци Војводине*, 70-71.

помиње и општински званичник у чланку у *Политици*.³¹ Владин чиновник, Секула Петровић, начелник општинске управе у Беочину, коментарише „фијукање ветра“, осврће се на „невидљиве тајанствене становнике из неких прошлих времена“, али не сугерише баш никакво решење за санацију објекта. Деценијама се око Дворца плету приче. Називају га „уклетом кућом“, „кућом духова“, „кућом сова и слепих мишева”,³² људи зазиру од тог места, а да, осим старе легенде, коју су чули или нису, не знају чега се плаше. Ирационална фобичност према одређеном простору је феномен присутан у психологији. Рушевина изазива одбојност и буди подозривост. Генератор сећања је код Беочинаца означио Дворац као „проклет“, као баштину која носи несрећу, иако нема предања ни записа да се икаква несрећа заиста догодила на том простору. Покушај да се истражи памћење које чува „страшне приче“ и негује страх повезан је са проблемом памћења и заборава. Према Алаиди Асман, ако је суштина времена немогућност повратка, једносмерност кретања ка увек новом крају, онда је суштина сећања негација ове законитости времена: сећање покреће оно што се не може обрнути и враћа оно што је изгубљено. Захваљујући својој тајанственој вези са вечношћу оно може да превазилази границе датог. Време и заборав, сећање и вечност иду у пару. Памћење је позитиван принцип, а спрам њега стоји заборав као негативан.³³

Легенда: *Име градитеља се није дуго могло сазнати. Тек пре тридесетак година, када је започето рестаурација замка, у охлађеном пепелу гипсане пећи, пронађен је пергамент, на коме је било записано следеће:*

„По сјају његових очију бих рекао да долази са Далеког истока. Зове се Надор. Откад је стигао, није проговорио ни једну једину реч – само ћути и гњечи гипс за фасаду и украсе на замку. Оно што ме је запрепастило, то је да на свакој руци има по седам прстију. Шаке су му толико велике да прекривају хладом читаву фонтану, када их ујутру диже увис да се помоли излазећем сунцу. Његовом доласку се изгледа радују само птице. Вероватно мисле да ће у те велике шаке стати пуно више мрвица када их буде хранио.“

(Следи један део на пергаменту који је нечитак) Наставак:

³¹ „Ово лепо здање, некада понос власника богате породице Шпицер, данас више подсећа на кућу духова, запуштену и заборављену од свих, него на зграду под заштитом. Поразбијани су прозори и врата, промаја слободно фијуче, па се стиче утисак да је Шпицеров дворац заиста постао уточиште невидљивих тајанствених становника из неких прошлих времена.“ Јован Слатинац, „Године руше Шпицеров дворац“, *Политика*, 6. март 2011, <http://www.politika.rs/rubrike/Srbija/Godine-ruse-Spicerov-dvorac-u-Beocinu.sr.html>.

³² Ibid.

³³ Асман, „О метафорици сећања“, 127

„Надор још ниједном није нахранио птице. Још увек само гњечи гипс, прави украсе на замку и ћути. Ти његови украси су чудни.“ „Чини ми се да су гипсане главе тих животиња изашле из главе неког злог човека који у животу никада никога није волео. Из Надорове изобличене маште излазе гипсане поруке мржње и црнила. Кришом посматрам његове огромне руке које у тишини гњече гипс и морам да признам да се мало дивим том седмопрстом мрачњаку који са послом прекида једино када се моли.“

(Поново следи један нечитак део на пергаменту, а наставак који следи једва је могуће идентификовати, као да је аутор свој запис завршио смртно заплашен).

„Јуче се догодило нешто ужасно. Био је последњи дан Надоровог рада. Негде око подне завршио је и лик источњачког змаја на гипсаној пећи. Пре но што је почео да се пакује, стао је пред фасаду да види своје дело и задовољан је отворио десну шаку. Била је пуна мрвица хлеба. Тога тренутка сам помислио да сам се можда огрешио о чудног неимара. Прво му је у шаку слетела нежна бела голубица, али Надор је није нахранио, но је шаку стиснуо и грудву крвавог перја хитнуо ка највишем димњаку. Уморивши се од преваре и зла сео је на свој диван у горњој соби да се одмори пред пут. У сумрак га је стигла освета. Док је спавао, голубови су га покрили својим изметом, тако да су га потпуно залепили за диван. Пре ноћи се и сам претворио у голубији измет...³⁴ Нисам само престрашен, но сам и тужан. Више се нико неће молити излазећем сунцу, али неће бити ни беле голубице да лети ка светлу.“

Андрија

П.С. „Сутра одлазим и ја. Спахија не може да схвати да могу да оставим топли кревет и добру плату само зато што се не осећам добро када гледам украсе на фасади замка. Овај запис остављам у устима змаја на гипсаној пећи. Ако је истина оно што говорим, пергамент неће изгорети.“³⁵

³⁴ Тужно и дегутантно, али истинито: подови Шпицера, нарочито приземног дела, практично су прекривени изметом. Објекат је потпуно отворен и незаштићен, доступан бескућницима и наркоманима.

³⁵ Легенда преузета из: Belegišanin, *Snovi zatravljenih kula*, 17-23.

Дворац Шпицер се по свему судећи овде нашао у „измештенном, флуидном просторно-временском контексту“,³⁶ где мистичност прекрива реалност и где прошлост добија битку против садашњости. Измаштана легенда не води рачуна о историчности. Она се јавља као једна релација, једно својство Дворца. Својства су та која и појединачно и својом укупношћу чине споменичку вредност неке објектне или идеалне предметности.³⁷ Да би простор задовољио своју функцију у процесу баштињења, у својој формативној структури мора да садржи значајан меморијски потенцијал.³⁸ Наслеђени механизам памћења, преузет до данас, сврстава Дворац са његовим својствима у злокобни физичко-психолошки оквир у коме се ово место памћења доживљава као баштина која евоцира страх и замагљује реални историјски контекст.

Да ли је Дворац Шпицер заслужио да се препозна као део колективног памћења, да ли га легенде сврставају у здања довољно различита од градских облакодера да буде сачуван као вредна баштина, ко ће и када о томе да одлучи?

Шпицер – дворац неискоришћених могућности

„Слаба је корист од воље ако не следи и дело“
Тит Ливије

После одласка породице Шпицер из земље, пре Другог светског рата, Дворац је коришћен као зграда немачке Војне команде. После извршене национализације, у неколико наврата, до почетка деведесетих година прошлог века, мења намену: лечилиште и одмаралиште ратних војних инвалида, основна школа, градска библиотека, дом културе, седиште рукометног клуба, радио станица из које се огласио први радио у Беочину. Најдуже је био ексклузиван угоститељски објекат – ресторан са преноћиштем у коме су одседали страни ловци. После приватизације предузећа „Подунавље“, у чијем је закупу био, остаје празан и почиње нагло да пропада. Различите намене које је издржао Дворац и експлоатација његовог простора у комерцијалне сврхе, као и неискоришћен потенцијал који поседује, предмет су разматрања овог *слоја памћења*.

Док је пропадао, коришћен је као локација и сценографија за снимање филмова (*Чувари замка, Рани радови, Доручак с ђаволом, Дечак и виолина*). Посебан понос житеља Беочина изазвало је уступање Дворца

³⁶ Милан Попадић, „Patrimonium Sancti Georgii,“ *Синтезис* II-1 (2010): 110.

³⁷ Томић, *Споменици културе*, 71.

³⁸ [Милан Попадић], *Простори памћења. Архитектура, баштина, уметност*, Међународни научни симпозијум (Београд: Филозофски факултет, 2011), 6.

за филмове *Црна мачка*, *бели мачор* и *Ратници*, јер су том приликом видели Емира Кустурицу и Клинта Иствуда лично, што је бар привремено бацило у заборав страх и „уклетост” и унело нешто радости у просту свакодневицу. У врту је импровизирана имитација бунара, подигнута за потребе снимања Кустуричиног филма. Поменути филмски декор одудара од амбијента који влада око дворца, али до сада се није нашао нико надлежан да га сруши. Али и то је прошло. Поново владин чиновник Секула Петровић³⁹ – „са сетом” уздише над „дворцем изгубљених душа”. „Стојимо”, каже, „и чекамо”. Од неке конкретне идеје, а још мање акције, која би резултирала смањењем кризе у којој се наслеђе налази и спасавањем овог споменика културе, нема ни трага.

Чак се и стављање Дворца под заштиту државе и његово проглашавање за културно добро показало као мач са две оштрице: свакоме ко би показао интерес за овај објекат, постављани су ригорозни услови његове обнове и коришћења. Интересовање је постојало: представници италијанске групе „Адиге Битуми“ израчунали су да би за комплетну обнову било потребно око два и по милиона евра, што им је било много; Институт за економику пољопривреде из Београда, у сарадњи са представницима амбасаде Аустрије, нудио је да Дворац постане центар постдипломских студија из области пољопривреде за овај део Европе, али пројекат је пропао; озбиљне намере за закуп дворца изнео је Немац Клаус Вајс из Едлинга, власник фирме „Електропарк Вајс“, који има у закупу десетак двораца у Немачкој и Аустрији, које је претворио у луксузне апартмане и ресторане. Ни тада није дошло до реализације.⁴⁰

Крајем 2011. године новосадско предузеће „Футуризам“⁴¹ потписало је уговор са општином Беоцин о дугорочном закупу Дворца. Директор овог предузећа, доктор Милош Ђурувија, весело и са много оптимизма тумачи будући пројекат. Према његовим речима, најбитније је што је општина успела да препозна Дворац као културно наслеђе и да

³⁹ „‘Омиљено место редитеља и филмских екипа [...] данас је само амбијент за један хорор, у којем као статисте видим све нас. Стојимо и чекамо да „дворац изгубљених душа“ постане гомила камена и успомена. Понекад само, у неком од кадрова бројних филмова снимљених на овом месту, старији, који памте овај објекат у пуном сјају, могу да се подсети како је некад изгледало. Подсети и уздахну’ – каже са сетом Секула Петровић.“ Дана Станковић, „Занимљива Србија: стари замак у Беоцину. Дворац изгубљених душа“, *Политика Магазин*, 5. децембар 2010, <http://www.politika.rs/rubrike/Magazin/Dvorac-izgubljenih-dusa.sr.html>.

⁴⁰ Станковић, „Дворац изгубљених душа”; Танјуг, „Špicerov замак у Беоцину ускоро ресторан!“, *Vesti Radio televizije Vojvodine*, 25. децембар 2008, http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/spicerov-zamak-u-beocinu-uskoro-restoran!_101154.html.

⁴¹ Друштво за консалтинг у туризму, са седиштем у Новом Саду.

уочи нужност његовог очувања и ревитализације. После тога, „све ће ићи лако“. Предузеће иницира оснивање „Удружења уметника и љубитеља старих грађевина“, са циљем да се изврши комплетна реконструкција, да се Дворац врати у стање из периода када је изграђен и да тако, каже Ћурувија, постане један од најзначајнијих културних центара у овом делу Европе. Звучи лепо и једноставно. Додаје, узгред, да ће амбијентална целина око Дворца бити функционално и визуелно унапређена. Директор се не осврће на економски моменат – одакле би се набавила средства, колика би уопште бар приближно требало да буду, постоји ли икаква идеја ко би их обезбедио. Али, зато наглашава да је у припреми књига у којој ће Дворац Шпицер бити главно место дешавања, пише се и сценарио за играни филм.⁴² Могу се претпоставити три могућности: прва је да директор има податке о будућим финансијерима, али из неких разлога не жели да их открије; друга је да директор из очајања изговара текст који треба да звучи охрабрујуће и кроз који се „Футуризам“ представља као успешна установа способна за прави подвиг, а трећа је да директор, без обзира што је успео да препозна културно наслеђе, слабо познаје материју о којој говори и олако обећава. Олакшавајућа околност би била да има добре намере.

Врхунац планова у вези са ревитализацијом Дворца, на граници манипулације, представља оглашавање у медијима извесног Младена Радуловића,⁴³ који је, како се испоставило, пријатељ директора Ћурувије. У једном интервјуу Радуловић каже: „Пошто сам на позив мог пријатеља Милоша Ћурувије, закупца Дворца Шпицер, отишао у Беоцин, где се та велелепна грађевина налази, одлучио сам да му помогнем у обнављању тог здања. Завршили смо финансијску конструкцију, а ускоро почињу и радови. Наш пројекат Шпицер имаће двадесет четири радна огранка, врхунски театар, затим језеро, парк, мини-зоо врт, галеријски простор према светским стандардима, телевизију, радио. То ће бити један од највећих центара за бављење младим талентима из уметничких области.“⁴⁴

⁴² В. Х., „Дворац Шпицер улази у бедекере“, *Дневник*, 24. април 2012, <http://www.dnevnik.rs/vojvodina/dvorac-spicer-ulazi-u-bedekere>.

⁴³ О Радуловићу из домаћих таблоида можемо сазнати да је по вокацији манекен, учесник *reality show*-а VIP Велики брат, широј јавности познат и као бивши пратилац турбо-фолк певачица Секе Алексић и Анабеле Букве, те да ради на свом првом музичком албуму. Видети, на пример, „Mladen Radulović veruje da su ga duhovi izlečili?!“, *Svet*, 31. januar 2012, <http://www.svet.rs/najnovije-vesti/mladen-radulovic-veruje-da-su-ga-duhovi-izlecili> и Ivana Nikolić, „Mladen Radulović: Povratak u javnost“, *Hello!*, 17. februar 2012, <http://www.hellomagazin.rs/mladen-radulovic-povratak-u-javnost/>.

⁴⁴ Nikolić, „Mladen Radulović: Povratak u javnost“.

Даље, поверава медијима да је кућа пуна духова, али да му је након пола сата боравка у њој престао бол у колену од повреде лигамента!⁴⁵

Подаци познати јавности о животном путу господина Радуловића не препоручују га као компетентног да се упушта у „помагање“ при сложеном и неизвесном процесу обнове било ког културног споменика. Нису познате околности које су једну личност оваквог профила довеле у везу са акцијом, на чијем би челу морали да стоје стручњаци, а иза које би требало да буде озбиљна државна институција, уз подршку саме државе. Ради се о културној баштини која не би смела да буде препуштена аматерима и авантуристима, чак ни по цену на тај начин добијене финансијске подршке, што овде очигледно није случај.

Ана Панцић сматра да је највећи недостатак војвођанских двораца њихова неуочљивост, односно недовољно експонирање њиховог постојања у друштву. Небрига и немарност у друштву резултирају генерално малим учешћем у људској свести о њиховом постојању.⁴⁶ Или, како наводи Ханс-Георг Гадамер, „одвикнутост од погледа на оно што је задато, заиста је много тога разорила, градове и улице, просторе и тргове, а поготово је ослепила примаоца – као да нека грађевина нема другог одређења осим да изражава своје време и као да није уграђена у животни свет.“⁴⁷ Постоји дилема, када би се нашла средства и ако се нађу средства, да ли је потребније припремити Дворац за друштвено-корисну експлоатацију, или га трајно конзервирати и можда тако заборавити. Свесним, усмереним и планским уређењем и имплементирањем адекватних функција Дворац би могао „да бира“ хоће ли се претворити у музеј, културни центар, библиотеку или угоститељски објекат. Могао би да постане сегмент културног туризма који свесно упућује на откривање нових и упознавање старих споменика културе, или центар монденског туризма који је нашао своју фирмацију у земљама Западне Европе.

Будући да је у Србији у току усвајање Закона о реституцији који повраћа национализовану имовину, могао би да се следи пример Чешке која је сличним законом регулисала услове под којим наследници могу да потражују своју имовину. У тој земљи већ су многа добра на тај начин адаптирана, у дворцима су основани културни центри, музеји, хотели. Финансирање се обавља из народног фонда, уз мултидисциплинарно стручно усмеравање и надгледање адаптације.⁴⁸ Требало би водити рачуна да Дворац Шпицер, ако постане друштвено користан и експлоатисан, никако не буде деградиран, јер се „свака палата која је пред нама мора

⁴⁵ „Mladen Radulović veruje da su ga duhovi izlečili!”, *Svet*.

⁴⁶ Панцић, *Дворци Војводине*, 76.

⁴⁷ Ханс-Георг Гадамер, *Европско наслеђе* (Београд: Плато, 1999), 52.

⁴⁸ Панцић, *Дворци Војводине*, 77.

разумети као вишеслојни друштвени запис, али и као независна пластична и пејзажна форма, опис времена, али и стварне лепоте и узбудљивог значења.⁴⁹ Данас је овакве и сличне подухвате – пројекте афирмације – неизвесно и предлагати, а готово претенциозно радити, јер се њихови резултати у блиској будућности једва назиру. А опет, не постоји време које не треба искористити као припрему за будућност.

Да ли Дворац Шпицер, место сећања, треба прихватити као потенцијал вредан улагања, ко ће и када о томе да одлучи?

Шпицер – ничија баштина

„Истрајте и сачувајте се за боље дане!“
Еразмо Ротердамски

Културна наслеђа су угрожена како деловањем природних узрока тако и деловањем човека, његовом неспособношћу да уочи цивилизацијске вредности у културној баштини и начине како она може да унапреди и хуманизује опште услове жив ота једне средине. Заборавља се да је прогрес који жртвује прошлост и њене духовне вредности будућности само лажан напредак и пораз хуманистичких идеала. Човек данас, усред све веће алијенације, инстинктивно тражи ослонац и подстицаје у тековинама културног наслеђа. Сваки сегмент баштине говори о времену у коме је настао, духовној клими тог времена, опомиње нас на место у колективном памћењу. Културно наслеђе чува за нас поруке прошлих епоха, али и омогућава да боље разумемо садашњост, да упознамо себе, јасније сагледамо ко смо, одакле смо дошли и докле смо стигли. Разноврсне и неисцрпне вредности које садржи културно наслеђе унапређују садржаје свакодневног живота и оплемењују га. Баштина је једнако битна за напредак и благостање једног друштва као и сви остали чиниоци напретка; она чува фрагменте историјског сећања без чијег је коришћења и тумачења немогуће написати синтетично дело о прошлости једне цивилизације. Поштовање културног наслеђа, како пише Павле Станојевић, не значи пуко окретање прошлости и стварање митова, већ многоструки креативни процес, који ће кроз транспоновања и трансформисања искуства прошлости обликовати један нови и бољи свет.⁵⁰

Дворац Шпицер, као и свако културно добро, носи са собом своје *слојеве памћења*. Трагајући кроз њих тражен је одговор чији је, коме заиста припада овај Дворац, не ко је његов законски власник, већ ко је ње-

⁴⁹ Harry C. Lindinger, *Domovi kraljeva* (Beograd: Vuk Karadžić, 1978), 6.

⁵⁰ Павле Станојевић, „Културна добра и њихове хуманистичке вредности,“ *Гласник друштва конзерватора Србије* 15 (1991): 27.

гов чувар – чија је он баштина. Напуштен је, пропао, готово до потпуног уништења, држава која га својата заборавила је и да постоји. Мештани једва да га примећују, а и плаше га се. Оно мало покушаја да се здање подигне из мртвих врти се углавном око новца, око могућности зараде – а и такви напори су пропали. Постоји, истина, надлежна институција, Покрајински завод за заштиту споменика културе из Новог Сада, али та институција је или немоћна да ишта учини, или недовољно заинтересована, тек Шпицер никако да стигне на ред. Друштво, које се боји или бежи од детаљног познавања своје прошлости у њеној укупности, или тежи да препусти заборава и пропадању ту прошлост – ради против интереса свог властитог прогреса.⁵¹

Понекад анонимни појединци постају чувари националне баштине. Усред Другог светског рата, група средовечних Енглескиња,⁵² које су годинама живеле у Фиренци, стале су, пркосећи Немцима, пред миниранни звоник катедрале у Сан Ђимињану, држећи се за руке, увезавши конопцима динамит око својих тела, бранећи ренесансне фреске од експлозије. Успеле су, а спасена баштина чак није ни припадала Енглеској. Чије су данас фреске у Сан Ђимињану? Немачки архитекта, аристократског порекла Алберт Шпер (Speer, Albert, 1905-1981)⁵³ рескирао је живот одбијајући да, по Хитлеровом наређењу током марта и априла 1945. године потпише наређења за уништавање немачке инфраструктуре, укључујући небројена културна добра хиљадугодишњег Рајха.

Драгоцен део баштине српске ликовне културе очувало је родољубље. Српски колекционар, Јоца Вујић из Сенте, већи део живота посветио је сакупљању и очувању највреднијих дела романтизма и бидермајера XIX века. Бранко Поповић, сликар и декан Техничког факултета у Београду, сакрио је од Немаца за време окупације и спасао од америчког бомбардовања на Ускрс 1944. године неколико најважнијих дела из колекције Јоце Вујића, поклоњених факултету. Тако је сачувана једна од најлепших слика Ђуре Јакшића, романтична *Девојка у плавој*, као и портрет *Уметникова супруга Софија Дели* Константина Данила, бисер српског бидермајера.⁵⁴

⁵¹ Томић, *Споменици културе*, 71.

⁵² Енглескиње су биле познате током тридесетих и четрдесетих година у Тоскани под надимком *Scorpioni*, такође по бритком хумору, тврдоглавости, одбојности према фашизму, љубави према италијанској уметности, а нарочито према фреско-сликарству. Видети: Violet Trefusis, *Memoirs of an Armchair* (London: Hutchinson, 1960).

⁵³ Видети: Gitta Sereni, *Albert Speer: His Battle with Truth* (London: Picador, 1995); Albert Speer, *Inside the Third Reich* (London: Phoenix, 1970).

⁵⁴ Пријезда Поповић, „Богата збирка Јоце Вујића,“ *Политика*, 12. новембар 2009, <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Bogata-zbirka-Joce-Vujica.sr.html>.

Анонимни појединци умеју да препознају и често да заштите вредно наслеђе које су институције и држава занемарили. Њихова заслуга је утолико значајнија што се не питају коме споменик припада, у чијој је надлежности и какву ће корист од њега имати. Појединци претрајавање споменика културе доживљавају као моралну обавезу.

Коме припада Дворац Шпицер? Да ли је то баштина породице Шпицер, власништво државе Србије, Војводине, Мађарске, Беочинаца, нас појединаца? Ко ће и када о томе да одлучи?

Нико не штити Дворац Еде Шпицера – он је био први, последњи и једини прави власник. Његовим одласком здање је препуштено само себи. Оно има, истина, власника који по сили закона полаже право на њега, али та чињеница готово да нема никакав значај. Идентитет споменика формирао се крајем XIX и почетком XX века. Већ седамдесет година Дворац који не припада никоме, бори се сопственим својствима која носи у себи, да задржи одлике које га чине спомеником културе, због којих га је држава прогласила културним добром и ставила под своју заштиту. Од те заштите ово културно добро није имало ништа. Напротив, заштита државе делимично је допринела да здање постане „недодирљиво“ и удаљено од могућих претендената који би га обновили и одржали. Држава Србија дозволила је да Дворац Шпицер тавори као типичан пример баштине у кризи.

Овим радом учињен је покушај да се дође до одговора на питање чија је баштина Дворац Шпицер и шта је довело до његовог пропадања. Без дилеме, али са жаљењем, констатује се да здање које преживљава напуштено, без намене, руинирано, разорено и понижено – није ничија баштина.

Извори:

- Hegedus, Attila. „A beocsini (belcsényi) kastély.“ *Magyar Szó: a demokratikus közvélemény napilapja* (25. januar 2010).
- Nikolić, Ivana. „Mladen Radulović: Povratak u javnost.” *Hello!* (17. februar 2012), <http://www.hellomagazin.rs/mladen-radulovic-povratak-u-javnost/>.
- Pecze, Rozsa. „A Belcsenyi (Beočini) Spitzer kastely.” *Bácsország: vajdasági honismereti szemle* (2007).
- Tanjug. „Špicеров замак у Беочину ускоро ресторан!” *Vesti Radio televizije Vojvodine*, (25. decembar 2008), http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/spicеров-zamak-u-beocinu-uskoro-restaurant!_101154.html.
- В. Х. „Дворац Шпицер улази у бедекере.” *Дневник* (24. април 2012), <http://www.dnevnik.rs/vojvodina/dvorac-spicer-ulazi-u-bedekere>.
- Поповић, Пријезда. „Богата збирка Јоце Вујића.” *Политика* (12. новембар 2009), <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Bogata-zbirka-Joce-Vujica.sr.html>.
- Слатинац, Јован. „Године руше Шпицеров дворац.” *Политика* (6. март 2011), <http://www.politika.rs/rubrike/Srbija/Godine-ruse-Spicеров-dvorac-u-Beocinu.sr.html>.
- Станковић, Дана. „Занимљива Србија: стари замак у Беочину. Дворац изгубљених душа.” *Политика Магазин*, (5. децембар 2010), <http://www.politika.rs/rubrike/Magazin/Dvorac-izgubljenih-dusa.sr.html>.

Литература:

- Асман, Алаида. „О метафорици сећања.” *Реч* 56-2 (1999).
- Belegišanin, Milan. *Snovi zatravljenih kula. Legende o zamkovima Vojvodine*. Beograd: Admiral Books, 2008.
- De la Bedoyere, Guy. *Castles*. London: Star Fire, 2006.
- Ernyey, Gyula. *Hungarian Critic on the Aesthetic Movement*. Budapest: Hungarian University of Craft and Design, 1999.
- Harris, John. *A Garden Alphabet*. London: Octopus Books, 1979.
- Lindinger, Harry. *Domovi kraljeva*. Beograd: Vuk Kardžić, 1978.

- Pandžić, Ana. *Reprezentativna kulturna baština Vojvodine. Dvorci, kašteli, letnjakovci*. Beograd: Admiral books, 2007.
- Sereni, Gitta. *Albert Speer: His Battle with Truth*. London: Picador, 1995.
- Šola, Tomislav. *Marketing u muzejima*. Beograd: Clio, 2003.
- Speer, Albert. *Inside the Third Reich*. London: Phoenix, 1970.
- Trefusis, Violet. *Memoirs of an Armchair*. London: Hutchinson, 1960.
- Гадамер, Ханс-Георг. *Европско наслеђе*. Београд: Плато, 1999.
- Гроздановић, Саша, Маја Попов и Вања Томашев. „Ревитализација дворца Шпицер у Беочину.“ у: *Зборник радова Рударско-геолошког факултета* (Београд: АГМ књига, 2010).
- Кадиевић, Александар. „Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887-1965).“ *Годишњак града Београда XXXVII* (1990).
- Панцић, Ана. *Дворци Војводине*. Београд: Задужбина Андрејевић, 2007.
- Попадић, Милан. „Patrimonium Sancti Georgii.“ *Sintezis III* (2010).
- [Попадић, Милан]. *Простори памћења. Архитектура, баштина, уметност*. Међународни научни симпозијум. Београд: Филозофски факултет, 2011.
- Поповић, Иван. *Досадашња научна сазнања у нас као неизоставни фундамент поставке проучавања ранијих индивидуалних објеката за одмарање и сродна пребивања*. Београд: Вук Караџић, 1992.
- Станојевић, Павле. „Културна добра и њихове хуманистичке вредности.“ *Гласник друштва конзерватора Србије* 15 (1991).
- Томић, Стеван. *Споменици културе и њихова својства и вредности*. Београд: Народна библиотека Србије, Републички завод за заштиту споменика културе, 1983.
- Ћупурдија, Бранко. *Стамбена архитектура суботичких слаша, мајура и пољопривредних комбината*. Нови Сад: Прометеј, 1993.
- Фолић-Куртовић, Нађа, Предраг Медовић, Бранка Кулић и Мирјана Ђекић. *Културно наслеђе Војводине*. Нови Сад: Завод за културу Војводине, 2008.

Summary

Ана Radovanac

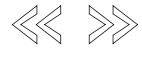
Heritage in crisis – the Spitzer Castle in Beočin**Keywords:** *heritage, castle, memory, crisis, complexity, history, Spitzer, protection*

An attempt to draw attention to the heritage in the crisis on an example of the Spitzer Castle in Beočin is presented in this paper. By recognizing the stratification of this cultural monument, which was ruined and degraded for decades, having lost all of its previous use, certain layers of memory are summarized through the different elements of heritage and its existence through the history; former condition of the building (the family home of the Spitzers') legislation (history warning), products of the collective memory imbued with the imaginative memory elements (the legend of Nador), the potential and future of the Castle (possible commercialization of the space). The problem of the endangered legacy which survives in spite of the crisis was analyzed, aiming to establish the right of inheritance and also the final affiliation of the monument.

Дворац Шпицер у Беочину

ЧЛАИЦИ

Марко Жиловић, студент докторских
студија политикологије, Факултет
политичких наука, Универзитет у Београду
Београд
marko.zilovic@fpn.bg.ac.rs

UDK: 329-341/342
оригинални научни рад

Демократска неизвесност и независност правосуђа у Србији након 2000. године

Апстракт: Демократска утакмица у Србији у последњих дванаест година била је врло неизвесна. Међутим, то није довело до веће независности правосуђа, на начин на који то условно предвиђају теорије о независности правосуђа као једној врсти политичке полисе осигурања. Уместо тога, у Србији је на делу лош еквилибријум у коме странке осигурање од неизвесности траже у увећавању страначке контроле над правосуђем, пре свега кроз утицај на његов персонални састав. У ситуацијама у којима постоји такав лош еквилибријум, једини преостали извор подршке независном правосуђу долази из самог правосуђа, из ширег грађанског друштва, и из међународне заједнице. Деловање ових актера у Србији заиста је представљало извесну брану настојањима извршне власти да контролише правосудну, али је снага тог отпора била ограничена. Примат домаћих политичких актера и аналитичка корисност логике лошег еквилибријума илуструје се кроз анализу три важне епизоде у односима између извршне и правосудне власти у Србији након 2000. године. Главне изворе представљају правни акти и јавни наступи представника две гране власти.

Кључне речи: Политичке странке, суд, тужилаштво, страначки непотизам, корупција, Србија, Европска унија.

Класичан аргумент у политичкој економији јесте да независно правосуђе има позитиван ефекат на економски развој државе. Када је извршна власт ограничена расте правна сигурност и инвеститори су спремнији да улажу свој новац.¹ Због тога и многи ауторитарни владари, а поготову партије у демократијама, имају интерес да макар симулирају

¹ Douglass C. North and Barry Weingast, "Constitution and Commitment: The Evolution of Institutional Governing Public Choice in Seventeenth-Century England," *The Journal of Economic History* 49, no. 4 (1989).

независност правосуђа. С друге стране, политичари који контролишу правосуђе у прилици су да некажњено посредују у великом броју корупционих размена, па чак и да понекад искористе правосуђе како би притисли партнере у корупцији који покушавају да изврдају неформалне споразуме.² Оваква корупциона пракса, наравно, неефикасна је са становишта јавног добра, али пружа високе селективне користи онима који се налазе унутар система. Политичке странке се зато суочавају са конфликтним скупом подстицаја када је реч о независности правосуђа.

Велики део литературе о условима под којима настаје независност правосуђа сматра да ће интензивно и неизвесно такмичење међу политичким партијама за освајање власти довести до одлуке да се правосуђу остави више независности.³ Слични аргументи јављају се и у широј литератури о експлоатацији државних ресурса у страначке сврхе.⁴ Основна логика овог аргумента јесте да ће политички актери, суочени са реалистичном могућношћу да на наредним изборима изгубе власт, имати рационални интерес да правосуђе институционално заштите од политичких притисака сада и убудуће. Партија која би политизовала правосудни систем данас, могла би се суочити са тиме да сутра у опозицији буде жртва правосуђа које инструментализују њени политички противници. Ако и претпоставимо да политизовано правосуђе неће грубо нарушавати изборна правила како би спречило смену власти, остаје проблем што ће партија која контролише правосуђе моћи да се од корупционих мрежа окористи много више него партија којој је приступ правосуђу пресечен. Зато ће, везујући саме себи руке док су на власти, партије везати руке и својим наследницима. Тиме се предности освајања власти смањују, али

² Johann Graf Lambsdorff, "Causes and Consequences of Corruption: What do we know from a cross-section of countries?," in: *International Handbook of the Economics of Corruption*, ed. Susan Rose-Ackerman, 40-41 (Cheltenham: Edward Elgar, 2006).

³ Mark J. Ramseyer, "The Puzzling (In)dependence of Courts: A comparative approach," *Journal of Legal Studies* 23, no. 2 (1994); John Ferejohn, "Independent judges, dependent judiciary: Explaining judicial independence," *Southern California Law Review* 72, no. 2 (1999); Matthew C. Stephenson, "When the devil turns...: The political foundations of independent judicial review," *Journal of Legal Studies* 32, no. 1 (2003).

⁴ Barbara Geddes, *Politician's Dilemma: Building State Capacity in Latin America* (Berkeley, CA: University of California Press, 1994); Milada Anna Vachudova, *Europe Undivided: Democracy, Leverage, & Integration After Communism* (Oxford: Oxford University Press, 2005); Conor O'Dwyer, *Runaway State-Building: Patronage Politics and Democratic Development* (Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 2006); Anna Grzymala-Busse, *Rebuilding Leviathan: Party Competition and State Exploitation in Post-Communist Democracies* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

се смањује и ризик губитка власти. Независност правосуђа представља неку врсту политичке полисе осигурања у условима неизвесног демократског такмичења.

Могуће је, међутим, да партије извуку и другачије поуке из ситуације политичке неизвесности.⁵ Да би еквилибријум независног судства био самоодржив, партије морају бити уверене да ће и њихови противници одолети искушењу да период своје будуће власти искористе за насртај на независност судства. Ова врста поверења у демократском контексту најизвеснија је када се партија која угрози независност правосуђа суочава са директном, значајном и релативно извесном изборном казном.⁶ Ако не постоји организована бирачка коалиција за подршку правосуђу, свакој партији је боље да док је она на власти искористи прилику да у правосуђе „посади“ што већи удео лојалних кадрова како би на тај начин задржала макар нешто утицаја сутра када сиђе са власти.

Мотиви за страначки непотизам⁷ у правосуђу и у другим јавним сферама могу бити различити. Најочигледнији је изборни мотив прикупљања гласова оних којима странка омогућава запослење. Странке имају и организационе мотиве да дистрибуирају запослења присталицама. Најпре, корисници страначког непотизма често постају страначки активисти који јачају и шире страначку мрежу. Затим, помоћу дистрибуције послова могу се умирити различите фракције и клике унутар странке чије би незадовољство у супротном умањило страначку кохезију и дисциплину. Поред тога, странци лојални кадрови могу преусмерити део јавних ресурса којима располажу у страначке кофере. На крају, странке могу бити мотивисане жељом да остваре контролу над одлукама које њихови кадрови доносе обављајући јавне дужности.⁸ Када је реч о страначком непотизму у правосуђу, контролни мотив је вероватно посебно

⁵ Grechen Helmke and Frances Rosenbluth, “Regimes and the Rule of Law: Judicial Independence in Comparative Perspective,” *Annual Review of Political Science* 12 (2009): 360; Maria Popova, “Political Competition as an Obstacle to Judicial Independence: Evidence From Russia and Ukraine,” *Comparative Political Studies* 43, no. 10 (2010).

⁶ Martin Shefter, “Political Parties and the State: The American Historical Experience,” (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994), 28-30.

⁷ Енглески израз *party patronage* дословно значи „страначко покровитељство“, али реч „покровитељство“ нема одговарајућу конотацију у српском. Реч „непотизам“, напротив, изазива праву врсту асоцијација, а атрибут „страначки“ појашњава да је реч о везама које имају основу у партијској организацији, а не у рођачким односима.

⁸ Petr Kopecky, Maria Spirova and Gerardo Scherlis, “Beyond the Cartel Party? Party Patronage and the Nature of Parties in New Democracies,” paper presented at the Joint IPSA/EPISA conference, Sao Paulo, Brazil, 16-19 February 2011, 2-4.

важан будући да се кроз контролу правосуђа могу заштитити и друге коруптивне трансакције у које је странка укључена.

У овом чланку ћу показати да је политичка борба у Србији у последњих дванаест година била врло неизвесна, међутим то није довело до значајно веће независности правосуђа.⁹ Напротив, верујем да се може показати да је у односу партија према правосуђу у Србији на делу лош еквилибријум у коме партије имају интерес да увећавају сопствену контролу над правосуђем. Ово чине пре свега кроз утицај на персонални састав правосуђа у очекивању да ће макар део њихових кадрова остати на положају и након смене владе. У ситуацијама у којима постоји лош еквилибријум, једини преостали извор подршке независном правосуђу долази из самог правосуђа, из ширег грађанског друштва, и из међународне заједнице.¹⁰ У наставку чланка показаћу и да је деловање ових актера у претходном периоду заиста представљало извесну брану настојањима извршне власти, али да је снага отпора коју ови актери, чак и здружени, могу пружити извршној власти ограничена.

Изборна неизвесност и положај правосуђа у Србији

Након демократских промена 2000. године, у Србији је до значајне постизборне измене састава владајућих коалиција дошло четири пута, а само једна влада је одслужила цео мандат. У истом периоду, Министарство правде, које у великој мери диктира темпо и садржај правосудних реформи, променило је страначко „власништво“ четири пута, и променило је пет министара. Неизвесност постизборних коалиционих преговора видљива је већ и по њиховој дужини. После избора у децембру 2003. године, влада је формирана тек почетком марта 2004. године. После избора у јануару 2007. године, влада је формирана тек средином маја. После избора у мају 2008. године, влада је формирана тек почетком јула, а отприлике исти период протекао је и до формирања владе након последњих парламентарних избора одржаних маја 2012. године. Коалициони преговори нису били само дугачки, већ су укључивали и реалну могућност да се заврше битно различитим скуповима коалиционих парт-

⁹ У овом чланку нећу се бавити положајем Уставног суда, нити положајем посебних одељења за суђење организованом криминалу или за ратне злочине. Иако су ови судови, наравно, веома значајни, укључивање свих њихових специфичности одузело би превише простора услед постојања посебних правних норми и пратеће политичке динамике за сваки од њих.

¹⁰ Rebecca Bill Chavez, “The Rule of Law and Courts in Democratizing Regimes,” in: *The Oxford Handbook of Law and Politics*, eds. Keith E. Whittington, R. Daniel Kelleman and Gregory A. Caldeira, 71-74 (Oxford: Oxford University Press, 2008).

нера. Подршка јавног мњења коју су партије уживале између избора снажно је и често осцилирала.¹¹ Председнички избори су три пута одлучени у другом изборном кругу за мање или око 100.000 гласова, што представља маргину нешто мању од 1.5% укупног бирачког тела у Србији.

Имајући у виду овако високу неизвесност са којом су се српске политичке странке суочавале, логика аргумента о независном судству као облику осигурања од неизвесности требало би да води закључку да ће за дванаест година независност правосуђа у Србији бити значајно ојачана. Упркос томе, од када је Народна скупштина Републике Србије у новембру 2001. године, први пут после смене Милошевићевог режима, приступила законској реформи правосудног система, скоро непрестано су разматране и усвајане мање или веће измене и допуне тих закона. Правац у коме су ишле усвајане измене неретко је водио угрожавању правосудне независности, или макар уношењу несигурности у будући положај правосуђа.

Услед честих измена правног оквира, и честих и широких кадровских промена у судовима и тужилаштвима, правосуђе се више пута нашло у скоро невероватним ситуацијама. Функције председника судова и јавних тужилаца по више година су обављали вршиоци дужности. У једном тренутку у српским судовима радило је више од 200 судија који су испунили услове за пензију, али у њу нису могли и да оду јер надлежне институције нису биле у стању да покрену поступак за законско констатовање ове чињенице.¹² Неки судови чије је оснивање предвиђено још 2001. године почели су са радом тек 2010. године. Уместо „неизвесног и кривудавог“, али ипак позитивног процеса коме су се неки истраживачи¹³ понадали, још један снажан ударац на независност правосуђа дошао је крајем 2008. године кроз „реформу правосуђа“ коју је покренула тадашња Влада Србије. Ову „реформу“ – а у ствари обухватан покушај постављања политички подобних судија и тужилаца – Европска комисија оценила је као „велики ризик за независност, одговорност и ефикасност правосуђа“¹⁴ у свом извештају о годишњем напретку Србије у Процесу стабилизације и придруживања. У односу на уобичајено дипломатски тон критике у овим извештајима, ово представља неуобичајено оштру формулацију.

¹¹ Ђорђе Вуковић, „Изборне оријентације грађана Србије после двехиљадите године,“ у: *Како грађани Србије виде транзицију: истраживање јавног мњења Србије*, ур. Срећко Михаиловић (Београд: Fridrich Ebert Stiftung, 2010).

¹² Commission of the European Communities, “Serbia 2008 Progress Report,” (Brussels, 2009), 11.

¹³ Душан Павловић и Слободан Антонић, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године* (Београд: Службени гласник, 2007), 118-120.

¹⁴ Commission of the European Communities, “Serbia 2009 Progress Report,” (Brussels, 2010), 12.

У наредним одељцима чланка поткрепићу овај општи налаз о односу демократског такмичења и положаја правосуђа детаљнијом анализом три важне епизоде у односима извршне власти и правосуђа у Србији након 2000. године. Постоји широк круг формалних и неформалних механизма кроз које извршна власт директно, или кроз контролу законодавне власти, може угрозити и ограничити независност правосуђа.¹⁵ Овде ћу се фокусирати на контролу кроз овлашћења за избор и разрешење носилаца правосудних функција, и пажљиво ћу указати на механизме те контроле, будући да су се управо око њих водиле најљуће политичке борбе у постматраном периоду. Показаћу да су у појединим тренуцима када би се, према аргументима о независном правосуђу као политичкој полиси осигурања, очекивало да партије имају највише мотива да правосуђе изолују од будућих политичких утицаја, српске партије чиниле управо супротно. Показаћу, такође, да аргумент лошег еквилибријума може да објасни изборе које су владајуће коалиције у Србији чиниле у овим епизодама.

Епизода 1: сукоб у троуглу ДОС-ДСС-правосуђе (2001-2004)

Након изручења Милошевића Хашком суду, и других политичких неслагања која су укључивала и међусобне оптужбе за криминал и убиства, односи између Демократске странке Србије (ДСС) и остатка Демократске опозиције Србије (ДОС) постајали су све заоштренији. У једном од последњих компромиса за коју су некадашњи коалициони партнери били способни у том периоду, Народна скупштина је почетком новембра 2001. године усвојила пакет правосудних закона које је припремила ДСС. Оквир у коме се законодавна борба водила био је дефинисан у овом периоду Уставом из 1990. године. Према тим уставним решењима председнике судова, судије и тужиоце бирала је и разрешавала Народна скупштина.¹⁶ Положај судија и тужилаца је био сталан, осим у случајевима наступања Уставом и законом прецизираних услова који се односе на навршавање радног века, нестручност, несавесност, губитак радне способности и на чињење одређених казних дела неспојивих са судским достојанством. Устав је такође прописао да Врховни суд, на начин предвиђен законом, утврђује постојање разлога за престанак судијске функције, и о томе обавештава Скупштину.

¹⁵ Lars P. Feld and Stefan Voigt, "Economic Growth and Judicial Independence: Cross-country Evidence Using a New Set of Indicators," *European Journal of Political Economy* 19, no. 3 (2003).

¹⁶ У чланку се углавном нећу позивати на конкретне чланове устава и закона будући да би у том случају велики број референци на широко доступне и неспорне изворе оптеретио текст. Из текста се увек може јасно видети о ком правном акту је реч, а сви су они доступни на интернет презентацији Народне скупштине (<http://www.parlament.gov.rs/akti/doneti-zakoni/doneti-zakoni.1033.html>).

Поступак утврђивања постојања околности због којих би тужилац могао бити разрешен није био уставно нормиран.

Најважнија новост уведена законима из 2001. године било је оснивање Високог савета правосуђа који је добио монопол на номиновање председника судова, судија и јавних тужилаца. Како је Уставом било прописано, номиноване кандидате бирала је Скупштина, а ако би одбила понуђене кандидате, Савет би био једини који може поново да поднесе предлог. Савет је, међутим, самостално именован заменике јавног тужиоца, област коју Устав није спомињао. Савет је законом одређен и као тело које оглашава и спроводи конкурс за избор председника судова, судија и јавних тужилаца.

Само увођење Савета не би било толико преломно да у његовом саставу већину места нису имали представници судија и тужилаца које су самостално бирали Врховни суд Србије, односно Републички јавни тужилац. Поред ових осам чланова које закон назива позивним, Савет је имао још пет сталних чланова. Међу њима били су по функцији министар правде, председник Врховног суда Србије и Републички јавни тужилац. Четвртог сталног члана бирала је Адвокатска комора Србије из сопствених редова. Последњег сталног члана бирала је Народна скупштина између три предложена кандидата које је номиновала општа седница Врховног суда Србије, а из редова истакнутих правника изван правосуђа. Било је предвиђено да мандат позивних чланова траје пет година, са могућношћу реизбора. Пре истека овог периода чланови Савета могли су бити опозвани само на иницијативу овлашћених предлагача који су конкретног члана и изабрали.

И када је реч о поступку разрешења, закони из 2001. године оставили су доста простора за самостално одлучивање унутар правосуђа. Одређено је да навршавање радног века и постојање законом предвиђених разлога за разрешење утврђује Велико персонално веће Врховног суда Србије. Ако Веће утврди постојање разлога или испуњење услова за пензионисање, председник Врховног суда одмах обавештава Народну скупштину, а она одлучује о разрешењу, односно пензионисању судије. Велико персонално веће чинило је девет судија Врховног суда Србије по принципу ротације чланства на основу распореда направљеног у Пословнику Великог персоналног већа. Мандат чланова Већа требало је да траје две године.

Како се сукоб између два политичка крила некадашњег ДОС-а заостравао, тако је и републичка Влада, коју је у потпуности контролисало крило окупљено око премијера Ђинђића, почела све гласније да критикује одсуство персоналних промена у судовима. Судови су, по мишљењу министра правде Владана Батића, и даље били бастион старог режима и

препрека борби против организованог криминала.¹⁷ Противљење оваквим оценама и притисцима стигло је из редова судија и судијских удружења које су предводиле судије као што су Лепосава Карамарковић, Вида Петровић-Шкоро и Зоран Ивошевић,¹⁸ које су у време Милошевићеве власти биле разрешене због противљења судској легализацији изборне крађе на локалним изборима у новембру 1996. године.

У јуну 2002. године почео је најинтензивнији период сукоба у троуглу ДОС-ДСС-правосуђе. Истог дана када је председништво ДОС донело одлуку о одузимању посланичких мандата посланицима ДСС, премијер Ђинђић и министар правде Владан Батић састали су се са председницима свих окружних, трговинских и општинских судова и уручили им низ захтева које треба да испуне у задатом року како би испунили „оправдана очекивања народа“. Захтеви су се односили на разрешење 50 до 100 судија са списка министра правде, убрзавање случајева против припадника старог режима, као и увећавање броја таквих случајева и поштравање казнене политике.¹⁹

Влада није стала на политичким ултиматумима и јавним притисцима на правосуђе, већ је у јулу 2002. године усвојила и измене и допуне сета закона о правосуђу којима знатно увећава утицај извршне власти на судове, и још више на тужилаштва. Можда и најважнија измена из 2002. године била је уношење „члана о лустрацији“. У закон је дописан члан 79а према коме су сви председници судова дужни да до 1. јула 2003. године поднесу Великом персоналном већу поткрепљен предлог за разрешење сваког судије који је „вршећи судску власт или обављајући послове по основу те власти, учествовао у прекрајању изборне воље грађана, политичким и монтираним суђењима, или ако је из нечасних побуда грубо кршио људска права зајемчена уставом, законом и међународним уговором“. Ако би неки председник суда пропустио да ово учини, председник непосредно вишег суда обавезан је да покрене поступак за његово разрешење.

Поред измена усмерених на то да олакшају разрешење судија, изменама из 2002. године је повећана и контрола Владе над избором нових судија. Само пола године од почетка рада Високог савета правосуђа, Влада Србије предложила је, а Народна скупштина усвојила, значајне измене у композицији и овлашћењима Савета. Према новим одредбама, Високом савету је одузето овлашћење да предлаже Скупштини председнике

¹⁷ Вера Дидановић, „Рехабилитација без дискриминације – интервју са Владаном Батићем,“ *Време*, 16. мај 2002

¹⁸ Јован Дуловић, „Власт против судства – интервју са Видом Петровић-Шкоро,“ *Време*, 28. новембар 2002; Зоран Ивошевић, „Нормативна и ментална реформа,“ *Време*, 9. јануар 2003.

¹⁹ Павловић и Антонић, *Консолидација демократских установа*, 99.

судова. Та надлежност враћена је, као у време Милошевићеве власти, у руке скупштинског Одбора за правосуђе. Нема сумње да је ова измена направљена имајући у виду истакнуту улогу која је председницима судова намењена у поступцима разрешавања судија. Још већу дискрецију Скупштини даје одредба по којој ако Скупштина одбије предлог Савета за избор судије или тужиоца, онда надлежни одбор Скупштине може да поднесе свој предлог. Како по правилу иста већина контролише и Одбор и Скупштину, јасно је да је заправо овим решењем владајућа коалиција дала себи за право да по вољи одбија предлоге Савета и самостално бира нове судије и тужиоце.

Истовремено је промењен и састав Високог савета правосуђа тиме што је број позивних чланова увећан тако да су у Савету сада седела четири јавна тужиоца. Јавно тужилаштво у Србији, иако формално део правосуђа, традиционално се налази у ужој институционалној вези са извршном влашћу него што је то случај са судовима. Поред тога, јавна тужилаштва су прилично хијерархизовани органи у којима јавни тужиоци могу да издају обавезујућа упутства својим заменицима, могу да им додељују или одузимају предмете, могу да их под одређеним околностима преместе на друго радно место. Виши јавни тужиоци имају слична овлашћења према нижим, а Републички јавни тужилац је скоро неприкосновен у тужилачкој организацији. Оваква структура чини тужилаштво лакшим за контролу будући да је стратешким постављањем малог броја људи могуће остварити ефективну контролу над великим бројем. На крају, усвојеним законима предвиђено је и да од 1. марта 2003. године престаје дужност свим заменицима јавних тужилаца именованим по старим прописима који у међувремену не буду изабрани према новим одредбама.

Врховни суд Србије је покренуо поступак пред Уставним судом за оцену уставности ових измена закона. Одлука Уставног суда да привремено суспендује део нових закона, критика ДСС и неуспели председнички избори из друге половине 2002. године делимично су осујетили амбиције извршне власти. Међутим, у марту 2003. године, атентат на премијера Ђинђића променио је ситуацију. Одредбе о ванредном стању искоришћене су за почетак озбиљног обрачуна са организованим криминалом и са отуђеним деловима безбедносно-обавештајних служби. Ове структуре су имале своје људе у правосуђу, али су редовне контакте имале и са различитим сегментима извршне власти у републици и на савезном нивоу и целина свих тих односа није још увек сасвим постала јасна. У сваком случају, користећи се ванредним приликама, Влада Србије је издејствовала разрешење 35 судија, међу којима и шест судија Врховног суда. Под снажним притиском и председница тог суда Лепосава Карамарковић је поднела оставку. На њено место у току ванредног стања изабрана је судија Соња Бркић која до тада није ни била судија Врховног

суда, и то према прописима које је парламент управо био усвојио за време ванредног стања.²⁰

Будући да је Народна скупштина наставила да заседа, извршна власт је кроз законодавну процедуру прогурала рестриктиван сет закона о правосуђу којим је покушана нека врста институционализације ванредног стања у сфери правосуђа. Иако су за избор судија враћене одредбе сличне онима из 2001. године, предлагање председника судова прешло је у надлежност новоформираног Већа за питања судске управе у коме су седели председник скупштинског Одбора за правосуђе, надлежни министар, председник Врховног суда и још четворо судија које бира Народна скупштина. Тужилаштво је доведено у још незавиднију позицију. Јавне тужиоце парламент је бирао на предлог Владе, а заменика јавних тужилаца бирала је сама Влада, на предлог министра правде. Као резултат, по формирању следеће владе у тужилаштвима је радило око 30% в.д. тужилаца постављених по тим прописима.²¹

Ванредно стање је, делом и на охрабрење међународне заједнице, окончано 22. априла 2003. године. Уследило је неколико криза Владе, па је после ванредних избора у децембру исте године дошло до промене Владе. Окосницу нове, мањинске Владе коначно изабране у априлу 2004. године чинила је ДСС. Ова Влада је, како је ДСС и обећавала, у Скупштини поново усвојила измене сета закона о правосуђу којима је углавном вратила на снагу решења из 2001. године, остављајући ипак тужилаштво у нешто зависнијем положају него што се налазило три године раније.

То што је ДСС 2001. године искористила последње дане свог статуса „опозиције унутар власти“ да кроз парламент прогура законе који су правосуђу давали, у уставним оквирима, врло широке гаранције независности, чини се сагласно претпоставкама теорије о политичком осигурању. ДСС је већ била иступила из републичке Владе, у којој, осталом, није ни контролисала велики број министарстава или значајних портфеља. Будућност савезне државе, где је председник ДСС обављао функцију шефа државе, бивала је све неизвеснија услед намере црногорске власти да пронађе пут до независности. Нашавши се без приступа већини ефективних ресурса моћи којом располаже извршна власт, и нашавши се у све оштријем сукобу са остатком ДОС, ДСС би чак и без програмског инсистирања на чврстом легализму имала све разлоге да потражи законске гаранције које би правосуђе што више изоловале од утицаја политике.

²⁰ Ibid. 100-101.

²¹ Јован Дуловић и Марија Видић, „Европа су закони – интервју са Зораном Стојковићем,“ *Време*, 27. мај 2004.

Влада Србије је, међутим, само шест месеци након што су закони усвојени на предлог ДСС ступили на снагу, усвојила драматичне измене ових закона и отпочела притисак на независност и кадровску структуру правосуђа. У другој половини 2002. године популарност странака ДОС била је ниска,²² а њихова парламентарна већина сумњиве постојаности и, након избацивања посланика ДСС, сумњивог легалитета. Иако је, дакле, ДОС имао разлога да се брине за свој опстанак на власти, раније пружене гаранције независности правосуђа нису биле самоодржив исход будући да ни јавност, ни спољни актери нису обрађали превише пажње на ово питање у контексту великог броја „крупних” политичких питања. Међу њима посебно је убиство премијера Ђинђића, разумљиво, гурнуло јавност у велики шок па је скоро комплетна пажња усмерена на хапшење организованих криминалних група које су извеле атентат. Читава атмосфера и умањени ниво грађанских права учинио је да носиоци правосудних функција, који су се раније опирали насртајима Владе, немају простора да учине ишта друго, до да се тихо повуку. На њих је пала сенка сумње да нису довољно озбиљно схватили размере наслеђене криминализованости државног апарата. Иако је ЕУ приметила у свом следећем годишњем извештају да легализација системских реформи донетих за време ванредног стања није добро решење, потреба да се одржи политичка стабилност довела је до ублажавања критика, па чак и до тога да је Србија и Црна Гора за време ванредног стања примљена у Савет Европе. У овом случају шири интерес спољних актера да обезбеде политичку стабилност у земљи, мотивисао их је да не инсистирају превише на питању положаја правосуђа.

По формирању мањинске владе око ДСС, ова странка није искористила механизме контроле правосуђа које јој је претходна Влада оставила у наслеђе, већ је брзо вратила онај степен гаранција правосуђу за који се залагала и док је била у потчињеном положају. Ово сигурно говори и о томе да принципи и програмска одређења нису сасвим неконсеквентни у политици, али можда делом одражава и релативно слаб положај мањинске владе. Ипак ни ова влада није поступала сасвим немарно са становишта логике персоналне контроле правосуђа. Сви председници судова, јавни тужиоци и њихови заменици који су на функције дошли кроз процедуре усвојене од стране претходне Владе у 2003. години, морали су проћи реизбор према одредбама нових закона.

²² Вуковић, „Изборне оријентације грађана,“ 127.

Епизода 2: конституционализација правосудне реформе (2006-2008)

У октобру 2006. године донет је нови Устав Србије уз подршку свих тада парламентарних политичких странака. Уставне одредбе о правосуђу засноване су на понешто измењеним и допуњеним решењима по којима је српско правосуђе и функционисало на основу закона из 2004. године. Ипак, унете измене углавном су ишле у правцу умањивања независности правосуђа. Решења која су унета у Устав добила су на постојаности јер су за њихову промену потребне двотрећинске већине у Скупштини у два наврата, као и потврда на обавезном референдуму. Утолико су након усвајања Устава, у догледној будућности промене положаја правосуђа постале пре свега ствар законске разраде.

Када је реч о сталности положаја судија и јавних тужилаца, Устав из 2006. године је рестриктивнији од старог Устава будући да су јавни тужиоци изгубили сталност мандата, па се сада бирају на шест година, са могућношћу поновног избора. Судије су задржале сталност положаја, осим судија које се бирају први пут. Њихов „пробни“ мандат траје три године, као и први мандат заменика јавних тужилаца. У поступку за избор судија, Устав је централну улогу доделио Високом савету судства. Савет је једини надлежан да Народној скупштини предлаже кандидате за избор судија које се први пут бирају. Савет је самостално задужен да бира судије у трајно звање, као и да судије бира за прелазак у други или виши суд. Слично решење усвојено је и са избором заменика јавних тужилаца – њих први пут предлаже Државно веће тужилаца, а бира Скупштина, док у следећим изборима у звање заменика тужиоца Државно веће поступа самостално. Јавни тужиоци, па и Републички јавни тужилац као централна фигура читавог система, учињени су уставним одредбама још блискијима извршној власти него што су били. Јавне тужиоце, наиме, бира Народна скупштина на предлог Владе. Позиција јавних тужилаца ослабљена је и тиме што одлуку о њиховом разрешењу под прописаним условима доноси Народна скупштина, поново на предлог који подноси Влада. Судије су и у погледу поступка разрешења у независнијем положају, па о њиховом престанку функције одлучује самостално Високи савет судства.

Утицај законодавне, а преко ње фактички извршне власти, ојачан је и кроз начин избора чланова Високог савета судства и Државног већа тужилаца. Док су у некадашњем Високом савету правосуђа доминирали чланови изабрани директно од стране правосудне гране власти, у новим органима све чланове бира Народна скупштина. Изборни чланови имају петогодишњи мандат, и има их укупно осам – шест судија, један адвокат и један професор правног факултета. По функцији у Савет улазе министар правде, председник скупштинског Одбора за правосуђе и председник Врховног касационог суда, тако да Савет укупно броји 11 чланова. Иден-

тичан је начин избора, трајност мандата и састав Државног већа тужилаца, осим што, уместо председника Врховног касационог суда, у њему по функцији седи Републички јавни тужилац, и што, логично, шест изборних чланова не долази из редова судија, већ из редова јавних тужилаца.

Након што је предлог Устава прошао на референдуму, Народна скупштина је, како је и предвиђено, усвојила Уставни закон о примени новог Устава. У том акту каже се и да ће се по усклађивању законског оквира са новим Уставом спровести избори председника судова, судија, јавних тужилаца и њихових заменика. Законске одредбе су нејасне по питању тога да ли се тиме желело рећи да ће се одржати избор за попуњавање упражњених правосудних функција, или општи (ре)избор. Представници политичких партија које су креирале устав најавили су да се мислило на општи (ре)избор. Тако је, рецимо, Ђорђе Мамула, истакнути посланик ДСС, изјавио да судовима и тужилаштвима предстоји општи реизбор, и то такав да ће се у њему сви бирати по процедурама за први избор.²³ Ово „ресетовање” аналогно је оном које је Уставним законом усвојено и за, рецимо, положај председника Републике, али је оно проблематично са становишта уставом гарантованог принципа сталности судијске функције. Због тога је ово решење критиковано од самих судија, али и из Европске уније.

Проблем је постао утолико већи што Народна скупштина није, како је било предвиђено, релативно брзо после нових избора усвојила сет с Уставом усклађених закона о правосуђу. Тешко формирана и нестабилна коалиција ДС, ДСС и Г17+ затекла се у току 2007. године опхрвана ургентним темама као што су преговори о коначном статусу Косова и неизвестан наставак преговора о придруживању са ЕУ. Томе је следила брза криза Владе и оставка премијера Коштунице која је довела до нових избора, нове изборне кампање, и нових тешких и дугих постизборних преговора о владајућој већини. Услед оваквог развоја догађаја, нови закони о правосуђу усвојени су тек 22. децембра 2008. године. Читаве две године, над свим носиоцима правосудних функција у Србији надвијала се сенка општег реизбора.

Устав је оставио простора да владајућа већина која буде спроводила општи реизбор злоупотреби процес одабирајући подобне чланове Високог савета судства. Ако би такав Савет предложио Скупштини подобне кандидате, једном изабрани кандидати прешли би после три године, можда и у току мандата исте Владе, у надлежност Високог савета судства који би могао да их изабере у стални положај. Наравно, постојала је могућност да ће се реизбор обавити без политичких притисака, али то би захтевало да партије имају поверења једна у другу да се она од њих

²³ Татјана Тагиrow, „Устав и правосуђе: Политичко изборни плен,“ *Време*, 16. новембар 2006.

која после нових избора буде на власти неће мешати у процедуру. ДС и ДСС, партије које су играле најважнију улогу у обликовању новог Устава и Уставног закона, преузимале су потенцијално велики ризик. Да су се руководиле логиком независног судства као полисе осигурања, сигурно да би имале мање да изгубе да се нису определиле за реизбор свих носилаца правосудних функција. Како је могуће објаснити њихову обострану спремност, и чак инсистирање упркос критикама, на томе да преузму овај ризик?

Њихови рејтинизи из друге половине 2006. године показују да је ДС била знатно популарнија него ДСС, али и да је Српска радикална странка (СРС) била популарнија од ДС.²⁴ Ниједна странка није могла да се нада освајању већине потребне да Владу формира сама. И ДС и ДСС су, међутим, имале разлога да очекују да ће се после избора поново наћи у Влади. Тиме би биле у прилици да надзиру једна другу, и да поделе колач у правосуђу као што су то после избора доиста и урадиле у многим сферама владиног утицаја, на пример у јавним предузећима.²⁵ ДС је на основу свог високог рејтинга могла да очекује добар резултат. ДСС је држала идеолошку позицију у центру партијског система, што јој је гарантовало највећи коалициони потенцијал након избора. Поред тога, ЕУ је редовно вршила притисак да евроскептична СРС буде искључена из постизборних коалиција. Тиме је изборна ситуација постала нешто јаснија а политички ризик прихватљивији, али је неизвесност још била довољно висока да је након избора ДСС ипак била у стању да искористи своју централну позицију тиме што је Томислава Николића (СРС) изабрала за председника Скупштине на само еколико дана, а потом га отписала када је у преговорима о новој Влади са ДС добила жељене уступке. Упркос томе, неочекивано брзи крај нове владајуће коалиције услед кризе око проглашења косовске независности довешће до тога да се у прилици да утиче на општи реизбор нашла само ДС, са својим новим коалиционим партнерима.

Епизода 3: општи реизбор у правосуђу (2008-2012)

Скуп нових закона о правосуђу који је Народна скупштина, на предлог министарке правде из редова ДС, усвојила крајем децембра 2008. године разрадио је и побољшао нека уставна решења о положају правосуђа. Побољшања су усвојена, пре свега, у области процедуре предлагања кандидата за чланове Високог савета судства и Државног већа ту-

²⁴ Вуковић, „Изборне оријентације грађана,“ 129-130.

²⁵ „Како стати на пут политизацији јавних предузећа у Србији,“ публикација Центра за примењене европске студије, Београд, 2011, <http://www.fosserbia.org/download/policy.pdf>.

жилаца. Док је Устав само одредио да изборне чланове бира Скупштина, новим Законом о Високом савету судства прецизирано је да номинације за чланове Савета из реда судија пристижу Скупштини кроз посебно уређену процедуру избора у којој учествују све судије у Србији. Слично, чланове Државног већа тужилаца номинују сви јавни тужиоци и њихови заменици на тужилачким изборима. Чланове два тела из редова адвоката номинује Адвокатска комора Србије, а професоре правног факултета номинује колегијум декана правних факултета у Србији. Ови овлашћени предлагачи могу да номинују и више кандидата за једно место у Савету. Побољшање представљају и одредбе по којима се и у судовима и у тужилаштвима обављају редовна оцењивања радног учинка, као и одредбе по којима судије које у току свог првог мандата добију оцену „изузетно успешно обавља судијску функцију“ обавезно добијају стални мандат, а да се судије које у истом периоду зараде оцену „не задовољава“ на могу више бирати у судијско звање.

Упркос тим побољшањима законског текста, општи реизбор судија који им је следио изведен је на начин који је показао да неформалним каналима утицаја, преко постављања лојалних људи на стратешке позиције, извршна власт има начина да озбиљно угрози све формалне гаранције независности правосуђа. У децембру 2009. године, резултати реизбора су постали познати – 1531 судија је реизабрано, а 876 кандидата је Високи савет предложио Скупштини за први избор у звање судије. Истовремено чак 837 дотадашњих судија није прошло на реизбору, иако је један број њих уживао знатан професионални углед. Слично је било и у реизборном поступку за тужиоце.²⁶

Све неизабране судије и тужиоци, уместо појединачних образложења, добили су само циркуларно обавештење у коме се на уопштен начин препричавају законски критеријуми за избор. Савет и Веће су још на почетку свог рада своја заседања прогласили предметом службене тајне, директно кршећи законску клаузулу о јавности њиховог рада. Поред тога, реизбор је спроведен у ванредно кратком року. На основу изјава Нате Месаровић, председнице Врховног касационог суда и председнице Врховног савета судства, о томе да су чланови Савета мукотрпно радили 400 сати, представници Друштва судија Србије указали су на чињеницу да би то значило да је Савет потрошио нешто мање од пет минута по свакој од више од 5000 пријава. Ово угледно судијско удружење у коме седе и реизабране и нереизабране судије, као и Удружење тужилаца Србије, побунили су се против овакаве „реформе“. Након што су се почеле појављивати сумње у спроведени поступак Ната Месаровић је на неприличан и паушалан начин говорила у више прилика о „неким неизабра-

²⁶ Татјана Тагиров, „Судско-тужилачки реизбор: Реформа иза затворених врата,“ *Време*, 24. децембар 2009.

ним судијама“, повезујући их са свиме, од повезаности са мафијом до проституције. У овоме су јој у јавности терцирали и министарка правде Снежана Маловић и председник скупштинског Одбора за правосуђе и посланик ДС Бошко Ристић. Осим тога, судија Месаровић запретила је изабраним судијама рекавши: „поставља се питање достојности и тих изабраних судија који се лажно солидаришу са неизабраним судијама“, а изнела је и самосвојно правно тумачење по коме судије које нису прошле општи избор немају право на жалбу Уставном суду.²⁷

У случај се умешао чак и председник Европске комисије који је на необичан начин изразио своју забринутост за положај правосуђа шаљући писма високим државним функционерима, као и писма подршке представницима судијских и тужилачких удружења. Представници извршне власти најпре су демантовали да таква писма уопште постоје и тврдили да Европска комисија стоји иза њихових реформи, да би из ЕК истог тог дана било званично потврђено да су послата писма сасвим другачијег садржаја.²⁸ Како је време одмицало, тако је јавност сазнавала за све више чудних одлука Савета попут убрзаног избора сина Нате Месаревић у виши суд, или о избору Александра Пантића, нишког адвоката и члана ДС, за судију Апелационог суда у Нишу. Истовремено, највећа опозициона партија, Српска напредна странка, позива неизабране судије да јој се придруже.

Неизабране судије и тужиоци су листом поднели жалбе Уставном суду. Овај суд, као и Повереник за приступ информацијама од јавног значаја, наложили су Савету да судијама пружи увид у свој поступак одлучивања и да им свима достави образложења одлука. Уз наставак јавне кампање против критичара реизбора, неизабраним судијама су уместо индивидуализованих образложења почеле да пристижу непотпуне, фалсификоване или нерелевантне депеше.²⁹ Када је Уставни суд почео врло полако да одлучује о скоро 900 примљених жалби, под притиском међународне заједнице и дела јавности, Влада је у децембру 2010. године по хитном поступку прогурала кроз Скупштину сет нових законских измена којима је обавезала Високи савет судства и Државно већа тужилаца да поново размотре *све* пристигле пријаве. Дакле, и пријаве судија и тужилаца који су прошли избор и у том тренутку обављали своје функције. Такође, законима је одређено да ће следећи састави Савета и Већа још једном преиспитати све одлуке тренутних састава, те да ће се негативни

²⁷ Татјана Тагиrow, „Правосуђе и нетранспарентне реформе: Од Олимпа до Стразбура“, *Време*, 11. фебруар 2010.

²⁸ Татјана Тагиrow, „Реформа правосуђа: Узалуд нам труд, бирачи“, *Време*, 6. Мај 2010

²⁹ Татјана Тагиrow, „Правосуђе: Питања пореских обвезника“, *Време*, 8. јул 2010.

налази у каснијем поступку сматрати разлогом за покретање поступка разрешења. Тиме је српском правосуђу у изглед стављено још неколико рунди нарушавања уставом гарантоване сталности судијске позиције и изабраних и нереизабраних судија.

Средином 2012. године, након изборне смене власти, и након што је СНС преузела контролу над министарством правде, Уставни суд је убрзао свој рад и донео одлуке по жалбама неизабраних судија и тужилаца, пресуђујући да сви они имају право да се врате на рад у правосуђу од септембра 2012. године, три године након што је почела ова епизода у односу извршне и правосудне власти у Србији. У међувремену је почела с радом и нова мрежа судова па су многе враћене судије и тужиоци само привремено распоређени док се не пронађе трајније решење.

Двојица аналитичара досадашње путање демократизације у Србији понадали су се 2007. године да је „тешко поверовати да ће садашња владајућа већина (ДС, ДСС и Г17+) бити спремна да озбиљније политички злоупотреби реизбор судија“.³⁰ Као што је и њихова анализа постала жртвом чињенице да је ризично анализирати још увек недовршене политичке процесе, тако и ова анализа мора остати провизорна док овај период демократског такмичења у Србији не буде могао бити сагледан с веће временске дистанце. Каква год да буде политика нове владе према правосуђу, последња епизода показала је да коалиција међународних актера, струковних удружења и дела домаће јавности јесте успела да скрене пажњу на покушај извршне власти да потчини правосуђе, као и да отежа спровођење ове намере, али није имала снаге и да је заустави. Судије и тужиоци имају снажан интерес да чувају независност правосуђа, али је њихова друштвена база ограничена, као и база свих струковних интереса. Грађанско друштво у Србији је релативно слабо, као и у остатку Источне Европе,³¹ и његове активности у великој мери се одвијају кроз деловање невладиних организација с уском организационом базом. Актери грађанског друштва који, по правилу, располажу са више политичких ресурса – привреда, синдикати, универзитети, црква, медији – нису до сада показали континуирану заинтересованост за супротстављање владиним ударима на независност правосуђа. Међународна заједница, пре свега у облику Европске уније, указивала је на опасности реизбора по независност српског правосуђа. Ипак, међународни актери не могу сами да имплементирају одлуке, те се морају ослањати на различите посредне механизме утицаја којима домаћи актери могу изврдавати, или их чак

³⁰ Павловић и Антонић, *Консолидација демократских установа*, 120.

³¹ Марк М. Хауард, *Слабост цивилног друштва у посткомунистичкој Европи* (Београд: Грађанске иницијативе, 2008).

лажно интерпретирати и користити за сопствене циљеве.³² Маневарски простор домаћих актера још је већи уколико интензитет и доследност међународног притиска варира у зависности од ширих политичких и дипломатских интереса спољних актера.³³ У случају Србије, спремност извршне власти да попусти у спору око признавања независности Косова био је критеријум који је за спољне актере био пречи него темпо и правац унутрашњих реформи. Истовремено са интензивирањем питања Косова, догодила се и криза у Евро-зони, те су планови за даље проширење ЕУ отишли у други план, а са њима и главни извор утицаја ЕУ на домаће реформске процесе. Са неизвесном и удаљеном перспективом проширења, ЕУ изгледа као знатно слабија компензација политичим странкама за одрицање од експлоатације правосуђа. Услед свих тих фактора наредне епизоде односа извршне и судске власти у Србији наставиће да примарно обликује динамика домаћег демократског такмичења.

У овом чланку дао сам приказ три епизоде интеракције извршне власти, то јест водећих политичких партија, и правосудне власти у Србији. Аргументовао сам став да у условима међусобног неповерења и одсуства широке и организоване јавне подршке независности правосуђа, политичке партије неће доћи до еквилибријума који предвиђа теорија о правосуђу као политичкој полиси осигурања. Уместо тога, доминантна стратегија свих партија постаје злоупотреба власти. У Србији је најважнији начин да се то постигне у посматраном периоду било контролисање поступака избора и разрешења носилаца правосудних функција. Изнео сам претпоставку, мада би њу још требало образлагати у наредним радовима, да је главна корист коју странке контролом правосуђа извлаче у томе што могу да заштите своје мреже коруптивне размене у другим сферама. На крају, показао сам и да коалиција струковног интереса, јавности и међународних актера може ометати, али не и спречити настојања извршне власти да угрози независност правосуђа. Политичка наука, наравно, нема рецепт за прелазак на бољи од два еквилибријума неизвесног политичког такмичења. Аутори који су се сличним питањима бавили углавном закључују да је овај прелазак могућ, али изузетно тежак, те да зависи од комплексне интеракције низа фактора као што су економска модернизација, структура политичке економије, формалне институције и организовање и мобилизација широке коалиције за независност правосуђа која би праксу страначког непотизма учинила изборно скупљом за политичаре.

³² O'Dwyer, *Runaway State-Building*, 101-107; Grzymala-Busse, *Rebuilding Leviatan*, 86-91.

³³ Steven Levitsky and Lucan A. Way, *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 41.

Литература:

- Chavez, Rebecca Bill. "The Rule of Law and Courts in Democratizing Regimes." in *The Oxford Handbook of Law and Politics*, eds. Keith E. Whittington, R. Daniel Kellemen and Gregory A. Caldeira. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Commission of the European Communities. "Serbia 2008 Progress Report". Brussels, 2009.
- Commission of the European Communities. Serbia 2009 Progress Reports. Brussels, 2010.
- Дидановић, Вера. „Рехабилитација без дискриминације – интервју са Владаном Батићем.“ *Време*, 16. мај 2002.
- Дуловић, Јован. „Власт против судства – интервју са Видом Петровић-Шкоро.“ *Време*, 28. новембар 2002.
- Дуловић, Јован и Марија Видић. „Европа су закони – интервју са Зораном Стојковићем.“ *Време*, 27. мај 2004.
- Feld, Lars P. and Stefan Voigt. "Economic Growth and Judicial Independence: Cross-country evidence using a new set of indicators." *European Journal of Political Economy* 19, no. 3 (2003): 497-527.
- Ferejohn, John. "Independent judges, dependent judiciary: Explaining judicial independence." *Southern California Law Review* 72, no. 2 (1999): 353-384.
- Geddes, Barbara. *Politician's Dilemma: Building state capacity in Latin America*. Berkley: University of California Press, 1994.
- Grzymala-Busse, Anna. *Rebuilding Leviatan: Party Competition and State Exploitation in Post-Communist Democracies*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Helmke, Grechen and Frances Rosenbluth. "Regimes and the Rule of Law: Judicial Independence in Comparative Perspective." *Annual Review of Political Science* 12 (2009): 345-366.
- Hauard, Mark M. *Слабост цивилног друштва у посткомунистичкој Европи*. Београд: Грађанске иницијативе, 2008.
- Ивошевић, Зоран. „Нормативна и ментална реформа.“ *Време*, 9. јануар 2003.

- „Како стати на пут политизацији јавних предузећа у Србији.“ Публикација Центра за примењене европске студије. Београд, 2011, <http://www.fosserbia.org/download/policy.pdf>.
- Корецку, Петр, Марија Спирова и Герардо Шерлис. “Beyond the Cartel Party? Party Patronage and the Nature of Parties in New Democracies.” Paper presented at the Joint IPSA/EPISA conference, Sao Paulo, Brazil, 16-19 February 2011.
- Lambsdorff, Johann Graf. “Causes and Consequences of Corruption: What do we know from a cross-section of countries?.” in *International Handbook of the Economics of Corruption*, ed. Susan Rose-Ackerman. Cheltenham: Edward Elgar, 2006.
- Levitsky, Steven and Lucan A. Way. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Narodna skupština Republike Srbije [online] Arhiva donetih zakona. <http://www.parlament.gov.rs/akti/doneti-zakoni/doneti-zakoni.1033.html>.
- North, Douglass C. and Barry Weingast. “Constitution and Commitment: The Evolution of Institutional Governing Public Choice in Seventeenth-Century England.” *The Journal of Economic History* 49, no. 4 (1989): 803-832.
- O’Dwyer, Conor. *Runaway State-Building: Patronage Politics and Democratic Development*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 2006.
- Павловић, Душан и Слободан Антонић. *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*. Београд: Службени гласник, 2007.
- Порова, Марија. “Political Competition as an Obstacle to Judicial Independence: Evidence From Russia and Ukraine.” *Comparative Political Studies* 43, no. 10 (2010): 1202-1229.
- Ramseyer, Mark J. “The Puzzling (In)dependence of Courts: A comparative approach.” *Journal of Legal Studies* 23, no. 2 (1994): 721-747.
- Shefter, Martin. “Political Parties and the State: The American Historical Experience.” Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994.
- Stephenson, Matthew C. “When the devil turns . . . : The political foundations of independent judicial review.” *Journal of Legal Studies* 32, no. 1 (2003): 59-89.

- Тагиров, Татјана. „Устав и правосуђе: Политичко изборни плен.“ *Време*, 16. новембар 2006.
- Тагиров, Татјана. „Судско-тужилачки реизбор: Реформа иза затворених врата.“ *Време*, 24. децембар 2009.
- Тагиров, Татјана. „Правосуђе и нетранспарентне реформе: Од Олимпа до Стразбура.“ *Време*, 11. фебруар 2010.
- Тагиров, Татјана. „Реформа правосуђа: Узалуд нам труд, бирачи.“ *Време*, 6. Мај 2010.
- Тагиров, Татјана. „Правосуђе: Питања пореских обвезника.“ *Време*, 8. јул 2010.
- Vachudova, Milada Anna. *Europe Undivided: Democracy, Leverage, & Integration After Communism*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Вуковић, Ђорђе. „Изборне оријентације грађана Србије после две хиљаде године.“ у: *Како грађани Србије виде транзицију: истраживање јавног мњења Србије*, ур. Срећко Михаиловић (Београд: Friedrich Ebert Stiftung, 2010.

*Summary***Marko Žilović****Democratic competitiveness and judicial independence
in Serbia since 2000.****Key Words:** *Political Parties, Courts, Public Prosecution, Party Patronage, Corruption, Serbia, European Union*

Democratic politics in Serbia has been very competitive since 2000, however this has not produced greater independence of judiciary, as one would have conditionally expected based on the theories of judicial independence as an insurance policy. Instead, political parties in Serbia have reached a bad equilibrium in which parties prompted by mutual mistrust strive to increase party control over judiciary. Party patronage is used as a foremost instrument of this control. Under the conditions of bad equilibrium of democratic competition, the only remaining constituencies supporting independence of judiciary have been located in judiciary itself, in wider civil society, and in international community. Actions of these actors posed obstacles to the efforts of executive power to undermine judicial independence, but the overall strength of this resistance has been limited. Primacy of domestic political actors and analytical benefits of logic of bad equilibrium are illustrated through process tracing of three important episodes in executive-judicial relations in Serbia since 2000. Main sources used are legal documents and public statements of representatives of the two branches of government.

Утицај процеса европске интеграције на спољну политику Србије: пример регионалне сарадње и добросуседских односа

Апстракт: Чланство у Европској унији се показало као снажан мотив за реформске процесе држава Централне и Источне Европе, а у нешто другачијој мери и за државе Западног Балкана. Европска унија тиме стиче значајан инструмент утицаја на унутрашњу и спољну политику Србије. Циљ овог рада је да покаже како делује тај утицај на креирање и реализацију спољне политике Србије, тако што ће се прво разматрати појмови политике условљавања и европеизације, затим ће се направити кратак преглед основних теоријских поставки о утицају ЕУ на треће државе, а на крају ће се почетна хипотеза аргументовати кроз пример политике регионалне сарадње и добросуседских односа, као један од основних обележја процеса стабилизације и придруживања.

Кључне речи: Европска унија, политика условљавања, европеизација, спољна политика Србије, политика регионалне сарадње и добросуседских односа, Косово и Метохија

Увод

Након пада Берлинског зида, слома комунистичког блока и распада Совјетског савеза, крајем XX века, поставило се питање даље спољнополитичке оријентације земаља које су изрониле испод „гвоздене завесе“. Неки теоретичари сматрали су да ова важна промена у међународном систему представља „крај историје“, коначну победу либералне демократије засноване на принципима слободних избора, заштите људских права, владавине права и слободном тржишту.¹ Главни актер и усмеравајући фактор током 90-тих година била је Европска унија (ЕУ) и

¹ Чарлс В. Кегли Јр, Јудин Р. Виткоф, *Светска политика – тренд и трансформација* (Београд: Центар за студије Југоисточне Европе, Факултет политичких наука, Дипломатска академија, 2004), 891-892.

сама настала на веома успешном мировном пројекту европске економске интеграције у облику Европске економске заједнице (ЕЕЗ). Лидери тадашње дванаесторице одлучили су да морају да реагују на настале промене и да према томе ускладе рад ЕЕЗ, а већина њих се сложила да је дошло време да се испуни дуго сањани сан о ближој политичкој унији. Тако је Уговором из Мастрихта (1992) створена Европска унија, која се обавезала да ће помоћи новим европским демократијама да прођу и превазиђу процес транзиције и на крају пута постану и пуноправни чланови велике политичке породице европских народа. Инструмент којим је Европска унија транспоновала сопствени сет вредности, правних, политичких и техничких правила у великом броју секторских политика убрзо је постала политика условљавања, која је временом постала најуспешнији спољнополитички инструмент ЕУ, која је за резултат имала Европеизацију или ЕУ-изацију земаља које су постале њени примаоци, али и саме Уније.

Циљ овог рада јесте да истражи како процес европских интеграција утиче на одређивање циљева и реализацију спољне политике држава аспираната на чланство, односно, да покаже да је основни мотив тог утицаја спровођење стратешког интереса држава чланица ЕУ у чијој основи лежи реалполитички разлог. У том циљу, као нама најближи и вероватно најбољи пример, истражићемо случај Републике Србије, а посебно повезивање европских интеграција Србије са решавањем проблема Косова и Метохије.

Први део рада бави се разматрањем проширења ЕУ, појмовима политике условљавања и европеизације, у контексту спољнополитичких инструмената ЕУ. У другом делу покушаћемо да објаснимо теоријске поставке и тумачења утицаја Европске уније, односно процеса европске интеграције, на понашање трећих земаља. На крају истражићемо конкретне примере одређених проблема, који су специфични за Србију, а произилазе из обавеза које је Србија преузела улазећи у Процес стабилизације и придруживања, као што су регионална сарадња и добросуседски односи.

Политика условљавања и европеизација као спољнополитички инструменти

Државе Централне и Источне Европе су већ у првим месецима своје извојеване слободе изразиле жељу да пођу путем либерализације, демократизације и европске интеграције, постављајући то као своје примарне спољнополитичке циљеве, подређујући њима и своје унутрашње политичке принципе и начела.² У току самог процеса интеграција те

² Погледати: Мери Калдор и Иван Вејвода, *прир. Прошлост на истоку будућност на западу* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003).

државе су, као део услова за пријем, морале да ускладе своје политике, спољне и унутрашње, са ЕУ. Како ЕУ није имала разрађене критеријуме за пријем, Европски савет је у јуну 1993. године донео одлуку о критеријумима за пријем нових држава: стабилност институција које гарантују демократију, владавину права, људска права и брига и заштита мањина; постојање функционалног слободног тржишта и способност опстанка у условима притиска конкуренције унутрашњег тржишта ЕУ; способност да се преузму обавезе које проистичу из чланства, укључујући и приврженост циљевима политичке, економске и монетарне уније, као и способност ЕУ да прихвати нове чланице, уз одржавање брзине европске интеграције.³ Овим актом и званично је почела да се, при проширењу ЕУ, примењује тзв. политика условљавања, као један од главних инструмената у политици ЕУ према кандидатима и потенцијалним кандидатима за чланство.⁴

У том контексту политике проширења почиње да се користи и концепт европеизације,⁵ схваћен као процес „преузимања (downloading) политика ЕУ и инкорпорирања у националну политику, а понекад и преношења (uploading) националних преференци на ниво ЕУ“.⁶ Хедер Грабе даје и један синоним, па она говори о „ЕУ-изацији“ коју дефинише као „процес испуњавања приступних услова и усвајања ЕУ норми, политика и институционалних модела“.⁷

Једну опсежнију дефиницију дао је Радаели: „Европеизација се састоји од процеса а) конструкције, б) дифузије и ц) институционализације формалних и неформалних правила, процедура, политичких парадигми, стилова, „начина на који се ствари раде“, као и заједничких

³ European Council, *Presidency Conclusions*, Copenhagen 21-23 June 1993 и Heather Grabbe, *The EU Transformative Power – Europeanization Through Conditionality in Central and Eastern Europe* (New York: Palgrave Macmillan, 2006), 10.

⁴ Погледати: Grabbe, *The EU Transformative Power* и Милица Делевић-Ћилас, *Европска унија и политика условљавања* (Београд: Центар за антиратну акцију, 2001).

⁵ Погледати: Grabbe, *The EU Transformative Power*; Özlem Terzi, „Europeanization of foreign policy and candidate countries: a comprehensive study of Greek and Turkish cases“, *Politique européenne*, 2005/3 n° 17: 113-136; John Borneman and Nick Fowler, „Europeanization“, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 26 (1997): 487-514; Mustafa Aydin and Sinem A. Acikmese, „Europeanization through EU conditionality: understanding the new era in Turkish foreign policy“, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Vol.9, No.3 (2007): 263-274; Othon Anastasakis, „The Europeanization of the Balkans“, *The Brown Journal of World Affairs*, Volume XII, Issue 1 (2005): 77-88.

⁶ Grabbe, *The EU Transformative Power*, 4.

⁷ Ibid., 5.

веровања и норми које су прво дефинисане и консолидоване у процесу доношења политика у ЕУ, а затим унете у логику домаћег (националног и субнационалног) дискурса, идентитета, политичких структура и јавних политика.“⁸

Механизми европеизације у јавним политикама су пре свега принуда, миметизам (имитација), нормативни притисак, когнитивна конвергенција, као и степен институционалне компатибилности.⁹ Осим чињенице да су од почетка 90-тих година, па све до данас, политика проширења и политика продубљења интеграција ишле руку под руку, политика проширења се неретко користи као инструмент спољне политике ЕУ и земаља чланица појединачно.¹⁰

Основне теоријске поставке о утицају ЕУ на понашање држава кандидата

У последњих петнаестак година велики број научних радова је написан на тему утицаја ЕУ на државе кандидате и/или треће државе. Разматрани су начини, механизми, инструменти и врсте утицаја на понашање и политике држава „пријема утицаја“, са различитих перспектива и парадигматских погледа. Аутори су оцењивали успешност политике условљавања, односно процеса европеизације, кроз различите примере којима је ЕУ утицала на реформе и политике држава Централне и Источне Европе, као и Западног Балкана. Велики број аутора се слаже око основне дефиниције политике условљавања коју даје Шимелфених по којој „[је] политичко условљавање стратегија подупирања [утицаја] коју користе међународне организације и други међународни актери како би покренули и обезбедили политичке промене на државном нивоу“.¹¹ Он даје и основне услове под којима политичко условљавање може да има ефекта, а то су: довољно велика међународна награда, висина цене за прихватање условљавања за домаће актере и кредибилитет да ће награ-

⁸ Ibid., 46.

⁹ Ibid., 50.

¹⁰ Погледати: Cesare Pinelli, „Conditionality and Enlargement in Light of EU Constitutional Developments“, *European Law Journal*, Vol. 10, No. 3 (2004): 354–362; Слободан Самарцић, „Проблем Косова и Метохије из угла европских интеграција – Сецесија Косова као питање односа Европске уније и Србије“, у: С. Самарцић, прир. *Србија у процесу придруживања Европској унији*, 222–223 (Београд: Службени гласник, 2011).

¹¹ Frank Schimmelfennig, „European Regional Organizations, Political Conditionality and Democratic transformation in Eastern Europe“, *East European Politics and Societies*, Vol.21 (2007): 127.

да заиста и бити исплаћена.¹² У контексту важности и политичке и економске добити, може се закључити да „награде“ које нуде ЕУ и НАТО (чланство, фондови, унутрашње тржиште, колективна безбедност) имају највећу тежину, а политичке елите у државама на које оне врше утицај, имају највише интереса да их прихвате, односно цена коју морају да плате није виша од очекиване добити. Друге организације, попут УН, ОЕБС, Савета Европе и сл. не могу да им у том смислу конкуришу, па је и њихов утицај значајно слабији.¹³

Траунер са друге стране тврди да, иако је политичко условљавање најнефективније када као награду нуди чланство, ЕУ има и других подстицаја за државе кандидате да поступају у складу са њеним жељама. Он кроз пример условљавања држава Западног Балкана да спроведу неопходне реформе у сектору правосуђа и унутрашњих послова (контрола граница, азил и уговори о реадмисији), покушава да докаже да чланство није једино што ЕУ може да понуди као успешан гарант интернализације правила ЕУ, већ да то може бити и нешто друго, у овом конкретном примеру визна либерализација. Траунер то назива условљавање политикама (policy conditionality), као контраст условљавању чланством (membership conditionality).¹⁴

Берцел и Рисе тврде да постоје два начина на који се могу концептуализовати процеси адаптације као одговор на европеизацију, а то су: рационалистички институционализам (европеизација доводи до унутрашњих промена кроз диференцијално оснаживање актера које потиче од редистрибуције ресурса на унутрашњем плану) и социолошки институционализам (европеизација доводи до унутрашњих промена кроз социјализацију и процесе колективног учења који доводе до нормативне интернализације и развоја нових идентитета).¹⁵ Европеизација у овом контексту, може довести до три различита нивоа унутрашњих промена, а то су: апсорпција (низак ниво промена), прилагођавање (средњи ниво промена) и трансформација (висок ниво промена).¹⁶

Гергана Нучева је дошла до закључка да постоји неколико различитих „моћи“ којима ЕУ утиче на државе кандидате, а то су: нормативна

¹² Ibid., 128

¹³ Ibid.

¹⁴ Погледати: Florian Trauner, “From membership conditionality to policy conditionality: EU external governance in South Eastern Europe”, *Journal of European Public Policy*, Vol.16, No.5 (2009): 774-790.

¹⁵ Tanja Börzel, Thomas Risse, “When Europe Hits Home: Europeanization and Domestic Change”, *European Integration online Papers*, Vol.4, No.15 (2000): 2-3.

¹⁶ Ibid., 10

моћ, стратешка моћ и трансформативна моћ.¹⁷ Она тврди да политике ЕУ немају довољно јако нормативно оправдање што само по себи утиче на ниво прихватања захтева који долазе из ЕУ, посебно када су у питању проблеми који задиру у суверенитет држава. Зато ауторка и разликује три нивоа прихватања захтева који долазе од ЕУ, а то су: лажно прихватање, делимично прихватање и наметнуто прихватање (које произилази из неприхватања). Главни узрок који доводи до различитог нивоа прихватљивости је сумња домаћих актера у легитимитет ЕУ да се меша у њихову унутрашњу политику по овим питањима.¹⁸ Разлози сумње у легитимитет ЕУ потичу од тога што политика ЕУ у питањима која задиру у суверенитет, више потиче од рационалних мотива држава чланица, него од правила и принципа добре владавине или неких универзалних норми и вредности. Зато она тврди да је активност ЕУ на Западном Балкану више одлика стратешки мотивисаног актера спремног да врши притисак на трећу страну ако не успе да постигне свој циљ на други начин (моћ привлачења, моћ наговарања).¹⁹

Међу свим овим ауторима постоји одређени ниво сагласности о главним врстама утицаја којим ЕУ утиче на друге државе, а то су пре свега нормативни, функционални и реалполитички приступи.²⁰ Нормативна моћ ЕУ огледа се у активностима, али и интринзиčnoј вредности основних норми и принципа на којима је она настала (мир, слобода, демократија, владавина права, људска права) који обликују и дају вредност њеним правним и политичким тековинама (*acquis communautaire*, *acquis politique*), као и оних „мањих“ који су понекад спорни (социјална солидарност, антидискриминација, одрживи развој и добро управљање (*good governance*)).²¹ Функционални приступ фокусиран је на конвергенцију и политичку трансформацију кроз усвајање правила и процедура, односно креирање институција и јавне администрације које ће бити у могућност да ефективно и ефикасно одговоре на потребе које проистичу из унутрашње политичке динамике, као и на оне које настају као последица спољ-

¹⁷ Gergana Noutcheva, "Fake, partial and imposed compliance: the limits of EU's normative power in the Western Balkans", *Journal of European Public Policy*, Vol.16, No.7 (2009): 1065.

¹⁸ Ibid., 1066-1067.

¹⁹ Ibid., 1081.

²⁰ Погледати: Othon Anastasakis, "The EU's political conditionality in the Western Balkans: towards a more pragmatic approach", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol.8, No.4 (2008): 365-377.

²¹ Ian Manners, „Normative power Europe: A Contradiction in Terms?“, *Journal of Common Market Studies*, Vol.40, No.2 (2002): 242-243.

них утицаја (*acquis communautaire* и сл.).²² Коначно, реалполитички утицаји су обликовани прагматичним интересима и условљени политиком моћи спољних актера. Главну вредност у овом смислу има национална безбедност, национални интерес и равнотежа снага, тј. однос моћи.²³

Регионална сарадња и добросуседски односи

За политику условљавања, односно политику проширења ЕУ, од велике важности је и њен регионални приступ, односно истицање услова тзв. добросуседске сарадње.²⁴ Европска унија као мировни пројекат, односно њени почеци, неодвојиво су везани за процесе регионалног помирења, тј. проналажења начина успостављања трајне сарадње и превазилажења сукоба кроз продубљивање економске, а касније и политичке сарадње.²⁵ Имајући у виду успех који је постигао овакав приступ решавању међународних проблема у Европи, након пада „гвоздене завесе“ и комунистичких режима у Централној и Источној Европи и исказане жеље тих држава да се „врате Европи“, ЕЗ, касније ЕУ применила је сличан метод за започињање и одвијање процеса транзиције дотичних земаља, а потом и за приступ у процесу њиховог придруживања Унији.

Први пример регионалног приступа решавању проблема у Европи, након 1989. године, било је формирање тзв. Вишеградске групе, 15. фебруара 1991. године од стране Пољске, Мађарске и Чехословачке (од 1993. Чешке и Словачке), када су се лидери тих земаља договорили у Вишеграду, мађарском граду на тремеђи ових држава, да отпочну заједнички да раде на решавању међусобних проблема у заједничком интересу са крајњим циљем чланства у ЕУ.²⁶ Европска унија је након закључења Дејтонског

²² Anastasakis, *The EU's political conditionality*, 370.

²³ Ibid., 371.

²⁴ Погледати: Grabbe, *The EU Transformative Power*; Душко Лопандић и Јасминка Кроња, *Регионалне иницијативе и мултилатерална сарадња на Балкану* (Београд: Европски покрет у Србији, 2010); Arjan Uilenreef, *Bilateral barriers or good neighbourliness: The role of bilateral disputes in EU enlargement process*. (http://www.clingendael.nl/publications/2010/20100600_cesp_paper_uilenreef.pdf); Milica Uvalic, „Regional Cooperation and the Enlargement of the European Union: Lessons Learned?“, *International Political Science Review*, Vol.23, No. 3, *Enlarging the European Union: Challenges to and from Central and Eastern Europe* (2002): 319-333.

²⁵ Погледати: Радмила Накарада, „Европска унија као мировни пројекат“, *Социолошки преглед*, Vol.40, бр.4 (2006): 549-572; Дезмонд Динан, *Мењање Европе – Историја Европске уније* (Београд: Службени гласник, 2010).

²⁶ Visegrad Deklaration, 15.02.1991. (<http://www.visegradgroup.eu/documents/visegrad-declarations/visegrad-declaration-110412-2>).

споразума, већ 1996. године, одлуком Европског савета, предвидела регионални приступ за почетак транзиције у државама Западног Балкана.²⁷

Након демократских промена у Хрватској почетком 2000. и у Србији крајем исте године, Унија додатно јача свој регионални приступ. Самит у Загребу 2000., а посебно самит у Солуну 2003. године су потврдили и институционализовали регионални приступ Западном Балкану кроз Процес стабилизације и придруживања (ПСП) и посебно ставили акценат на успостављање добросуседске сарадње у региону.²⁸ Примењујући сопствени рецепт, ЕУ отпочиње процес регионалних интеграција и успостављања све већег броја регионалних иницијатива и организација, као канала за сарадњу између држава Западног Балкана и припремање дотичних земаља, да се кроз регионални приступ и решавање проблема приближе чланству у Унији и покажу сопствену зрелост и превазилажење насилних и конфронтирајућих метода решавања међусобних проблема. Поред политичке и вредносне компоненте, регионални приступ имао је и економску компоненту, успостављајући тешње економске односе и сарадњу између држава Западног Балкана, коју је требало да прати и све ближа политичка сарадња.²⁹ Земље Западног Балкана су се касније прикључиле и другим регионалним организацијама и иницијативама, као што су Пакт за стабилност у Југоисточној Европи (касније Савет за регионалну сарадњу), Централноевропска зона слободне трговине, Централноевропска иницијатива, Црноморска економска сарадња, Јадранско-Јонска иницијатива и сл. Поред ових, отворени су нови регионални форуми који су за циљ имали секторске интеграције, у циљу успостављања добросуседске сарадње и хармонизације у циљу укључивања у ЕУ, какви су процеси сарадње око речних токова (Дунав и Сава), затим у области енергетике, ваздухопловства, саобраћаја и др. По потписивању Споразума о стабилизацији и придруживању априла 2008. године, регионална сарадња и добросуседски односи постају и уговорна обавеза Србије (чланови 1, 5, 6 и наслов III ССП-а)³⁰.

Косово и Метохија као проблем добросуседских односа

Вероватно најважнији проблем који оптерећује односе ЕУ и Србије и значајно утиче на процес приближавања Србије чланству у ЕУ, јесте проблем статуса Косова и Метохије. Њега разматрамо зато што он

²⁷ General Affairs Council Conclusions 26.02.1996.

²⁸ The Declaration of the Zagreb Summit, 24.11.2000.

²⁹ Погледати: Лопандић, Кроња, *Регионалне иницијативе*.

³⁰ Споразум о стабилизацији и придруживању између Европских заједница и њихових држава чланица са Србијом. 29.4.2008.

заузима место у делу обавеза о регионалној сарадњи и добросуседским односима Србије, а на том примеру најбоље се види утицај који процеси европских интеграција имају на спољну и унутрашњу политику Србије.³¹ Такође, на овом примеру се можда највише види оправданост става да је политика условљавања, ако не од самог почетка онда сада свакако, мотивисана реалполитичким/стратешким интересима земаља чланица ЕУ.

Од момента једностраног проглашења независности 17. фебруара 2008. године, уз подршку дела међународне заједнице, предвођене САД, Немачком, Великом Британијом и Француском, проблем односа Србије према ЕУ, али и државама које су признале Косово као независну државу, у значајној мери обликује спољну, али и унутрашњу политику Србије. До децембра 2012. године независност Косова признало је нешто више од 90 држава чланица УН, иако постоји неслагање око тачног броја.³² Косовску самопрокламовану независност признало је и 22 од 27 чланица ЕУ, 24 од 28 чланица НАТО, 34 од 47 држава Савета Европе и 36 од 56 држава чланица ОЕБС.

Након тога јавио се проблем функционисања тадашње владајуће коалиције у Србији на релацији ДС-ДСС, посебно када се постављало питање даље сарадње са ЕУ. Руководство ДС-а, укључујући и председника Тадића, тврдило је да проблем статуса Косова и Метохије и процес европских интеграција нису повезани, већ представљају потпуно два одвојена политичка проблема. У исто време председник владе Коштуница и његов ДСС тврдили су да то нису два одвојена процеса и да сарадња са ЕУ мора бити подвргнута принципу заштите територијалног интегритета, посебно имајући у виду да је отпочео процес признавања једнострано проглашене независности Косова и Метохије од великог броја држава чланица ЕУ. Коштуница се тада позвао и на свој експозе, односно на принципе на којима је и формирана коалиција ДС-ДСС „Постигли смо пуну сагласност око пет кључних програмских принципа Владине политике: ти принципи се односе на питања Косова и Метохије, европских интеграција, сарадње са Трибуналом у Хагу, социјалне и економске политике и борбе против криминала и корупције. Устав Србије, као прву и највишу обавезу, налаже свакој државној институцији да сачува суверенитет и територијални интегритет земље. Зато се и први програмски принцип рада Владе односи на јасно дефинисање државне политике према Косову и Метохији“.³³ Како се до договора није могло

³¹ Погледати: Годишњи извештаји ЕК о напретку Србије у процесу европских интеграција 2009; 2010; 2011; 2012.

³² „Мали није признао Косово“, *Сajm РТС*, објављено 05.10.2012. (<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/1186506/Mali+nije+priznao+Kosovo.html>).

³³ Експозе председника владе Мирка Цветковића 07. 07. 2008.

доћи, Коштуница је „вратио мандат народу“ и поднео оставку, чиме је отворио могућност за расписивање нових парламентарних избора, који су одржани у мају 2008. године.

Нова влада, предвођена Мирком Цветковићем, наставља курс политике учлањења Србије у ЕУ и поред чињенице да је у то време 20 чланица ЕУ признало независност јужне српске покрајине, да би се временом тај број попео на 22. Иако су принципи на којима је састављена нова влада Србије били веома слични оној претходној из 2007. године, круцијална промена десила се у хијерархијском односу тих принципа, посебно прва два. „Кључни елементи програма о којима постоји пуна сагласност свих чланова Коалиције су: опредељење за европску будућност Србије, неприхватање независности АП Косова и Метохије, неопходност јачања економије, јачање социјалне одговорности Владе, поштовање борбе против криминала и корупције, поштовање међународног права“.³⁴ То представља главну и суштинску промену приоритета политике Србије, из које произилази комплетан спољнополитички наступ Србије од 2008. до 2012. године.

У овом контексту, настаје велика подела у политичкој сфери Србије, која не само да је поделила некадашње савезнике у оквиру Демократске опозиције Србије, не само да је условила промену политичког курса Демократске странке Србије према ЕУ, већ је поделила и највећу опозициону странку, Српску радикалну странку, и то управо на теми европских интеграција (повод је био гласање о ратификацији ССП-а у Народној скупштини септембра 2008. године). На крају, дошли смо и до готово равномерне поделе грађана на оне који су за и на оне који су против чланства Србије у ЕУ (посебно имајући у виду питање Косова и Метохија, али не и једино њега), о чему говоре истраживања јавног мњења.³⁵ Све ово иде у прилог тезе Гергане Нучеве која тврди „[да] успех ЕУ у политици условљавања у региону није само ствар оснаживања *правих* (подвукао У. Ж.) политичких актера у оквиру сваког унутрашњег контекста и прогресивне маргинализације њихових противника, кроз мобилизацију јавности против оних који се противе утицају. Захтеви ЕУ који се везују за питања суверенитета, уствари, креирају поделе у политичком простору држава Западног Балкана и додатно продубљују унутрашње политичке сукобе, уместо да доведу до унутрашњег консензуса око ЕУ агенде, тако да ниједан актер нема добар разлог да буде њему противан“.³⁶ И ауторка

³⁴ Експозе председника владе Мирка Цветковића 07. 07. 2008

³⁵ Грађани Србије: Између ЕУ, Русије и НАТО, Београдски центар за безбедносну политику, истраживање јавног мњења, септембар 2012. (http://www.bezbednost.org/upload/document/gradjani_srbije_izmedju_eu_rusije_i_nato.pdf)

³⁶ Noutcheva, *Fake, partial and imposed compliance*, 1075.

на примеру политика ЕУ према питању Косова и Метохије констатује да се ту ради о „наметнутој сагласности“.³⁷

Након стављања тачке на сарадњу Србије са Хашким трибуналом, као до тада главним условом за напредак у европским интеграцијама, помислило се да је највећа препрека превазиђена. Међутим, постало је јасно да ће државе чланице ЕУ, посебно оне које су признале Косово, инсистирати на тзв. „косовском услову“, као предуслову за наставак интеграција Србије у ЕУ. Тако се могло све чешће чути да Србија треба да има „конструктивнији“ приступ том проблему, а ускоро је и питање српске „конструктивности“ према Косову постало део стандардног пакета условљавања,³⁸ као обавеза из дела „регионалне сарадње и добросуседских односа“.³⁹ Први корак владе Србије био је да позове ЕУ да пошаље мисију ЕУЛЕКС на Косово, иако је она била предвиђена да функционише у циљу спровођења одбаченог Ахтисаријевог плана. Циљ мисије је био да „асистира косовским институцијама, правосудним властима и органима за спровођење закона у њиховом напретку ка одрживости и одговорности, као и у даљем развоју и јачању мултиетничког правосудног система, мултиетничке полиције и царинске службе, обезбеђујући њихову политичку независност и придржавање међународно признатих стандарда и европских најбољих пракси“,⁴⁰ а влада Србије је пристала да позове мисију на Косово након усвајања у СБ УН тзв. плана од 6 тачака Генералног секретара УН, који до данас није спроведен.⁴¹

Влада Србије у другој половини 2008. године покреће расправу у Генералној скупштини УН (ГС УН) о покретању поступка пред Међународним судом правде о легалности декларације о независности Косова,⁴² одбацујући предлог опозиције да истом суду тужи одређене државе, не желећи директну конфронтацију са већином чланица ЕУ. Резолуција је усвојена и Суд је отпочео поступак давања саветодавног мишљења. Пресуду је донео 22. јула 2010. године и утврдио да Декларација

³⁷ Ibid., 1079.

³⁸ Годишњи извештаји ЕК о напретку Србије 2009, 2010, 2011, 2012; Предлог Резолуције ЕП о процесу европских интеграција Србије 2012; Резолуције ЕП о процесу европских интеграција Србије 2011

³⁹ Изјава Карла Билта, Сајт Б92, објављено: 29.02.2012. (http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=02&dd=29&nav_category=1262&nav_id=586863); Самарцић, Проблем Косова и Метохије из угла европских интеграција, 232-233.

⁴⁰ Council Joint Action 2008/124/CFSP.

⁴¹ Secretary-General Report on UNMIK, 24. 11. 2008.

⁴² Resolution A/RES/63/3 adopted by UN General Assembly on 8. October 2008.

није у супротности са међународним правом. У писаном поступку против Србије учествовало је 14, а на страни Србије 4 чланице ЕУ.⁴³

Влада Србије је убрзо након пресуде поднела резолуцију ГС УН покушавајући да ублажи последице те пресуде: „Генерална скупштина, Руковођена принципима садржаним у Повељи Уједињених нација, Имајући у виду своје функције и овлашћења на основу Повеље Уједињених нација, (...) Водећи рачуна о чињеници да једнострана сецесија не може бити прихватљив начин за решавање територијалних питања, 1. Прима на знање Саветодавно мишљење Међународног суда правде (...) 2. Позива стране да пронађу узајамно прихватљиво решење за сва отворена питања путем мирног дијалога...“⁴⁴. Међутим, након великих притисака и посета министара спољних послова Велике Британије и Немачке, те посете председника Тадића Високом представнику ЕУ за спољне послове и политику безбедности, баронеси Кетрин Ештон, Србија је два дана пред гласање променила сопствени предлог и поред чињенице да се месецима лобирало у ГС УН за сопствену резолуцију, усагласивши га са ставовима ЕУ. „Генерална скупштина, а) Свесна циљева и принципа Уједињених Нација; б) Узимајући у обзир њене функције и овлашћења на основу Повеље Уједињених Нација; (...) д) Примивши са уважавањем саветодавно мишљење Међународног суда правде (...) и након пажљивог разматрања истог, укључујући и питања о којима је дато мишљење; е) Прима к знању садржај саветодавног мишљења Међународног суда правде (...); ф) Поздравља спремност Европске Уније да олакша процес дијалога између страна. (...). Овај дијалог би имао за циљ да унапреди сарадњу, оствари напредак на путу ка Европској Унији и побољша животе људи“.⁴⁵ Као награду за повлачење сопственог предлога и прихватања заједничког предлога резолуције, Савет ЕУ је донео одлуку да Комисији проследи захтев Србије за чланством на разматрање.⁴⁶

Као што се види, постојале су суштинске разлике у та два предлога, а једна од главних се односила на покретање преговора између Београда и Приштине о „техничким питањима“, под покровитељством ЕУ. Преношење решавања проблема Косова и односа Србије и Косова са „терена“ УН, где је мање од половине држава признало Косово, а постоји могућност употребе вета у Савету безбедности, на „терен“ ЕУ, где је

⁴³ Advisory opinion of ICJ 22.07.2010. General list No. 141.

⁴⁴ Предлог резолуције Србије о саветодавном мишљењу Међународног суда правде, *Сајт Блиц*, објављено: 28. јул 2008. (<http://www.blic.rs/Vesti/Politika/200382/Srbija-podnela-tekst-rezolucije>).

⁴⁵ Resolution A/RES/64/298 adopted by UN General Assembly on 9. September 2010.

⁴⁶ General Affairs Council Conclusions 25.10.2010.

више од 2/3 држава чланица признало независност Косова и Метохије и где постоје нешто другачија правила одлучивања и функционисања (без обзира на могућност вета), ослабило је преговарачку позицију Београда према Приштини, али је пружио доказ да је Србија спремна да у оквирима правила ЕУ решава своје проблеме и тиме још једном покаже да жели да буде члан ЕУ и да поступа по њеним правилима, поштујући њене вредности. Утицај ЕУ, посебно њених јачих чланица, значајно је порастао, као и „условљавачки потенцијал“ Уније на Србију да учини „потребне“ уступке у овом процесу.

Преговори су почели у марту 2011. године, а водили су их Борко Стефановић, тадашњи шеф кабинета министра и политички директор Министарства спољних послова Србије и Едита Тахири, заменица премијера Косова, уз посредовање ЕУ, коју је представљао енглески дипломата и саветник у Европској служби спољњег деловања Роберт Купер. Теме које су се наметале као „техничке“ у значајној мери су биле и веома „политичке“ и имају значајан утицај на међународну и унутрашњу политику Србије, али и Косова. До сада је договорено признавање диплома, питања земљишних и матичних књига, признавање косовских царинских печата и заједничко управљање граничним прелазима, признавање косовских аутомобилских таблица, личних и путних исправа, као и модус представљања Косова у регионалним форумима⁴⁷. Ови споразуми су закључивани од сваке стране са ЕУ, а не међусобно, а Србија их је уводила у свој правни систем кроз подзаконска акта, превасходно уредбама. Још увек постоје одређени проблеми у начину спровођења договора, а поставља се и питање уставности и законитости предложених решења.⁴⁸

Преговори су неколико пута прекидани, прво због забране увоза робе из Србије од стране косовских власти, а затим и акцијом покушаја насилног заузимања прелаза на административној линији Брњак и Јариње крајем јула 2011. године. Уследиле су блокаде целог севера Косова од стране српског становништва, прво подржаних од представника власти у Београду, да би касније, под притиском ЕУ, влада у Београду повукла подршку барикадама и блокадама путева. Преговори су поново прекинути након расписивања парламентарних избора у Србији и настављени су након поновног притиска који је дошао из ЕУ у октобру и новембру 2012. године.

Последњи пример утицаја које ЕУ има на ове преговоре, самим тим и на политику Србије, јесте повезивање „успеха“ преговора и

⁴⁷ Сви потписани споразуми доступни су на адреси: <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=164576>

⁴⁸ „Коштуница: Дијалог пред Уставним судом“, Сајт РТС, објављено 22.09.2012. (<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/1178442/Ko%C5%A1tunica%3A+Dijalog+pred+Ustavnim+sudom.html>)

„конструктивнијег“ понашања Србије према Косову након подношења захтева за чланство Србије у ЕУ, односно након препоруке Комисије да Србија добије статус кандидата октобра 2011. У условљавању предводили су Немачка и Аустрија, које имају велике контингенте војника у КФОР-у и који су највише погођени насиљем које се одиграло на северу Косова. Немачка је јасно дала услове Србији да је неопходно да се постигне договор око регионалног представљања Косова и да је нужно да Србија расформира своје (паралелне) институције на Косову. Како до првог одлучивања Савета у децембру 2011. године о давању кандидатуре Србији није постигнут напредак у овим пољима, Немачка је блокирала позитивну одлуку Србије и одложила доношење одлуке за следећи састанак Савета.⁴⁹ У међувремену извршен је снажан притисак на Србију да се договори са представницима Приштине о регионалном представљању Косова и да се неодољно почну примењивати већ договорени споразуми. Споразум је после вишедневних преговора постигнут крајем фебруара, а Европски савет прихватио је захтев Србије и дао јој статус кандидата за чланство у ЕУ 2. марта 2011.⁵⁰ Међутим, уз то, Савет ЕУ је отворио могућност покретања поступка израде студије изводљивости за Косово и увођење Косова у ПСП, што је до сада било резервисано искључиво за независне државе. Давање датума почетка преговора о чланству са Србијом, условљено је даљим напретком у дијалогу са Приштином, пре свега на темама телекомуникација и енергетике.⁵¹

Након одржаних парламентарних и председничких избора у Србији, маја 2012. године, долази до промене власти, а на чело државе долазе Томислав Николић и Српска напредна странка. Теме Косова и Метохије у контексту придруживања ЕУ биле су константа, иако не и главне теме изборне кампање. Након формирања нове Владе Србије коју сада предводе СНС, СПС и УРС, није дошло до значајније промене политике Србије према европским интеграцијама, иако је дошло до

⁴⁹ Council conclusions on enlargement and stabilisation and association process, 05.12.2011.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Council conclusions on enlargement and stabilisation and association process, 28.02.2012.

јачег ангажмана институција ЕУ,⁵² а посебно представника Немачке⁵³ у циљу снажнијег повезивања питања наставка ЕУ интеграција Србије са решавањем питања „добросуседских односа“ Србије и Косова.

У прилог овој тези иде и појављивање термина „територијални интегритет Косова“ у Стратегији проширења за 2012/13. годину,⁵⁴ која прати редовни годишњи извештај ЕК. Ово је први пут да се овај термин користи у неком званичном документу ЕУ, што сведочи о појачаном притиску одређене земље или групе земаља да се и званично почне са повезивањем проблема Косова и Метохије и европских интеграција Србије, које би на крају могло да резултира и отвореним условом признања „косовске независности“ од Србије у контексту напретка у ЕУ интеграцијама или као коначни услов пријема у чланство. Овај услов не би нужно морао да постави неки званични орган ЕУ, већ влада или парламент неке од држава чланица, са истим ефектом. Данас се повезивање ова два процеса, решавање проблема Косова и Метохије и ЕУ интеграција Србије, остварује кроз процес „пуне нормализације („добросуседских“ – примедба аутора) односа Србије и Косова“.⁵⁵ Управо у том смислу треба тумачити и сусрет Ивице Дачића и Хашима Тачија до кога је дошло 19. октобра 2012. године у канцеларији Високог представника за спољну политику и политику безбедности ЕУ Кетрин Ештон,⁵⁶ који је до тог момента био незамислив и одбијан са обе стране.

⁵² „Ештон: Николић да се спреми за тешке одлуке“, Политика, објављено: 28.09.2012. (<http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Eston-Nikolic-da-se-spremi-za-teske-odluke.sr.html>);

„Кукан: Није могуће да Србија задржи Косово и уђе у ЕУ“, Политика, објављено: 29.09.2012. (<http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Kukan-Nije-moguce-da-Srbija-zadrzi-Kosovo-i-udje-u-EU.sr.html>); „Шулц: Услов за ЕУ признање Косова“, Сајт Б92, објављено: 04.09.2012. (http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=09&dd=04&nav_category=640&nav_id=640131).

⁵³ „Седам услова за преговоре о чланству“, Политика, објављено: 14.09.2012. (<http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Sedam-uslova-za-pregovore-o-clanstvu-u-EU.sr.html>).

⁵⁴ Enlargement Strategy and Main Challenges 2012-2013, 26 (http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/strategy_paper_2012_en.pdf)

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ „Ештонова са Дачићем и Тачијем“, Сајт РТС, објављено 19.10.2012. (<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/1195246/E%25%A1tonova+sa+Da%C4%8Di%C4%87em+i+Ta%C4%8Dijem.html>)

Закључак

Процес проширења ЕУ имао је, а рекло би се да има и даље, снажан утицај на унутрашњу и спољну политику држава аспираната за чланство. Примери политике условљавања и европеизације, као инструмената спољне политике ЕУ, то недвосмислено показују, посебно имајући у виду примере земаља Централне и Источне Европе, а вероватно чак и више држава Западног Балкана.

Узимајући у обзир специфичности које носи процес постконфликтне транзиције, па самим тим и процеси придруживања ЕУ, државе Западног Балкана дале су нови подстицај политици условљавања и још очигледнији терен за показивање „меке моћи“ ЕУ.⁵⁷ Имајући у виду посебне политичке проблеме који постоје између држава западног Балкана, ЕУ је посебан акценат ставила на политичка условљавања у односу на критеријуме из Копенхагена. Карактеристике такве политике су пре свега јак регионални приступ, инсистирање на добросуседским односима и решавању проблема ратних злочина и помирења (сарадња с Хашким трибуналом). Средства, у суштинском смислу, која су стајала на располагању ЕУ у том процесу јесу пре свега обећања, претње, награде и казне, односно спољнополитички поступци, превасходно дипломатија, али у неким случајевима и пропаганда, као и поступци везани са привреду (царинске/трговинске олакшице, економска помоћ).⁵⁸ ЕУ је од почетка развијала посебна финансијска средства за потенцијалне кандидате, као што су CARDS и IPA.

Србија је можда и најбољи пример утицаја које ЕУ може да има на једну земљу, односно њену политичку елиту, која има јаку жељу и која је свој политички опстанак везала за процес придруживања ЕУ и тражи легитимизацију сопствене политике кроз спољну потврду, везујући свој политички програм и (не)спроведене реформе за процес европске интеграције. Посебност Србије, не само у односу на државе Централне и Источне Европе, већ и Западног Балкана, имајући у виду пре свега проблем Косова и Метохије, отвара још веће могућности за утицај ЕУ.

Може се са сигурношћу тврдити да је жеља елите, али и народа Србије, за чланством у ЕУ, имала одлучујући утицај на до сада спроведене реформе у Србији, као и то да је капацитет политичке елите, односно њен социјални капитал, значајно сиромашнији, без притисака који долазе из ЕУ и који уопште имају тежину захваљујући интеграционим аспирацијама. Међутим, како је процес интеграција у Србији већ зашао у другу деценију и како се и даље не може са сигурношћу одредити достизање

⁵⁷ Оли Рен, *Будући домети Европе* (Београд: Фондација Конрад Аденауер, 2007), 106-109

⁵⁸ Ibid.

коначног циља, имајући у виду кризу саме Уније и пад популарности наставка интеграција у ЕУ, али и у Србији, поставља се легитимно питање даље ефикасности „меке моћи“ и утицаја ЕУ на унутрашњу и спољну политику Србије. Тај утицај једино може бити ефикасан уколико је коначан циљ, чланство у ЕУ, остварљив, достижан, временски релевантан и кореспондира вредностима и интересима на основу којих је тај циљ и постављен, односно – докле год политичка елита у Србији сматра да им таква политика може више користити, него штетити.

Европска унија уложила је много материјалних и нематеријалних ресурса у политику условљавања, када је у питању Србија, на теме које у многоме дубоко задиру у суверенитет Србије и које се не могу директно подвести под тзв. Копенхагеншке критеријуме (сарадња са Хашким трибуналом, Косово и Метохија, однос према Босни и Херцеговини, Руској Федерацији и сл.), директно или индиректно је помагала политичке актере који су били спремнији да попусте под притиском који је долазио споља, и то најчешће без јасне и недвосмислено достижне награде (чланство у ЕУ). За узврат је занемаривала „пропусте“ домаћих политичких елита у спровођењу неопходних друштвено-политичких реформи, лоше управљање, општу партизацију друштва и администрације, односно трпела лоше економско и политичко управљање, јасно је да су основни разлози којима се Унија, односно поједине њене чланице водиле, проистицали из њихових стратешких, реалполитичких, националних интереса и да нису имали основу у принципима, вредностима или жељи за искреном друштвеном реформом српског друштва у циљу „пацификовања“, демократизовања и европеизирања Западног Балкана.

Извори:

- Advisory opinion of ICJ on 22.07.2010. General list No. 141 on whether the unilateral declaration of independence of Kosovo is in accordance with international law. [<http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf>]
- Council conclusions on enlargement and stabilisation and association process, Brussels 05. December 2011. [http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/genaff/126577.pdf]
- Council conclusions on enlargement and stabilisation and association process, Brussels 28. February 2012. [http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/genaff/128255.pdf]
- Council Joint Action 2008/124/CFSP of 4 February 2008 on the European Rule of Law Mission in Kosovo, EULEX Kosovo [http://www.eulex-kosovo.eu/en/info/docs/JointActionEULEX_EN.pdf]
- Експозе председника владе Мирка Цветковића 07. Јул 2008. [<http://www.srbija.gov.rs/pages/article.php?id=149349>]
- Експозе председника владе Војислава Коштунице 16. Мај 2007. [<http://www.srbija.gov.rs/vesti/vest.php?id=67095>]
- Enlargement Strategy and Main Challenges 2012-2013 [http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/strategy_paper_2012_en.pdf]
- EU – SAP countries Summit – *Declaration*, Zagreb 26. November 2000. [http://ec.europa.eu/enlargement/enlargement_process/accesion_process/how_does_a_country_join_the_eu/sap/zagreb_summit_en.htm]
- European Council, *Presidency Conclusions*, Copenhagen 21-23 June 1993. [http://ec.europa.eu/bulgaria/documents/abc/72921_en.pdf]
- European Parliament motion for a resolution on the European integration process of Serbia (B7-0000/2012) [http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/afet/re/879/879940/879940en.pdf]
- European Parliament resolution on the European integration process of Serbia (P7_TA(2011)0014) [<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P7-TA-2011-0014+0+DOC+PDF+V0//EN>]
- General Affairs Council conclusions, Brussels 26. January 1996. [http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/en/gena/028a0001.htm]

- General Affairs Council conclusions, Brussels 25. October 2010. [http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/genaff/117314.pdf]
- Годишњи извештаји Европске комисије о напретку Србије (2009, 2010, 2011, 2012) [http://www.seio.gov.rs/dokumenta/eu-dokumenta.211.html]
- Предлог резолуције Србије о саветодавном мишљењу Међународног суда правде, 28. Јул 2008. [http://www.blic.rs/Vesti/Politika/200382/Srbija-podnela-tekst-rezolucije]
- Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo, S/2008/692, 24. November 2008. [http://www.un.org/docs/sc/sgrep08.htm]
- Resolution A/RES/63/3 adopted by UN General Assembly on 8. October 2008., Request for an advisory opinion of the International Court of Justice on whether the unilateral declaration of independence of Kosovo is in accordance with international law. [http://www.un.org/depts/dhl/resguide/r63.shtml]
- Resolution A/RES/64/298 adopted by UN General Assembly on 9. September 2010., Request for an advisory opinion of the International Court of Justice on whether the unilateral declaration of independence of Kosovo is in accordance with international law. [http://www.un.org/depts/dhl/resguide/r64.shtml]
- Споразум о стабилизацији и придруживању између Европских заједница и њихових држава чланица са Србијом. [http://www.seio.gov.rs/dokumenta/sporazumi.193.html]
- Споразуми постигнути у дијалогу са Приштином уз посредовање ЕУ [http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=164576]
- Visegrad Declaration, 15.02.1991. [http://www.visegradgroup.eu/documents/visegrad-declarations/visegrad-declaration-110412-2]

Литература:

- Anastasakis, Othon. „The Europeanization of the Balkans.“ *The Brown Journal of World Affairs Volume XII, Issue 1*(2005): 77-88.
- Anastasakis, Othon. “The EU’s political conditionality in the Western Balkans: towards a more pragmatic approach.” *Southeast European and Black Sea Studies* Vol.8, No.4 (2008): 365-377.
- Aydin, Mustafa and Acikmese, Sinem A. „Europeanization through EU conditionality: understanding the new era in Turkish foreign policy.“ *Journal of Southern Europe and the Balkans* Vol.9, No.3 (2007): 263-274.
- Б92, Изјава Карла Билта, објављено: 29.02.2012, [http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=02&dd=29&nav_category=1262&nav_id=586863]
- Б92, „Шулц: Услов за ЕУ признање Косова“, објављено: 04.09.2012, [http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=09&dd=04&nav_category=640&nav_id=640131].
- Београдски центар за безбедносну политику, *Грађани Србије: Између ЕУ, Русије и НАТО*, истраживање јавног мњења, септембар 2012. Доступно на: http://www.bezbednost.org/upload/document/gradjani_srbije_izmedju_eu_rusije_i_nato.pdf
- Borneman, John and Fowler, Nick. „Europeanization.“ *Annual Review of Anthropology* Vol. 26 (1997): 487-514.
- Börzel, Tanja and Risse, Thomas. “When Europe Hits Home: Europeanization and Domestic Change.” *European Integration online Papers* Vol.4, No.15 (2000). Доступно на: <http://eiop.or.at/eiop/pdf/2000-015.pdf>
- Делевић-Ђилас, Милица. *Европска унија и политика условљавања*. Београд: Центар за антиратну акцију, 2001.
- Динан, Дезмонд. *Мењање Европе – Историја Европске уније*. Београд: Службени гласник, 2010.
- Grabbe, Heather. *The EU Transformative Power – Europeanization Through Conditionality i Central and Eastern Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- Калдор, Мери и Вејовда, Иван. ур. *Прошлост на истоку будућност на западу*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.
- Кегли Јр, Чарлс и Виткоф, Јуџин Р. *Светска политика – тренд и трансформација*. Београд: Центар за студије Југоисточне

- Европе, Факултет политичких наука, Дипломатска академија, 2004.
- Лопандић, Душко и Кроња, Јасмина. *Регионалне иницијативе и мултилатерална сарадња на Балкану*. Београд: Европски покрет у Србији, 2010.
- Manners, Ian. „Normative power Europe: A Contradiction in Terms?.” *Journal of Common Market Studies* Vol.40, No.2 (2002): 235-258.
- Накарада, Радмила. „Европска унија као мировни пројекат.“ *Социолошки преглед* Vol.40, бр.4 (2001): 549-572.
- Noutcheva, Gergana. “Fake, partial and imposed compliance: the limits of EU’s normative power in the Western Balkans.” *Journal of European Public Policy*, Vol.16, No.7 (2009): 1065-1084.
- Pinelli, Cesare. „Conditionality and Enlargement in Light of EU Constitutional Developments.“ *European Law Journal*, Vol. 10, No. 3 (2004): 354–362.
- Политика*, „Ештон: Николић да се спреми за тешке одлуке“, објављено 28.09.2012. [<http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Eston-Nikolic-da-se-spremi-za-teske-odluke.sr.html>].
- Политика*, „Кукан: Није могуће да Србија задржи Косово и уђе у ЕУ“, објављено 29.09.2012, [<http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Kukan-Nije-moguće-da-Srbija-zadrzi-Kosovo-i-udje-u-EU.sr.html>].
- Политика*, „Седам услова за преговоре о чланству“, објављено 14.09.2012, [<http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Sedam-uslova-za-pregovore-o-clanstvu-u-EU.sr.html>].
- Рен, Оли. *Будући донети Европе*. Београд: Фондација Конрад Аденауер, 2007.
- Радио-телевизија Србије*, „Коштуница: Дијалог пред Уставним судом“, објављено 22.09.2012. (<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/1178442/Ко%С5%A1tunica%3A+Dijalog+pred+Ustavnim+sudom.html>)
- Радио-телевизија Србије*, „Мали није признао Косово“, објављено 05.10.2012. (<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/1186506/Mali+nije+priznao+Kosovo.html>).
- Радио-телевизија Србије*, „Ештонова са Дачићем и Тачијем“, објављено 19.10.2012, [<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/1195246/Е%С5%A1tonova+sa+Da%С4%8Di%С4%87em+i+Ta%С4%8Dijem.html>].
- Самарџић, Слободан. „Проблем Косова и Метохије из угла европских интеграција – Сецесија Косова као питање

- односа Европске уније и Србије.“ у: С.Самарџић, прир. *Србија у процесу придруживања Европској унији*, 193-238. Београд: Службени гласник, 2008.
- Schimmelfennig, Frank. “European Regional Organizations, Political Conditionality and Democratic transformation in Eastern Europe.” *East European Politics and Societies*, Vol.21 (2007): 126-141.
- Terzi, Özlem. „Europeanization of foreign policy and candidate countries: a comprehensive study of Greek and Turkish cases.“ *Politique européenne* 2005/3 n° 17 (2005): 113-136.
- Trauner, Florian. “From membership conditionality to policy conditionality: EU external governance in South Eastern Europe.” *Journal of European Public Policy* Vol.16, No.5 (2009): 774-790.
- Uilenreef, Arjan. *Bilateral barriers or good neighbourliness: The role of bilateral disputes in EU enlargement process*, Clingendael: Netherlands Institute of International Relations, 2010. Доступно на: http://www.clingendael.nl/publications/2010/20100600_cesp_paper_uilenreef.pdf
- Uvalic, Milica. „Regional Cooperation and the Enlargement of the European Union: Lessons Learned?.“ *International Political Science Review* Vol.23, No. 3, Enlarging the European Union: Challenges to and from Central and Eastern Europe (2002): 319-333.

Summary

Uroš Živković

The Influence of European Integration Process on Serbian Foreign Policy: the Example of Regional Cooperation and Good Neighbourly Relations

Key words: *European union, conditionality policy, europeanization, Serbian foreign policy, policy of regional cooperation and good neighbourly relations, Kosovo and Metohija*

The membership in the European union turned out to be a very significant motive for the countries of Central and Eastern Europe to conduct reforms, but also to the countries of Western Balkans, although in somewhat different way. Serbia is no exception. Therefore EU gained an important instrument to affect internal and external policy of Serbia. The goal of this paper is to show how this instrument influenced the making and implementation of Serbia's foreign policy. Firstly, by explaining the terms of conditionality policy and europeanization, secondly, by making a short overview of the basic theoretical approaches on EU's influence on third countries and finally, by making arguments to prove the basic hypothesis on the examples of regional cooperation and good neighbourly relations as main characteristic of stabilization and association process.

Витомир Јовановић, Александар Бауцал

Одељење за психологију, Филозофски факултет,

Универзитет у Београду, Београд

vitomirj@gmail.com; abaucal@f.bg.ac.rs

УДК:159.9-37.03

оригинални научни рад

Појмовна метафора сагледана из социокултурне перспективе

Апстракт: *У раду се разматра значај појмовне метафоре и њена употреба унутар психологије. Предложено је место које појмовна метафора може имати у оквиру социо-културног приступа приликом интерпретације психолошких феномена као нешто што културолошки посредује наше искуство. Појмовна метафора, виготскијански схваћено, посредује наше партикуларно искуство са ширим искуством заједнице и повратно утиче на то како ћемо мислити о одређеним феноменима. Појмовна метафора се може посматрати као једно од најдубљих (најмање свесних) и фундаменталних оруђа нашег разумевања које на овај начин бива културолошки посредовано. Размотрене су теорије које настоје да објасне њен настанак, епистемолошки значај појмовне метафоре и начин на који ступа у дијалог са објективистичким и позитивистичким приступима сазнању, као и значај који одређене појмовне метафоре могу имати за образовну праксу.*

Кључне речи: *појмовна метафора, епистемологија, социо-културна психологија, теорија перцептивних симбола, образовање*

Увод

Овај рад ће настојати да анализира појмовну метафору као социо-културну конструкцију која посредује наше искуство и значај који оне имају за тумачење и разумевање различитих феномена у психологији. Не само зато што појмовна метафора може имати практичне ефекте по освешћивање нашег разумевања, већ зато што може водити увиђању на који начин је одређена култура уткана у појмовне метафоре којим се њени припадници користе и на који начин оне посредују искуства, опoјмљивања, вредности и праксе.

На почетку овог рада детаљно ће бити разматрано шта је заправо *појмовна* метафора и како се она разликује од уобичајеног схватања метафоре. Биће приказани аргументи које користе Лејкоф и Џонсон¹ када уводе овај појам, који су претежно лингвистичке природе а затим ће бити приказани аргументи о томе зашто се коришћење ове метафоре користи несвесно као и да се настанак појмовне метафоре објасни теоријом перцептивних симбола која можда може бити од помоћи при разумевању механизма функционисања појмовне метафоре. Биће приказано схватање да се појмовна метафора може схватити као социо-културно оруђе.

Схватања метафоре: од аналогичке ка појмовној метафори

За разлику од Аристотела који је први пут дефинисао метафору (аналогичку метафору) појмовна метафора остаје непримећена до рада Лејкофа и Џонсона. Аристотел метафору дефинише као „преношење израза са једног предмета на други, и то или с рода на врсту, или с врсте на род, или с врсте на врсту, или, најзад, на основу аналогичке“.² Аристотелово схватање аналогичке метафоре дакле, обухвата 1) метафору као нешто што употребљава једну реч, 2) мењајући је другом, и 3) користећи аналогичку или метонимију.

Ипак и сам Аристотел је, поред ове врсте метафоре која се свесно користи у књижевности и реторици, приметио да се „сви у разговору служе метафорама, властитим и обичним речима, подразумевајући *не приметна* преношења у којима не учествује аналогичка“.³

Када се колоквијално каже „метафора“, увек се по правилу мисли на аналогичку метафору – тј. књижевно, реторичко и понекад херметично средство изражавања ако се користи у књижевности или експресивном говору. Овај вид метафоре је имао већи фокус у проучавању језика, нарочито у лингвистици и књижевности, али је и у психологији ова врста метафоре коришћена као начин објашњења како се успостављају везе између појмова. Према мишљењу Виготског, на исти начин на који се успостављају везе у аналошкој метафори, успостављају се везе и између појмова што омогућава „прави продуктивни мисаони чин“. Тако Виготски каже да је „необходно да предмет размишљања Х који улази у структуру А неочекивано уђе и у структуру у Б, што је преношење предмета Х из

¹ George Lakoff and Marc Johnson, *Metaphors we live by* (London: The University of Chicago Press, 2003).

² Аристотел, *О песничкој уметности* (Београд: Дерета, 2002), 91.

³ Ibid, 198.; Jovanka Radić, „Metafora i (hiper)ekstenzija,“ *Južnoslovenski filolog* 64 (2008): 347-363.

једне у сасвим другу структуру“, за шта није толико важна асоцијативна нит него сами односи општости између појмова.⁴

Појмовна метафора је нешто сасвим друго. Иако је и аналошка метафора важна за психолошко проучавање функционисања когниције, друга врста метафоре чија је употреба претежно несвесна распрострањенија је. Појмовна метафора се схвата као нешто што може обликовати когницију тако што проширује своје дејство на деловање целокупног језика, односно, она се сагледава као један од кључних апсеката функционисања језика, тј. као механизам који обликује разумевање и сазнање.⁵

Појмовна, односно концептуална или неаналогичка метафора, као и аналогичка метафора, подразумева објашњавање једног феномена или једне идеје на основу неке друге. Прецизније речено, један појмовни оквир се објашњава другим појмовним оквиром, при чему је веза између њих релативно независна, али због честе употребе, она се схвата као природна и јасна и често се неопажено користи или чак није могуће не користити је, јер у језику не постоји другачија веза, односно другачија метафора за објашњавање једног феномена. На пример, када је овде речено „неопажено се користи“, нешто што припада домену опажања и физичке реалности пренето је на план разумевања, односно на домен когниције. Ово је пример појмовне метафоре. Могло би се тако рећи да се у овом случају користи метафора „схватање је опажање“ или „разумевање је виђење“. И сама реч „схватање“ је једна врста појмовне метафоре, јер у себи садржи реч „хватање“, односно, епистемолошка категорија се објашњава на основу физичке радње манипулације објектом. То не значи да се ове метафоре користе вољно како би се појачало и нагласило оно што се жели рећи, или да их је говорник смислио, већ да су оне већ „уграђене“ у језик и да имплицитно обликују разумевање, схватање и споразумевање. Другим речима, оне сежу дубље од нивоа говора. Односно, појмовна метафора се не налази у синтакси језика, већ она представља начин на који ми као припадници одређене културе „концептуализујемо један домен на основу неког другог“,⁶ што говори о начину на који организујемо искуство. Ову теорију Прамлиг и Ковач називају когнитивно-лингвистичком теоријом метафоре.⁷

⁴ Lav Vigotski, *Mišljenje i govor*, (Beograd: Nolit, 1977), 296.

⁵ Georg Lakoff and Marc Johnson, *Metaphors we live by* (London: The University of Chicago Press, 2003).

⁶ George Lakoff, “The contemporary theory of metaphor,” in: *Cognitive Linguistics: Basic Reading*, ed. Dirk Geeraerts, 185-239 (Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 2006).

⁷ Niklas Pramling, *Minding metaphors: Using figurative language in learning to represent* (Göteborg: Göteborgs Universitet, 2006).

Појмовне метафоре нису само заступљене у свакодневном говору, оне су веома доминантне у разумевању научних феномена и често служе као полазна основа за моделирање неког феномена (веома су честе тзв. биљне метафоре у виду корена и стабла у филозофији када се покушавају схватити хијерархије појмова, компјутерска метафора која настоји у психологији схватити когнитивне процесе, тополошка и термодинамичка метафора у психоанализи, механичке метафоре у економији – систем затворених судова, итд.).

Однос који се јавља између оквира који објашњавамо и оквира којим објашњавамо настаје, према претпоставци, може бити двојак. Анализа обиља метафора коју спроводе Лејкоф и Џонсон показује да то могу бити везе које су 1) настале културалном условљеношћу (в. *Време је новац*, *Расправа је рат*) и 2) свођењем на претходна телесна искуства која воде порекло са сензомоторног стадијума интелигенције што представљају тако честе и уобичајене метафоре просторне оријентације (в. *Просторне метафоре*).

1. *Време је новац*.⁸ Низ израза („немам времена за тебе“, „како си провео време“, „не могу да трошим време на то“) говоре о томе да се време у западно-европској култури схвата као ресурс који је могуће потрошити, готово „објект“ који има своју цену што нам посредно можда може указивати на то колико је наша култура оријентисана на рад. Рад се у нашој култури схвата преко времена које је ресурс из кога произилази. Другим речима, синтагма *време – рад – новац* постаје у појмовној метафори однос *време – новац*.⁹ Ова метафора посредно можда може говорити о једном друштву које је оријентисано на рад и напредак што се огледа оријентацијом на будућност а мање оријентисано на садашњост и непосредно доживљавање света. За разлику од на пример Хопи индијанаца које је проучавао Ворф, који немају речи за прошло и будуће време, нити могу изговорити „десет дана“ јер се дани не могу доживети *симултано*, као на пример десет физичких објеката за шта постоји адекватан израз и у западно-европским језицима и у Хопи језику.¹⁰

⁸ Сви поменути примери представљају појмовне метафоре унутар енглеског језика, мада сви наведени изрази звуче природно на српском језику. Колико је аутор упознат, до сада није спроведена анализа која би испитала да ли постоје појмовне метафоре које би биле специфичније за српски језик у односу на остале језике.

⁹ George Lakoff and Mark Johnson, *Metaphors we live by* (London: The University of Chicago Press, 2003).

¹⁰ Džudit Grin, *Mišljenje i jezik* (Beograd: Nolit, 1978).

2. *Расправа је рат*. Концепт расправе као рата обликује понашање, мишљење и схватање дијалога и расправе у западноевропској култури. Ово се огледа у учесталим изразима попут „побити аргументе“, „напасти сваку тачку његовог рада“, „необориве тврдње“, „победник расправе“, итд. Ми тако заиста можемо „добити“ и „изгубити“ расправу, можемо бити „потучени у расправи чиме бивамо дисквалификовани и наше гледиште бива проглашено потпуно неистинитим и неважећим. Доминантна метафора „рата“ која постоји у расправама обликује начин разговора и његов циљ. Циљ на основу ове метафоре није да се сагледа мишљење другог и обогати своје, него да се своје виђење ствари наметне као једино легитимно. Корени ове метафоре се као и сваке метафоре траже у култури у којој је настала. На овај начин оваква метафора можда може осликавати високо компететивно друштво у коме живимо што је у складу са либералном економијом која пропагира конкуренцију, компетицију и ограничене ресурсе са једне стране, као и високо кохезивно друштво које не дозвољава постојање више истина, већ само једне.
3. *Просторне метафоре*. Просторне метафоре се углавном интерпретирају као такве да потичу из примарних сензомоторних искустава са почетка живота и да сложеније појаве свODE на базичне телесне концепте, па тако нешто што не разумемо постаје нешто што нас „надилази“ или „мимоилази“. Али и просторне метафоре се могу (барем неке од њих) интерпретирати као културално зависне. Углавном, у просторним метафорама је све добро ГОРЕ а све лоше ДОЛЕ („Баш је потонуо“, „у дубокој депресији“, „гледа нас са висине“, „врхунски“, итд.). Чини се да у енглеском језику постоји већи број ових метафора. Корен ових метафора се можда може тражити из античке поделе на разум и осећајност, где глава представља ГОРЕ а нагони ДОЛЕ што говори о не толико о ограничавању колико о контролисању емоција и нагона и о високо рационалистичкој цивилизацији. За разлику од Европљана, Индуси сматрају да се мисли стомаком, о чему говоре њихови устаљени изрази. Ове метафоре Лејкоф категорише као примарне метафоре које су од посебног значаја за разумевање настанка појмовних метафора и о њима ће бити још речи.

Теорије настанка појмовне метафоре

Лејкоф је настојао да објасни механизам путем кога настају појмовне метафоре. Најчешћи механизам путем кога се објашњава настанак појмовних метафора јесте коришћење сензомоторних шема за обја-

шњавање нових, субјективних искустава, што се може протумачити као асимилација, у коме се апстрактни појмови тумаче на основу претходно доживљених телесних искустава. О овоме говоре метафоре о томе како се блискост и интимност доживљавају као топлина (у детињству на основу температуре тела у загрљају), важност на основу величине (нпр. „велики човек“) за шта се претпоставља да вуче порекло од значаја родитељских фигура у детињству које су биле драстично веће од детета; срећа на основу усправности (нпр. „данас си на висини“, „подигло му се расположење“) што вуче порекло од телесног осећања задовољства и активитета које је повезано са усправношћу и физичком енергијом; узроци се повезују са физичком акцијом (нпр. „гурнут сам на то место“), итд.¹¹ Телесност се узима као један од кључних конститутивних фактора који посредују разумевање света, што се посредно огледа у низу метафора које у себи садрже вредновање стварности на основу телесних искустава. Ово се огледа у метафорама где се за лоше и нежељене ствари говори да су ружног мириса (нпр. „ту нешто смрди“) или у оним где оно што је неугодно и непријатно бива поистовећено са непријатношћу која настаје услед мишићног ангажовања приликом ношења терета (нпр. за тужног човека се каже да га је „притиснуо терет“), итд.

Овакве метафоре Лејкоф назива примарним метафорама и под њима подразумева метафоре које настају здруживањем свакодневног и сензомоторног искуства. Аутори претпостављају да су ове метафоре део когнитивног несвесног, у смислу да их аутоматски усвајамо и претачемо у језик, у коме се устаљују чиме постају средство разумевања. Претпоставка је да настају синергијском активацијом неуронских веза које се тичу субјективног искуства које је повезано са осећањем самога себе и сензомоторног искуства, где заправо сензомоторно искуство служи као изворна шема за разумевање саме субјективности и искуства које се надовезују на развијеније и језички посредовано искуство субјективности.¹² Сматра се да је свака примарна метафора компонента шире структуре комплексних метафора које представљају културолошки зависне обрасце искуства.¹³ Друга теорија која је најближа социокултурној психологији разматра

¹¹ George Lakoff and Mark Johnson, *Philosophy in the Flesh*, (New York : Basic Books, 1999).

¹² Ibid.

¹³ Овакво широко схватање метафоре, као једног од конститутивних механизма функционисања језика, поставља питање шта су и какви су заправо дословни, односно неметафорични искази, нарочито ако се узме у обзир и да се концепти у оваквом схватању попут узрочности или сврхе схватају као метафорични. Дословним исказима се углавном схватају они искази који се односе на конкретне опажаје и физичка искуства (нпр. „птица је одлетела“), али, чим се одвојимо од непосредног опажања, позивање на различите домene искуства

појмовну метафору као преображену традиционалну метафору. Заправо, појмовна метафора је према овој теорији ништа друго до обична метафора која је због учестале употребе почела да се схвата дословно и то дословно коришћење се аутоматизовало и постало несвесно тако што се интернализовала и постала оруђе које се несвесно користи приликом говора.

Трећи приступ који можда може такође да понуди основу за разумевање настанка појмовних метафора је теорија знања као перцептуалних симбола коју нуди Барсало.¹⁴ Овај приступ се може применити за објашњење настанка појмовне метафоре. Овај приступ се ослања на први и други, али дубље елаборира хипотетички механизам настанка и, што је још важније, настоји да настанак концептуалних система објасни помоћу перцепције и самих запамћених опажаја, што је у складу са хипотезом о телесној условљености сазнања Џорџа Лејкофа. Барсало сматра да, ако је наше знање посредовано метафорама које правимо тако што апстрактнија искуства тумачимо на основу конкретнијих, онда ће бити корисно знати како се наша конкретна искуства бележе у нашем когнитивном систему.

Барсало се тако ослања на прилично прихваћену претпоставку да одређени елементи нашег непосредног искуства бивају издвојени кроз селективну пажњу и смештени у дугорочно памћење. Овај процес резултира низом симбола, који представљају записе неуронских репрезентација, а они се налазе схематски кодирани у дугорочној меморији (тј. димензије попут организације, величине, облика, боје, звучања, итд. бивају сачувани у нашем памћењу). Ако поседујемо искуство оваквих елемената у виду гешталта и када они бивају аутоматски представљани у нашем уму, концептуално знање није потребно, већ се опажај као такав јавља у свести. Овде можемо видети да Барсало оставља природу ових представа донекле нејасном, мада наглашава и аналогну и модалну природу ових представа,¹⁵ што значи да је симболички код којим су оне представљене често сличан начину на који су сами објекти репрезентације забележени у нервном систему у самом процесу опажања. Проблем настаје када настојимо да објаснимо амодалне и апстрактне симболе који у нашем нервном систему такође свезују другачија искуства. Заправо, концептуално искуство, односно апстрактни појам „столице“ не мора више носити својства самог почетног опажаја који је био нужен за оформљивање појма

да би се објаснио неки апстрактни феномен из другог искуственог домена аутоматски активира механизам концептуалне метафоре. George Lakoff, “The contemporary theory of metaphor,” in: *Cognitive Linguistics: Basic Reading*, ed. Dirk Geeraerts, 185-239 (Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 2006), 188.

¹⁴ Lawrence Barsalou, “Perceptual Symbol Systems,” *Behavioral and Brain Sciences* 22 (1999): 577-609.

¹⁵ *Ibid*, 558.

током развоја. Све ово је важно зато што се процес активирања ових репрезентација може јавити и као свесно искуство (нпр. када желимо нешто да запамтимо), али често нисмо свесни тих процеса, нарочито када се фокусирамо на учење или меморисање нечега другог, а када је репрезентација онога што нехотично памтимо већ потпуно развијена (нпр. када је дететово искуство са столицом постало толико за њега уобичајено). Како смо боље овладали неким репрезентацијама, то у већој мери несвесни процеси преузимају контролу над њиховим коришћењем. Учење вожње је добар пример овог процеса. Тада одређени перцептуални симбол (нпр. црвено светло) може аутоматски, односно несвесно, активирати одређену репрезентацију (стискање кочнице).

Узимајући у обзир све до сада наведено, можемо претпоставити да су наши перцептивни симболички системи изграђени из наших личних искуства и да ће се они код сваке особе разликовати у одређеној мери. Ми ћемо имати сличности на основу сличности наших могућих искустава. Ми смо сви стекли искуство у истом физичком свету који је регулисан неким законима. Међутим, наше репрезентације ће бити идиосинкратичне, али како живимо у истом свету, посредовани одређеном културом, одређени симболи ће активирати са већом вероватноћом одређене репрезентације. Репрезентација која није блиска искуству активираће оне репрезентације (концепте) који су јој најсличнији, као и прошло искуство које смо доживели, а од којих је најважније сензомоторно искуство.¹⁶ Догађаји, односно симболи који се често јављају заједно, или који међусобно највише личе, активираће два различита искуства и спојити их у једно: појмовну метафору. Са једне стране они представљају наше идиосинкратично искуство, а са друге стране представљају културолошки условљену повезаност два догађаја, односно симбола. На овај начин, према овој теорији, могуће је утврдити перцептивно порекло сваког апстрактног појма,¹⁷ нарочито ако се у обзир узме да и интроспективно искуство и његов удео у организацији даје могућност да се низ мултимодалних сензорних искустава комбинује у шире шеме. Појмовна метафора би на тај начин била само шири концепт онога што се дешава са самим појмовима.

Појмовна метафора као социо-културно оруђе

Појмовна метафора, виготскијански схваћено, посредује наше партикуларно искуство са ширим искуством заједнице и повратно утиче на то како ћемо мислити о одређеним феноменима. У оквиру социо-културалне психологије, једна од главних претпоставки јесте да култура, са

¹⁶ Ibid, 584.

¹⁷ Ibid, 600.

својим „оруђима“ која су првенствено симболичка, али и материјална, утиче на обликовање психичког устројства путем механизма интернализације, где оно што постоји уобличено у неки симболички систем постаје индивидуално вршећи утицај на оно „унутрашње“, психичко, преобразивајући га.¹⁸ Појмовна метафора се може посматрати као једно од најдубљих (најмање свесних) и фундаменталних оруђа нашег разумевања које на овај начин бива културолошки посредовано.

И овде, када се прича о појмовној метафори, користи се сам механизам појмовне (концептуалне) метафоре готово несвесно и аутори су тога тек накнадно постали свесни, када су поново прочитали текст. Наиме, речено је да појмовна метафора *посредује* наше искуство повезујући га са искуством заједнице, чиме су јој је несвесно придодата људска, акциона и вољна својства. Овде се користи антропоморфна метафора како би се разумело шта концептуална метафора *чини* или шта појмовна метафора *јесте*. Сам језик на неки начин онемогућава да се изрази другачије: говорећи о нечему ми то објективизујемо иако остајемо у равни језика, а затим то што је објектизовано сводимо на „акциону“ метафору, дајући нашем објекту независност од нас самих и независну вољу. Ово друго би се могло свести под другу доминантну појмовну метафору унутар западноевропске цивилизације, а то је да идеје третирамо као објекте.¹⁹ На овај начин видимо да је немогуће побећи (још једна метафора) употреби појмовне метафоре. Можда је за то најзаслужнији глагол бити и његово треће лице *је*, које заправо у целокупности преноси и своди садржај са једног објекта на други што се сматра кључним својством метафоре.²⁰

¹⁸ Lav Vigotski, *Mišljenje i govor*, (Beograd: Nolit, 1977); James Wertsch, “Mediation“ in: *The Cambridge Companion to Vygotsky*, eds. H. Daniels et al., 178-193 (New York: Cambridge University Press, 2007); James Wertsch, *Voices of the mind*. (Harvard: Harvard University Press, 1993).

¹⁹ George Lakoff and Marc Johnson, *Metaphors we live by* (London: The University of Chicago Press, 2003), 214.

²⁰ Niklas Pramling, *Minding metaphors: Using figurative language in learning to represent* (Göteborg: Göteborgs Universitet, 2006). Коржибски је у глаголу „бити“ и свођењу субјекта на предикат видео две „лоше“ ствари: 1) назнаку која нас нагони да се понашамо као да су речи ствари 2) назнаку која нас нагони да у тренутку занемаримо све друге аспекте реалности. Ово својство језика да врши „претеране генерализације“, да врши категоризације на основу механизма „или-или“ и да поистовећује ствари са речима потиче из аристотеловске логике која је постулирала да ствари могу бити или потпуно различите или идентичне (начело противречности), што заправо значи да А не може и бити и не бити Б, док се занемарује низ суптилних разлика између ствари односно могућност да се неко и понаша и не понаша у складу са одређеном улогом, да истовремено буде и глуп и паметан, и добар и лош, и „моралан“ и „неморалан“ (Душан Стојнов, *Од психологије личности ка*

Ако бисмо желели да разматрамо улогу појмовне метафоре у психичком развоју, може се уочити да она когнитивне и емоционалне термине своди на физичка искуства и на базичне емоционалне, превербалне доживљаје, у оквиру онога што Лејкоф и Џонсон називају примарним метафорама. На тај начин, „разумевање постаје виђење“ или схватање се своди на конкретну физичку акцију са сензомоторног стадијума (нпр. „да ли сада видиш како смо дошли до овог закључка?“, „да ли си ухватио нешто од онога што је рекао“, „такве идеје ме надилазе“). рад Лејкофа и Џонсона можда може послужити као илустрација за делимична укрштања конструктивистичких и ко-конструктивистичких теорија когнитивног развоја, односно онога што се дешава на когнитивном плану када се прелази са коришћења сензомоторних шема на културално посредованије механизме који су уобличени симболичким системом.²¹

Емпиријска проучавања појмовне метафоре унутар когнитивне психологије

Према наводима Гибса, метафорички изрази се у свакодневном говору јављају са учесталошћу од шест пута у минути²² и стога не захтевају посебан напор у њиховом разумевању, па се често ови изрази доживљавају као дословна значења.

О томе да појмовне метафоре могу имати трансферне ефекте на пажњу, памћење и опажање особа у социјалним ситуацијама, говори низ истраживања. Ова истраживања се базирају на конструкту метафоричке трансферне стратегије (енг. *the metaphoric transfer strategy*),²³ који настоји да објасни како појмовна метафора има функцију когнитивног механизма. Ако метафоричка трансферна стратегија обликује ставове и информације о социјалним феноменима, онда манипулација психолошким стањима које су повезане за један домен појмовне метафоре утицаће на психолошко доживљавање и другог домена, у складу са односом два појма унутар појмовне метафоре. Другим речима, повезаност два домена

психологији особа (Београд: Институт за педагошка истраживања, 2005); Alfred Korzybski, *Science and sanity: an introduction to non-Aristotelian systems and general semantics* (New York: International Non-Aristotelian Library Publishing Company, 1994).

²¹ Lav Vigotski, *Mišljenje i govor*, (Beograd: Nolit, 1977); Žan Pijaže i Berbel Inhelder, *Psihologija deteta* (Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1990).

²² Landau, Mark et al. "A Metaphor-Enriched Social Cognition," *Psychological Bulletin* 136-6 (2010): 1045-1067.

²³ Ibid, 1047.

унутар одређене појмовне метафоре ће се одразити на употребу психичких функција тако што ће ово функционисање бити олакшано или отежано, у зависности да ли је експеримент конструисан тако да је у складу или у нескладу са организацијом појмовних домена.

Метафоричка трансферна стратегија је проверавана на појмовној метафори која говори да се позитивне ствари налазе горе а лоше доле („почети са дна“, „врхунски доживљај“ итд), почевши од социјалне моћи, преко доброг расположења, до моралности. Депресивнији испитаници више обраћају пажње на стимулусе који се налазе ниже, док они који се самоопајају као социјално доминантнији, преферирају горње стимулусе.²⁴ Једно друго истраживање говори о томе да перципирани вертикални положај утиче на перцепцију социјалне моћи, што је у складу са овом метафором. Испитаници су тачније процењивали моћ појединих група када су заиста моћне групе биле приказиване вертикалније на екрану компјутера, него када су оне приказиване у дну монитора.²⁵ У другом истраживању, испитаницима су приказиване пријатне и непријатне слике у различитим деловима екрана, а испитаници су се у већој мери присећали позитивних слика у горњем делу екрана него негативних, и обрнуто.²⁶ Такође, пратећи исту методологију, повећавање вертикалне дистанце, за разлику од хоризонталне, доводи до тога да подређени свог менаџера виде као моћнијег.²⁷ Ако су испитаници процењивали појединце који су починили морална недела (нпр. задржавање пронађеног новчаника) на столу који је својим нередом изазивао одбојност и гађење, моралне осуде су биле строже него ако се процена истих појединаца одвијала у чистој средини.²⁸ Иста методологија је дала сличне резултате за појмовне метафоре које се односе на моралност која се доживљава као светлост (нпр. „сјајан човек“) и као чистоћа (нпр. „чист рачун“), за блискост која се доживљава као близина и топлина, важност као величина (нпр. „велики човек“), прошлост као нешто што је назад и будућност као нешто што је напред.

²⁴ Meier and Robinson, “Does ‘feeling down’ mean seeing down? Depressive symptoms and vertical selective attention,” *Journal of Research in Personality* 40 (2006): 451–461

²⁵ Schubert, “Your highness: Vertical positions as perceptual symbols of power,” *Journal of Personality and Social Psychology*, 89 (2005): 1–21.

²⁶ Elisabeth Crawford, et al., “Affect biases memory of location: Evidence for the spatial representation of affect,” *Cognition & Emotion* 20 (2006): 1153–1169.

²⁷ Brian Giessner and Michael Schubert, “High in the hierarchy: How vertical location and judgments of leaders’ power are interrelated,” *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 104 (2007): 30–44.

²⁸ Simone Schnall et al. “Disgust as an embodied moral agent,” *Personality and Social Psychology Bulletin* 34 (2008): 1096–1109.

На основу ових налаза аутори предлажу когнитивну метафору као један од когнитивних механизма који утиче на когницију која се користи у социјалним односима, па чак и као универзални когнитивни механизам који допуњује схватање да когнитивне шеме чине основни градивни материјал когниције. Когнитивне шеме полазе од претпоставке да људи не могу обрадити сваки аспект своје средине у одређеном временском тренутку па због тога прибегавају смештањем информација у релативно једноставније категорије, које потом користе при тумачењу одређених ситуација које су повезане са датим категоријама.²⁹ Шема чува и презентује овакво знање у дугорочној меморији. Неки аутори шеме пореде са стереотипима и имплицитним теоријама личности, тј. увреженим мишљењима које особине иду заједно. Низ истраживања говори у прилог тези да шеме обликују начин на који ће особе примати информације из своје околине тако што ће се боље присећати информација које су у складу са њиховим шемама.³⁰

Без довођења у питање да ли се људи ослањају на шеме када тумаче своју околину, аутори сматрају да је тумачење сложених и апстрактних концепата као што је то „правда“, „духовност“, „моралност“ тешко и захтевно и да је концептуална метафора когнитивни механизам који омогућава људима да рутински интерпретирају и евалуирају сложене информације о овим апстрактним појмовима на основу оних мање апстрактних, који највише потичу из сензомоторног искуства. Асоцијативне везе између различитих појмова унутар појмовне метафоре одговарају структури изворног, апстрактног појма прилагођавајући конкретан појам одликама апстрактног и не елаборирајући детаљније појам који се ослања на непосредно физичко искуство. То значи да асоцијативне везе воде од конкретнијег појма до апстрактнијег, па се тако, на пример, моралност описује у терминима чистоће а не обрнуто.³¹ Одређени аутори ово објашњавају тиме да, у складу са мрежом активације појмова, они појмови који нису изоморфни са апстрактним појмом унутар појмовне метафоре бивају инхибирани, што потврђују истраживања. Учесницима је дат метафоричан израз (нпр. „Мој адвокат је ајкула“, „Он је свиња“) у оквиру задатка примовања и тражено је да га разумеју, да би затим од испитаника тражено да притиском на тастер дају одговор да ли је потом понуђена реченица на екрану тачна, при чему је мерено време реакције.

²⁹ Ziva Kunda, *Social cognition* (Cambridge: MIT Press, 1999).

³⁰ Peter Ditto and David Lopez, „Motivated skepticism: Use of differential decision criteria for preferred and nonpreferred conclusions,“ *Journal of Personality and Social Psychology* 63 (1992): 568–584.

³¹ Sam Glucksberg, Mathew McGlone and Deanna Manfredi, “Property attribution in metaphor comprehension,“ *Journal of Memory and Language* 36 (1997): 50–67.

Реченице које су следиле су користиле неке од типичних атрибута везаних за конкретнији појам из претходно приказаних појмовних метафора (нпр. за метафору са ајкулом та реченица је била „гуске су добри пливачи“, што би требало да представља инхибирану особину ајкуле) што је касније довело до кашњења у обради реченица које се позивају на атрибуте коришћених конкретнијих појмова који су ирелевантни за претходно коришћену метафору, чак и када су ти појмови прототип изворног концепта у односу на другу, контролну реченицу.³²

Коришћење метафора у образовању

Метафоре које се користе у образовању су претежно *аналогичке метафоре* које се разликују од претходно изнетог концепта *појмовне метафоре* која се користи несвесно и невољно. Аналогичка метафора која се користи у образовању и подучавању најчешће има следећу форму: А се односи према Б као што се Ц односи према Д, при чему су Ц и Д базичнији концепти на основу којих се желе објаснити појмови-мете (target domain) који су даљи искуству него базични појмови (source domain). Затим, учестало је коришћење *компарација* које се разликују од класичних метафора, јер се у компарацији А пореди са Б, али се то поређење наглашава свесно; док се у класичној метафори изјављује и скрива теза да А је Б, у компарацији се говори да је А као Б. Затим, у процесима подучавања често се користе модели, који говоре о томе да се компликовани апстрактни феномени преносе у математичку форму која најчешће асоцира на физичке објекте који су ближи искуству (тополошке метафоре у психоанализи сведоче о томе, Левинова теорија поља, итд).

Нужно је испитати појмовне метафоре које се тичу самог процеса учења, комуникације и поимања. Ово би, заправо, значило да културолошки зависне појмовне метафоре које се тичу комуникације, учења и схватања посредно утичу на саму педагошку теорију о томе какво учење треба да буде, а посредно и на сам процес учења. Дакле, (а) појмовна метафора утиче на културолошки зависно схватање учења које је уграђено у формалне теорије учења које се потом одражавају на само учење у једној култури. Други могући утицај метафора на процесе учења би било вољно (б) коришћење *аналогичке метафоре* за конкретне сврхе разумевања одређеног појма.

а) *Појмовне метафоре и њихов утицај на образовну праксу.* Две појмовне метафоре које можемо издвојити јер се могу одразити на схватање образовне праксе, тако што се односе на оне процесе који се де-

³² Sam Glucksberg et al., "Inhibition of the literal: Filtering metaphor-irrelevant material during metaphor comprehension," *Metaphor and Symbol* 16 (2001): 277–293.

шавају у образовању, јесу „проводничка метафора“ („комуникација је канал“) и метафора „значења су објекти“. Ове две метафоре су изабране јер се односе на шире схватање 1) комуникације 2) знања који су нужни конституенти образовне праксе и за које можемо претпоставити да могу утицати на већину образовне праксе која се дешава у западноевропском друштву, јер су комуникација и представе о знању саставни део саме наставе.

„Проводничка метафора“ (изворни термин: *conduit metaphor*) открива унутрашњу структуру дискурса који се бави самим језиком. Сам израз да користимо језик као средство говори о томе да се он објективизује, постварује и постаје независан од говорника, као нешто чија правила и норме морамо поштовати јер нас превазилазе, односно да је он нешто објективно и физички присутно што шаље поруке. Говорећи о језику (као о предмету), служимо се наике самим језиком као средством. С обзиром на ову подударност, предмет најчешће потискује свест о средству, па говорење о језику прикрива аспекте самог комуникацијског процеса; односно саму комуникацију управља према структури „проводничке метафоре“. „Проводничка метафора“ на тај начин посматра језик као нешто што служи томе да преноси сасвим тачно и прецизно поруке које се представљају као објекти.³³

Оваква концепција комуникације доста је доприносила монолошкој улози наставника у образовном процесу и традиционалној настави, наглашавајући преносну улогу наставника као некога ко „проводи“ знање док га ученици пасивно „примају“, што је нешто што се доводи у питање у последње време, од оваквих захвата као што је појмовна метафора, у виду нових облика организовања наставе као што су шегртовање или активно учење.³⁴

³³ О томе говоре изрази које је немогуће рећи на другачији начин, односно, рећи их тако а да се избегне коришћење „појмовне метафоре“: „Дао сам ти идеју“, „Он преноси знање“, „Тешко ми је да ставим своју идеју у речи“, „Творе речи су шупље“, „Његове речи носе мало значења“, „У тим књигама је сачувано велико знање“, „Послао јој је своје најинтимније мисли“. Треба имати у виду да су ово преводи са енглеског језика и да неке појмовне метафоре могу бити доминантније и учесталије у једном језику него у другом, што указује на оно што је Квајн назвао „онтолошка релативност“, односно могућност да различити језици буду саздани на различитим врстама односа међу објектима и различитим схватањима објеката (George Lakoff and Marc Johnson, *Metaphors we live by* (London: The University of Chicago Press, 2003), 204.).

³⁴ Иван Ивић, Ана Пешикан и Слободанка Антић, *Активно учење 2* (Београд: Институт за психологију, 2001); Barbara Rogoff, *The cultural nature of human development* (New York: Oxford University Press, 2003).

Утицај појмовне метафоре „значења су објекти“ већу пажњу може скренути на исходе него на процесе учења, што може суштински изменити саму образовну праксу. Схватањем да се знање, односно да се идеје могу објективизовати, веровањем да оне постоје независно од нас и да се могу као такве усвајати и размењивати, то ће утицати на само то мерење знања у школи и високим захтевима за његовом квантификацијом. Ово ће повратно деловати на сам процес учења од стране ученика који ће се и сам оријентисати на коначан исход и добијање оцене и тако занемарити процес и саму суштину онога што учи, што ће водити пасивном, инертном знању које се лако заборавља и ничему не користи. Лејкоф је корен ових метафора покушао да нађе у објективистичком миту који влада западноевропским друштвом, миту који настоји да већи значај да форми него садржају комуникације и тиме је поједностави и избори се са сложеном реалношћу. Улазак оваквим метафора у свакодневни говор омогућиле су по мишљењу Лејкофа објективистичке теорије и научни позитивизам који превиђа низ епистемолошких проблема. Ово се самим тим одражава и у процесу образовања, јер метафора „идеје су објекти“ даје могућност да неко „поседује“ или „не поседује“ истину (која је идеја и произилази из говора). На тај начин истинитост се постварује у самом образовном процесу и наставници на тај начин добијају много већу моћ у односу на ученике, јер су ти који ове истините идеје „поседују“, чиме стварају утисак да имају много веће знање него што то заправо може бити случај.

Појмовна метафора у науци

Од посебне је важности када говоримо о употреби метафора у настави и учењу то да саме метафоре често чине одређене аспекте самих теорија. Два сликовита примера који аутори издвајају јесте метафора ума који је сличан компјутеру и метафоре које се користе у еволуционој теорији. Саме теорије, па чак и у друштвеним наукама се тако у постструктуралистичком оквиру сврставају као нешто што покушава да једну стварност (феномен) сведе на једну другу, односно, да покуша да разноликост стварности сведе на само неке њене аспекте. Један скуп знакова се своди на неки други. Вера у метафору заправо представља главну одлику великих прича двадесетог века и вере да је могуће интерпретирати стварност на одређени начин. Односно, то представља уверење да „смисао који захватамо није и онај који се непосредно исказује (...) већ да он крије неки други смисао (...) који долази одоздо“.³⁵ Тако Фројд проналази рад метафоре у сновима, Маркс само стварање свесности сагледава као

³⁵ Mišel Fuko, „Nietzsche, Freud, Marx,“ u: *Filozofsko čitanje Frojda*, prir. Obrad Savić, 389-397 (Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, 1988).

друштвене односе и класне разлике, а за Ничеа је морал метафора односа моћи између оних који намећу правила понашања од оних који оваква правила прихватају.

Са друге стране, Прамлинг анализира на који начин саме метафоричности које постоје у теорији еволуције утичу на то да ученици сматрају да је адаптација нешто што се одвија са унапред одређеним циљем, што је нешто што теорија еволуције не предвиђа, односно, не одређује каква су адаптивна понашања по себи.³⁶ На пример, то да су варијације међу генима корисне за одређене ствари у средини, води таквим закључцима. Затим, када говори о природној селекцији, Дарвин говори о природи као нечему што има сопствену вољу: „...through the accumulation of slight but useful variations, given to him by the hand of Nature“³⁷ и утиче на човека. Дарвин прави метафору која пореди природну селекцију са оним што човек ради у домаћој пољопривреди када бира биљке које ће гајити, што практично значи да природа ради исто то и са човеком, што води слици да су одређени људи подобни природи, а други то нису. Питање је како би изгледала теорија еволуције да нису постојале овакве антропоморфне и телеолошке метафоре. Све ово отежава схватање теорије еволуције и не само да отежава наставу, већ може имати и далекосежније последице. На пример, сам појам борбе за преживљавање се може схватити као метафоричан. На који начин и да ли се заиста биљка „бори“ против суше, о чему Дарвин говори у свом кључном делу? Иако се схватање метафоре може чинити поприлично удаљеним од практичних ефеката у друштвеној стварности, схватање које почива на арбитрарној метафори, као што је то дарвинизам, метафори која не мора бити таква да одговара стварности, иако можда може добро приближавати одређени апстрактни феномен свакодневном искуству, може утицати на низ других погрешних веровања о човековој природи, међуљудским односима и конфликтима који су у историји имали трагичне последице.

И на овај начин продукција метафора, као вид научног мишљења, може утицати на доминантне вредности, схватања, начине мишљења и циљеве унутар једне културе. Што се тиче самог процеса наставе или теоријског излагања које у себи садржи метафору, аутори препоручују да се у већој мери ставља нагласак на разлику између онога што се репрезентује и начина, односно средстава на основу којих се врши метафора. Искуство на које се позивамо приликом прављења метафоре треба да буде јасно одвојено од области из које потиче појам који

³⁶ Niklas Pramling, “The Role of Metaphor in Darwin and the Implications for Teaching Evolution,” *Science Education* 93 (2009): 535 – 547.

³⁷ Charles Darwin, *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1859), 61.

појашњавамо помоћу метафоре, што је препорука истраживача који су се бавили коришћењем метафоре у процесу наставе.

Оно што је такође важно јесте да метафоричност која потиче из научних теорија може имати ефекат по начине на који ћемо се саморазумевати и разумевати друге људе око нас. Како бисмо разумели моћ метафоре по наше мишљење, неки аутори су настојали да испитају како је когнитивна психологија продуковала и проширила метафору о уму као компјутеру на наше самопоимање и схватање сопствених когнитивних способности.³⁸ Културолошка тежња да се објективизује оно што припада домену идеја и теорија, о чему говоре поменуте појмовне метафоре, илуструје тежња научника да Ајнштајнов гениј проучава тако што ће скенирати његов мозак, а не његове списе, настојећи да уоче абнормалности у његовом мозгу. Иако овакво истраживање није имало практичних ефеката, само усмерење научника, о чему говори Саљо, читава оно што је културолошка тековина, која води често целокупан низ истраживања у смеру са почетном хипотезом од које се полази и која је често у свом пореклу условљена доминантном метафизиком, културом и језиком истраживача.³⁹ Другим речима, ово говори о томе да постоји културолошко уверење које се може формулисати у правцу да ако је нешто стварно, оно мора бити објективизовано као физички објект. Оваква илустрација упућује на следеће ствари. Оно о чему говоре аутори који наглашавају социокултурно посредовања оруђа у разумевању света и реструктурирације нижих психичких функција путем знака који мења њихово устројство, када се дотакну научне продукције јесте да почетна хипотеза научника увек мора бити утемељена не само у доминантним веровањима, традицијама и парадигмама научне заједнице којој припада,⁴⁰ већ и шире заједнице у којој је растао и развијао своје сазнање као људско биће. Управо о овоме говоре филозофи науке када постављају питање о томе да ли је могуће да се хипотезе изводе из искуства (односно из посматрања или из експеримента), или научници прво формулишу некакве хипотезе које потом проверавају, хипотезе које су засићене људским искуством и личном историјом. При томе, имајући у виду да свако истраживање почиње од неке хипотезе (макар од такве који ће се подаци посматрати), често се прави логичка грешка потврђивања консеквенса, што би заправо значило да, ако су подаци у складу са

³⁸ Roger Säljö, "My Brain's running slow today – the preference for 'think onologies' in research and everyday discourse on human thinking," *Studies in Philosophy and Education* 21 (2002): 389–405.

³⁹ Svetozar Sindelić, „Neizbežnost metafizike u nauci,“ u: *Metateorijske osnove kvalitativnih istraživanja*, prir. Dušan Stojnov, 27-63 (Beograd: Zepter Book World, 2008).

⁴⁰ Томас Кун, *Структура научних револуција* (Београд: Нолит, 1974).

хипотезом, то само значи да она није оборена, односно да подаци који су запажени не говоре директно против ње, али не говоре ништа о њеној тачности, већ само „повећавају вероватноћу“ (или боље рећи веру?) да је она „тачна“. Другим речима, могуће је да постоји низ различитих и супротстављених теорија са којима се добијени подаци неће не слагати, о чему говори Квајнова теорија субдетерминације. Све ово је јако важно када имамо у виду да научници често постају „извозници“ теорија и уверења у друштву и праве моделе које потом, преко културалне размене, други људи, па и цело друштво, користе за (само)разумевање.

Компјутерска метафора коју прихватају истраживачи когниције када настоје да направе модел ума сведочи о овом феномену. Међутим, када се погледа историја настојања да се ум објективизује, о чему говори Саљо, преко покушаја да се цела психичка стварност сведе на одлике лобање (френологија), или да се ум види као парна машина, затим као телефон који прима и шаље поруке, па тек онда као компјутер, ми кроз тај историјски пут развоја теорија сагледавамо важност културно-историјских утицаја на продукцију научних хипотеза. На овај начин, бахтијански, стварајући вишегласје,⁴¹ здраворазумска становишта утичу на продукцију научних теорија, које потом повратно утичу на саморазумевање људи у западноевропској и глобализованој заједници. Појмовне метафоре које ум сагледавају попут машине („мој мозак данас не ради“, „брзо мисли“, „мозак му споро ради“)⁴² указују да је научна заједница успела да наметне слику о интелигенцији и уму нашем свакодневном искуству као нечему што је једнодимензионално и објективизовано (IQ, „мозак“), универзално, независно од културе и садржаја којим оперише, језика, веровања и стремљења и циљева одређене заједнице.

Закључак

Појмовна метафора, иако се можда може чинити, без детаљнијег упознавања са њеним садржајем, као контра-интуитиван и апстрактан појам који има слабу примену на свакодневну праксу, она, као што аутори говоре, заправо може одражавати начине по којима мислимо и живимо, а којих често нисмо свесни. Хипотеза која је блиско повезана са појмов-

⁴¹ Mihail Bahtin, *Marksizam i filozofija jezika* (Beograd: Nolit, 1980).

⁴² Стиче се утисак да је ова појмовна метафора заступљенија у енглеском језику о чему говоре тешко дословно преводиви изрази на наш језик: “We’re still trying to *grind out* the solution to this equation“, “My mind just isn’t *operating* today. „Boy, the *wheels are turning now!*“, „I’m a *little rusty* today“, „We’ve been working on this problem all day and now we’re *running out of steam*“, итд. (George Lakoff and Marc Johnson, *Metaphors we live by* (London: The University of Chicago Press, 2003)).

ном метафором јесте да је цела једна мисаона онтологија уграђена у свакодневни језик којим се користимо и који у великој мери обликује наше мишљење и понашање. Само структурално устројство појмовних метафора је према претпоставци арбитарно, осим примарних појмовних метафора. Аутори сматрају да је целокупан наш класификациони систем утемељен на метафорама и питају се да ли би могли ишта разумети да није њих, што отвара поновно прилику за промишљање колико су оне заиста „утемељене у стварности“. Оно о чему би требало даље расправљати јесте да ли узимање у обзир оваквих језичких супстрата психичког живота у виду дискурзивне анализе може продубити наше психолошко знање када се оно споји са аналитичким, математичким и квантитативним приступом истраживаним феноменима, као и у којој мери су наша „аналитичка“ и „објективистичка“ оруђа дискурзивно посредована.

Појмовна метафора се може схватити као један од начина на који се преносе вредности једног друштва и још специфичније, једне културе. Појмовна метафора се може схватити као врста социо-културног оруђа које обликује наше искуство, доживљаје, начине разумевања света, при чему у великој мери остаје невидљиво и неприметно за онога ко га користи. Појмовна метафора се може посматрати као мост који повезује и координише индивидуални ум и искуство претходних генерација.

Становиште Лејкофа и Џонсона се пре може окарактерисати као когнитивни релативизам, а мање као онтолошки и епистемички релативизам. Ово би, заправо, значило да су уверења људи о свету пре свега ограничена нашим перцептивним, телесним, сензорним и културолошким ограничењима, што води томе да није могуће поставити независан систем одлучивања који изнедрјује истините описе стварности који почивају само на једном скупу правила. О овоме у науци најбоље говоре појмови као што су „парадигма“ и „научна револуција“. Такође, херменеутички круг⁴³ се може схватити тако да један део проблема да оно што тумачимо јесте оно чиме тумачимо при чему појмовне метафоре могу играти велику улогу. Почев од картезијанског дуализма између духа (мисли) и тела и од средњовековних расправа између номиналиста и реалиста о односу језика и стварности, па до најновијих расправа о којима се говори и у овом раду, ове поменуте дихотомије врше свој утицај на развој науке. Рад Лејкофа и Џонсона са једне стране успева да задржи *објективизам* као нешто што допушта могућност јединства тела и ума који чине једну целину, али успева да објасни и номиналистичку, пропозиционалну (постмодернистичку) перспективу језика, која садржи у себи фигуративне, арбитарне и културално зависне обрасце опојмљивања. На овај начин, реалистичка, фрегеовска концепција значења у којој апстрактни симболи

⁴³ Jürgen Habermas, *Saznanje i interes* (Beograd: Nolit, 1975).

добијају своје значење искључиво кореспонденцијом са реалним објектима или реалним ентитетима (када се говори о телесности и примарним метафорама) бива задржана паралелно са прихватањем номиналистичког становишта у коме постоје фигуративних исказа који, кроз појмовну метафору, „стварају“ стварност. На утемељену телесност која је објективно дата и која условљава сазнање, утемељује се искуство које је посредовано културом и које одређене културалне садржаје тумачи у оквиру телесног искуства, правећи примарне оријентационе метафоре, које апстрактне феномене своде на почетне телесне сензације.⁴⁴

Мит о објективности, односно, метафора о објективности нашег говора и нашег сазнања у западноевропској цивилизацији, која има и која је водила многим практичним и беневољентим ефектима, почев од могућности да размењујемо и организујемо наше искуство са другима по идентичним правилима, ипак остаје неосетљива за све феномене са којима се сусреће. Са друге стране, сам мит објективности, о чему говори Лејкоф, омогућава да нечија субјективна уверења која су најчешће повезана са нечијим личним, друштвеним и политичким интересима добију статус објективне стварности која важи за све.

Иако се чини као у основи постмодернистичко и релативистичко, постојање појмовне метафоре ни у једном тренутку не пориче универзалну могућност ума да своди једне концепте на друге, и да је овај механизам релативно универзалан у свим културама. Овакав приступ пре покушава да *деконструише* супротности између релативизма и објективизма, културалног и универзалног, објективног од субјективног, телесног, превербалног и симболичког, чиме даје могућности да се мењају одређења уверења која могу успоравати процесе напредовања у различитим активностима, од истраживачких па до образовних.

⁴⁴ George Lakoff and Mark Johnson, *Philosophy in the Flesh*, (New York : Basic Books, 1999).

Литература:

- Аристотел. *О песничкој уметности*. Београд: Дерета, 2002.
- Barsalou, Lawrence. "Perceptual Symbol Systems." *Behavioral and Brain Sciences* 22 (1999): 577-609.
- Bahtin, Mihail. *Marksizam i filozofija jezika*. Beograd: Nolit, 1980.
- Crawford, Elisabeth et al. "Affect biases memory of location: Evidence for the spatial representation of affect." *Cognition & Emotion* 20 (2006): 1153–1169.
- Darwin, Charles. *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1859.
- Ditto, Peter and David Lopez. "Motivated skepticism: Use of differential decision criteria for preferred and nonpreferred conclusions." *Journal of Personality and Social Psychology* 63 (1992): 568–584.
- Fuko, Mišel. „Nietzsche, Freud, Marx.“ u: *Filozofsko čitanje Frojda*, prir. Obrad Savić, 389-397. Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, 1988.
- Giessner, Stephen and Thomas Schubert. "High in the hierarchy: How vertical location and judgments of leaders' power are inter-related." *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 104 (2007): 30–44.
- Glucksberg, Sam, Matthew McGlone and Deanna Manfredi. "Property attribution in metaphor comprehension." *Journal of Memory and Language* 36 (1997): 50–67.
- Glucksberg, Sam, Marry Newsome and Yonah Goldvarg. "Inhibition of the literal: Filtering metaphor-irrelevant material during metaphor comprehension." *Metaphor and Symbol* 16 (2001): 277–293.
- Grin, Džudit. *Mišljenje i jezik*. Beograd: Nolit, 1978.
- Habermas, Jürgen. *Saznanje i interes*. Beograd: Nolit, 1975.
- Korzybski, Alfred. *Science and sanity: an introduction to non-Aristotelian systems and general semantics*. New York: International Non-Aristotelian Library Publishing Company, 1994.
- Кун, Томас. *Структура научних револуција*, Београд: Нолит, 1974.
- Kunda, Ziva. *Social cognition*. Cambridge: MIT Press, 1999.

- Landau, Mark et al. "A Metaphor-Enriched Social Cognition." *Psychological Bulletin* 136-6 (2010): 1045-1067.
- Lakoff, Georg and Mark Johnson. *Metaphors we live by*. London: The University of Chicago Press, 2003.
- Lakoff, Georg and Mark Johnson. *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books, 1999.
- Lakoff, George. "The contemporary theory of metaphor." in: *Cognitive Linguistics: Basic Reading*, ed. Dirk Geeraerts, 185-239. Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 2006.
- Meier, Brian and Michael Robinson. "Does 'feeling down' mean seeing down? Depressive symptoms and vertical selective attention." *Journal of Research in Personality* 40 (2006): 451-461.
- Pijaže, Žan. i Berbel Inhelder. *Psihologija deteta*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1990.
- Pramling, Niklas. *Minding metaphors: Using figurative language in learning to represent*. Göteborg: Göteborgs Universitet, 2006.
- Pramling, Niklas. "The Role of Metaphor in Darwin and the Implications for Teaching Evolution." *Science Education* 93 (2009): 535-547.
- Radić, Jovanka. „Metafora i (hiper)ekstenzija.“ *Južnoslovenski filolog* 64 (2008): 347-363.
- Rogoff, Barbara. *The cultural nature of human development*. New York: Oxford University Press, 2003.
- Säljö, Roger. "My Brain's running slow today – the preference for 'think onologies' in research and everyday discourse on human thinking." *Studies in Philosophy and Education* 21 (2002): 389-405.
- Schnall, Simone et al. "Disgust as an embodied moral agent." *Personality and Social Psychology Bulletin* 34 (2008): 1096-1109.
- Sindelić, Svetozar. „Neizbežnost metafizike u nauci.“ u: *Metateorijske osnove kvalitativnih istraživanja*, prir. Dušan Stojnov, 27-63. Beograd: Zepter Book World, 2008.
- Schubert, Thomas. "Your highness: Vertical positions as perceptual symbols of power." *Journal of Personality and Social Psychology* 89 (2005): 1-21.
- Стојнов, Душан. *Од психологије личности ка психологији особа*. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2005.
- Vigotski, Lav. *Mišljenje i govor*. Beograd: Nolit, 1977.

Wertsch, James. "Mediation" in: *The Cambridge Companion to Vygotsky*, eds. H. Daniels, et al., 178-193. New York: Cambridge University Press, 2007.

Wertsch, James. *Voices of the mind*. Harvard: Harvard University Press, 1993.

Summary

Vitomir Jovanovic
Aleksandar Baucal

Conceptual Metaphor Seen from Socio-cultural Perspective

Keywords: *conceptual metaphor, epistemology, socio-cultural psychology, theory of perceptual symbols, education*

This paper discusses the importance of conceptual metaphor and its use within psychology. Conceptual metaphor refers to the understanding of one idea, or conceptual domain, in terms of another, for example, understanding quantity in terms of directionality (e.g. «prices are rising»). A conceptual domain can be any coherent organization of human experience. The regularity with which different languages employ the same metaphors, which often appear to be perceptually based, has led to the hypothesis that the mapping between conceptual domains corresponds to neural mappings in the brain. Conceptual metaphors are used very often to understand theories and models. A conceptual metaphor uses one idea and links it to another to better understand something. For example, the conceptual metaphor of viewing communication as a conduit is one large theory explained with a metaphor. So not only is our everyday communication shaped by the language of conceptual metaphors, but so is the very way we understand scholarly theories. These metaphors are prevalent in communication and we do not just use them in language; we actually perceive and act in accordance with the metaphors. Importance of it to epistemology is also discussed as the way that conceptual metaphor enters the dialogue with objectivist and positivist approaches to knowledge. There are proposed what place conceptual metaphors could have in the socio-cultural approaches to the interpretation of psychological phenomena as something that culturally mediates our experience. Conceptual metaphor, understood in vygotskian terms, mediates our particular experience with the wider community and affects how we think about certain phenomena. Conceptual metaphor can be seen as one of the deepest (at least conscious) and fundamental tools of our understanding in the way this is culturally mediated. Theories that attempt to explain its origins are represented. The final part seeks to examine the ways in which conceptual metaphor is used in education and shows how conceptual metaphor may affect the school practice itself.

А у већини случајева нисам ја: феноменолошка анализа искустава особа које пате од примарних главобоља

Апстракт: У овом раду сам се бавила начинима на које искуства болова у глави утичу на креирање сопства код мојих испитаника – пацијенткиња и пацијената који се лече у специјализованој клиничкој организационој јединици за лечење примарних главобоља. Теоријски полазећи од културне феноменологије телесности, посматрала сам бол као отеловљено искуство, које превазилази картезијанску дуалност духа и тела. Бол дакле, посматрам и као физички и као емотивни феномен, и у том смислу сматрам да су те две равни међусобно испреплетане и неодвојиве. Осврћући се на питања вербализације осећаја бола, као и утицаја који искуство бола има на поимање времена и простора, испитивала сам начине на који главобоља постаје један од кључних фактора перцепције код мојих испитаница/ка.

Кључне речи: бол, главобоља, културна феноменологија, отеловљење, сопство, простор, време.

Увод

Иако је бол практично универзална појава, његова културолошка поимања су различита, те постоји небројено много начина на који се бол перципира, доживљава и описује. Рецимо, Онуки-Тирни¹ је описала различите типове главобоља код Аину са Сахалина, који неке болове у глави описују као „медвеђе главобоље“ (које „звуче“ као тешки кораци медведа), „јеленске главобоље“ (које су лакше, као корак јелена) и „детлићеве главобоље“ (које се осећају као куцање детлића у дрво). Абад и Бојс² су се бавили поделом на бол у глави (*dolor de cabeza*) и бол у мозгу

¹ Emiko Ohnuki-Tierney, *Illness and healing among the Sakhalin Ainu: a symbolic interpretation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

² Vincent Abad and Elizabeth Boyce, “Issues in psychiatric evaluations of Puerto Ricans: A sociocultural perspective,” *Journal of Operational Psychiatry* 10 (1979): 1.

(*dolor de cerebro*) код припадника заједнице Порториканаца у Северној Америци. Ово су само неки од примера како се бол замишља и описује у различитим друштвеним контекстима.

У западној медицини, бол је најчешће перципиран као физичка аномалија, те се његови узроци најчешће траже у физиологији или анатомији, а он се смешта практично искључиво у тело. Тиме се репродукује картезијанска подвојеност тела и духа, односно њихово разматрање као две одвојене сфере постојања. Међутим, бол свакако поред тога што представља физички феномен, такође је и емотивно стање. У том смислу, потребно је наћи методолошки приступ у антропологији, који спаја равни тела и духа и не претпоставља њихову одвојеност, већ их разматра као испреплетане и неодвојиве.

Сматрам да је парадигма културне феноменологије телесности веома адекватна за овај истраживачки проблем, с обзиром на то да је доживљај бола тешко одредити као нешто што је доживљено искључиво у телу или у уму. Такође, овим теоријским приступом се скреће пажња на емоционалност, која је дуго времена у друштвеним наукама била резервисана као предмет истраживања психологије, те се разматра међусобна испреплетаност емотивних и физичких осећаја и утицаја који емоције имају на опажање уопште, као и на различите начине на које се емоционалност креира у различитим културним контекстима.

Моја претпоставка је да снажни и/или хронични болови имају моћ да утичу на опажање света, то јест, да бол постаје један од главних критеријума за одређивање протока времена, као и да јаки болови (на пример, кроз утицај на покретљивост) обликују поимање простора. Један од основних циљева овог рада била би потврда те хипотезе, а затим и анализа начина на који доживљај бола утиче на креирање сопства. Посебну пажњу бих посветила и проблематици вербализације болова, као и томе какву она улогу игра у изградњи сопства код особа које пате од главобоља.

У мом истраживању бих се концентрисала на бол као један од одлучујућих фактора за изградњу односа према себи и свету. Сматрам да је приступ културне феноменологије посебно адекватан као теоријско-методолошка основа мог рада и због чињенице што захтева истраживање дубоко личних искустава, кроз која се врши анализа начина на који се бол одражава на тело и на друге аспекте сопства.

Културна феноменологија бола

Опозиција тело : дух је дуго времена била једна од главних премиса друштвено-хуманистичких наука, али и западне медицине (биомедицине). Иако присутне још од Аристотела, Рене Декарт је чврсто утемељио те идеје које су постале основа за савремену биомедицину и

науку – опозицију између опипљивог тела и неухватљивог духа. Током историје, биомедицина је тражила искључиво телесне узроке различитих здравствених стања. Тек развојем психосоматских истаживања почетком XX века је дошло до помака у помирењу дуализма тело : дух у клиничкој медицини, међутим у већини случајева се и приликом медицинске праксе тог типа пажња више посвећивала телесним проблемима, односно циљ дијагностичке медицине је био откривање физичких узрока болести. Ненси Шепер-Хјуз и Маргарет Лок³ ово илуструју на примеру анегдоте о једној пацијенткињи која објашњава бруцошима медицине могуће нефизичке разлоге за своје хроничне и изузетно јаке главобоље. Наиме, након што је свакако задобила саосећање многих студената разговором о насиљу које трпи у породици, њене приче су у старту окарактерисане као небитне за њено стање, те је професор упитан за праве узорке њених главобоља.

Упркос већинској медицинској пракси посматрања бола као првенствено физиолошке или анатомске појаве, бол је такође културно, социјално и емотивно означен феномен. Како Морис⁴ наводи, бол се јавља искључиво „на пресеку тела, духа и култура“. Проблем у дефинисању појма бола је такође семантичке природе, те реч бол може означавати како физичку, тако и емотивну нелагодност и може бити интерпретирана на различите начине. Медицинска пракса карактерисања бола као првенствено утемељеног у физиологији репродукује картезијански дуализам духа и тела, те се бол најчешће смешта у поље телесности.

Дуализам духа и тела није присутан само у оквиру медицинског дискурса, он се репродукује и у свакодневном говору и животу. Како Ледер⁵ објашњава, тело, иако представља место са ког деламо, у свакодневном животу „нестаје“ из вида. Наиме, тело је ретко када тематски објекат искуства, односно, иако представља основу за искуство, оно се ретко појављује као објекат тог искуства. На пример, док читамо књигу, ми најчешће нисмо свесни положаја свог тела, нити размишљамо активно о њему, већ размишљамо о идејама које проналазимо у књизи. Слично се дешава и током неких изразито телесних радњи, као што је бављење спортом – иако тело активно користимо, оно не представља објекат перцепције ни тему за размишљање. Тада се размишља о стратегијама за

³ Vincent Abad and Elizabeth Boyce, “Issues in psychiatric evaluations of Puerto Ricans: A sociocultural perspective,” *Journal of Operational Psychiatry* 10 (1979): 1.

⁴ David B. Morris, *The Culture of Pain* (Berkeley: University of California Press, 1991), наведено у: Gillian Bendelow and Simon Williams, “Pain and the Mind-Body Dualism: A Sociological Approach,” *Body & Society* Vol. 1 (1995): 83 (мој превод).

⁵ Drew Leder, *The Absent Body* (Chicago: Chicago University Press, 1990).

добру игру, о другим играчима и наша пажња је усмерена ка томе. Ледер ово назива одсутним телом (*the absent body*).

Међутим, у неким случајевима тело постаје изразито присутно. У тренуцима бола, болести и умирања, овај устаљени облик телесне одсутности се трансформише, те тело долази у центар пажње наше перцепције. Дакле, током ових искустава, тело не нестаје (*dissappearance*), оно се појављује у фокусу перцепције, али у *dys* стању (од грчког префикса који означава „тешко“, „лоше“, „болесно“). Ледер⁶ то на енглеском назива *dys-appearance*, што би могло да се преведе као тешко или лоше присуство. Он овај концепт развија у оквиру феноменолошког приступа, наиме, он болу приступа као отеловљеном и живљеном искуству.

Отеловљење као парадигма или методолошки оквир за истраживање подразумева разумевање тела као „егзистенцијалне основе културе“, како каже Томас Чордаш – „не као објекта који је ’добар за мишљење’, већ као субјекта који је ’неопходно бити’“.⁷ Користећи аналогију са појмовима рада и текста које користи Ролан Барт, Чордаш⁸ објашњава разлику између тела и отеловљења. По њему, за Барта рад представља материјални објекат који се може наћи у књижарама или библиотекама, а текст представља методолошко поље које постоји искључиво у одређеном дискурсу, кроз различите активности и процесе произвођења значења. Аналогно томе, тело представља биолошки и материјални ентитет, док отеловљење представља методолошку алатку којом се обраћа пажња на чулна искуства и како би Мерло-Понти рекао, процесе постојања-у-свету. Међутим, иако парадигма текстуалности подразумева да културне појаве имају својства слична тексту (те да се могу „ишчитавати“), модел отеловљења не претпоставља да оне имају исту структуру као телесно искуство, већ да је отеловљено искуство почетна тачка за анализу процеса људске интеракције са остатком света.

Концепт живљеног тела подразумева концептуализацију тела као места са ког појединац дела у друштву, као *облика постојања у свету*.⁹ Тело се у том смислу, посматра истовремено и као објекат (у смислу да га нпр. можемо додирнути) и као субјекат (а истовремено осећамо да бивамо додирнути). Тело дакле, представља директну везу са остатком света и као такво поставља критеријуме путем којих концептуализујемо

⁶ Ibid, 84.

⁷ Thomas J. Csordas, “Somatic Modes of Attention,” *Cultural Anthropology*, Vol. 8, No. 2 (1993): 135, мој превод.

⁸ Ibid, 135-156.

⁹ Thomas J. Csordas, “Introduction: the body as representation and being-in-the-world,” in: *Embodiment and experience. The existential ground of body and self*, ed. Thomas J. Csordas, 1-20 (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

стварност, али такође представља место преко којег градимо сопствени идентитет.¹⁰

Бол, као један од аспеката постојања у свету, игра велику улогу у организацији нашег простора и времена, наше односе са другима и самима собом. На тај начин, бол утиче на оно што Ледер назива ометањем намера (*intentional disruption*) – интензитет бола утиче на реорганизацију приоритета, односно чини да обавезе или замисли које су се чиниле битне постају неважне – и креира просторновременску стешњеност (*spatiotemporal constriction*), односно утиче на размишљање о себи кроз стварање изолације. Због тога, бол се појављује као потреба за окончањем/унапред дефинисана потреба (*telic demand*¹¹) и то, како Ледер објашњава, на два нивоа – херменеутском и прагматичном. На херменеутском плану, бол изискује потребу за интерпретацијом и тражењем значења у њему (преиспитујемо који су разлози за патњу), а на прагматичном захтева посвећивање тражењу решења за бол, односно његово отклањање. У прагматичном смислу, потреба за окончањем изискује да се дела ка тражењу олакшања.¹²

Ледерове опаске о одсутном телу ћу преузети уз одређене ограде, јер ипак нисам сигурна да се може тврдити да се о телу не размишља док се не налази у стању патње, али ипак идеју о томе да тело долази у посебан центар пажње у тим случајевима сматрам изузетно корисном.

Ледерове аналитичке поставке скрећу пажњу на улогу коју бол може играти у изградњи интерсубјективних односа, личног идентитета, те и како се бол помаља као живљено и отеловљено искуство. Бол дакле, доводи претходно одсутно тело у центар опажања и утиче на организацију живота, редефинисање приоритета, идентитет и међуљудске односе.

On Being Ill: бол vs језик

Елејн Скарри¹³ у својој студији *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World* се (између осталог) бави специфичношћу исказивања бола говором и последицама које то има на могућност политичког

¹⁰ Marja Liisa Honkasalo, "Space and Embodied Experience: Rethinking the Body in Pain," *Body & Society* Vol. 4, No. 2 (1998): 35-57.

¹¹ Енглеска реч *telic* има двојако значење – може означавати нешто што је окончано, а такође и нешто предефинисано, односно унапред одређено, а у теоријском смислу погодна су истовремено оба тумачења.

¹² Gillian Bendelow and Simon Williams, "Pain and the Mind-Body Dualism: A Sociological Approach," *Body & Society* Vol. 1 (1995): 87-88.

¹³ Elaine Scarry, *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*, New York (Oxford University Press, 1985).

деловања особа са боловима. Она скреће пажњу на потешкоће које особе које пате од болова имају при описивању својих искустава људима који у датом тренутку не осећају нешто слично. Она тврди да је бол немогуће у потпуности поделити са другима због свог отпора према језику. Ово илуструје речима Вирџиније Вулф из есеја *On Being Ill*: „Енглески, који је у стању да изрази Хамлетове мисли и Лирову трагедију, нема речи да опише грозницу или главобољу... Па и најобичнија ученица се у тренуцима заљубљености може изразити речима Шекспира или Китса, али пустити особу која пати да опише лекару свој бол у глави, чини да језик пресуши“.¹⁴ Иако је овде дат пример енглеског језика, могућност изражавања бола другоме је онемогућена у многим језицима, па и у српском. Скарри иде даље од овога и тврди да бол не само што пружа отпор језику, већ га и активно уништава. Услед немогућности да се искаже, она тврди, бол захтева израз у прејезичном облику, помоћу кукања и осталих неартикулисаних звукова. Немогућност изражавања за последицу има отежану могућност политичког деловања, те тврди да је борба за политичку моћ особама које пате од болова на овај начин системски отежана.

Џин Џексон¹⁵ се, полазећи од културне феноменологије телесности, бави сличним проблемом у свом раду о тензији између субјекта и објекта која се јавља код пацијената са хроничним болом, мада она не иде тако далеко да тврди да бол уништава језик (а ни ја не бих ишла дотле да тврдим да је ситуација овако екстремна). Она објашњава део потешкоћа у исказивању бола у претпостављеној пре-лингвистичкој особини бола. Она тврди да се бол у суштини опажа као пре-лингвистичан због тога што првенствено припада домену тела, а говор припада уму. Међутим, она не тврди да је подвојеност тела и духа реална, већ да се она често перципира као таква и да се одређени аспекти отеловљеног опажања фаворизују у односу на друге. Наиме, на примеру енглеског језика објашњава како визуелно опажање има првенство над перцепцијом звука или мириса. Скреће пажњу да је индикативно што се користи израз „говор тела“ када неко ствара и преноси значења путем свог тела. Џексон тврди да је још један разлог због ког бол пружа отпор језику његова невидљивост. Бол се не може измерити (иако су бројни покушаји креирања скала и мерења степена бола присутни у медицини), нити се може визуелно опазити, те га је услед тога тешко објективизовати. Наравно да ће се током разговора бол у једном тренутку на одређен начин објективизовати, али она тврди, на основу свог истраживања са пацијентима који пате од синдро-

¹⁴ Virginia Wolf, “On Being Ill,” in: *Collected Essays*, Vol. 4, 194 (New York: Harcourt, 1967), мој превод.

¹⁵ Jean Jackson, “Chronic pain and the tension between the body as subject and object,” in: *Embodiment and experience. The existential ground of body and self*, ed. Thomas J. Csordas, 212-224 (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

ма хроничног бола, да се преобјективна/преапстрактна искуства бола у потпуности могу исказати само особама која имају исто искуство бола. Међутим, пацијенти са којима је она радила су тврдили да се то постиже не путем свакодневне употребе језика, већ су описивали друге облике комуникације, интуитивне, који укључују неки облик комунитаса. Исказивање бола је најчешће једино могуће употребом метафоричких израза, који значења добијају у одређеним културним контекстима (у случају њеног истраживања, у оквиру клинике за истраживање хроничног бола у Новој Енглеској), те Џексон сматра да се на тај начин може говорити о засебном „језику бола“. Постојање засебног језика бола она повезује са могућим постојањем вишеструких реалности (концепт који преузима од Алфреда Шуца), чиме се објашњава због чега долази до интринсичног нераздевања између особа које пате од хроничног бола и оних који га не осећају, а истовремено долази до тако доброг разумевања између особа са хроничним болом. Дакле, особе којима бол у великој мери обликује живот на одређеном плану доживљавају засебну реалност у односу на особе које таква искуства немају. Сад, овде је могуће се запитати да ли је ово слична претпоставка као стара антрополошка замисао да се припадници „примитивних“ култура и припадници „западњачких“ друштава не могу разумети. Ја мислим да у разматрањима Џин Џексон нема сличних намера или закључака, већ да је циљ истраживања био да покаже постојање вишеструких реалности које не искључују могућност међусобног разумевања, или у случају бола и емпатије.

Истраживање

У свом истраживању сам се бавила феноменолошком анализом искустава бола код пацијената који пате од примарних главобоља¹⁶ – главобоља које су медицински означене као здравствено стање саме по себи, то јест, не сматрају се симптомом неког другог здравственог проблема. То су хроничне или акутне, често снажне главобоље, као на пример мигрене, главобоље тензионог типа, кластер главобоље и сл. Истраживање сам обављала једној специјализованој амбуланти за лечење главобоља у Београду. Моји испитаници и испитанице су пацијенти и пацијенткиње који долазе на редовне прегледе у амбуланту или који леже у њиховој дневној болници. Већи број пацијената са којима сам разговарала су били они који долазе на прегледе, с обзиром да заправо мали број пацијената лежи у болници (између осталог, због тога што постоји мали

¹⁶ Подела главобоља према Међународној класификацији главобоља разликује следеће типове: примарне, секундарне (симптоматске) и кранијалне неуралгије, централне и примарне болове лица и остале главобоље (Јасна Зидверц-Трајковић, “Класификација главобоља,” *Acta clinica*, Vol. 4, бр. 3 (2004): 7-12).

број слободних кревета, јер амбуланта дели спрат са другим клиничким одељењима). Ти „лежећи“ пацијенти углавном проводе време у клиници на детоксикацији (процесу избацивања лекова из тела), услед тога што се често дешава да услед превеликог узимања аналгетика дође до појаве нове врсте главобоље. Зато је битно испитати да ли се код пацијената јавила нова врста главобоље услед прекомерне употребе лекова. Како су ми лекари објаснили, амбуланта је предвиђена да прима искључиво пацијенте који пате од примарних главобоља, али услед лошег функционисања система здравства (недовољна обученост медицинског кадра, недостатак опреме за дијагностику и сл.), дешава се да примају и пацијенте који пате од секундарних главобоља (врсте главобоља које се сматрају симптомом неког другог здравственог проблема, као што су рецимо повреде главе и врата, проблеми са синусима, висок притисак и сл.) или других врста главобоља.

Истраживање сам обавила током лета 2011. године, проводећи време у амбуланти за главобоље, углавном у периодима када се пацијенти примају на преглед. Грађа је прикупљена методом опсервације са партиципацијом, путем дубинских полуструктурираних интервјуа и неформалних разговора. Укупно сам обавила дванаест интервјуа са пацијентима и неколико неформалних разговора са пацијентима и лекарима. Медицинско особље је било веома предусретљиво, те ми је било дозвољено да присуствујем и лекарским прегледима, мада сам време углавном проводила у чекаоници, разговарајући са пацијентима/кињама, а интервјуе сам обављала у просторијама у којим сам могла имати довољно приватности. Већина саговорника/ца су биле женског рода, различите старости, због чињенице да најчешће жене оболевају од оваквих типова главобоља, посебно мигрена (али рецимо, кластер главобоље се сматрају „мушком“ болешћу, јер процентуално више мушкараца оболева од њих). У сарадњи са лекарима сам се трудила да највише пажње посветим пацијентима/кињама који/е пате од веома снажних и/или учесталих главобоља (а посебно хроничних), зато што сам сматрала да бол који се отклања без превише потешкоћа неће у већој мери утицати на живот појединаца. Испоставило се да сам била у праву, али о томе ће бити речи касније у раду.

Интервјуи су били конципирани тако да ми саговорници испричају животну историју својих искустава са главобољама, од тренутка када су почеле. Занимала су ме њихова искуства са лекарима, са породицом, пријатељима, као и искуства на радном месту, а трудила сам се да разговори буду слободније форме, како бих стимулисала приснију атмосферу каква ми је била потребна за дубинске интервјуе, с обзиром на то да ја своје саговорнице нисам познавала, а у већини случајева нисам имала прилике да се са њима састанем више пута (јер велики број пацијената долази из унутрашњости). Било ми је веома битно да чујем свакодневна

искуства приликом атака главобоље, колико су болови утицали на њихово кретање, обављање свакодневних обавеза, колико су болови захтевали, или пак отежавали, интеракцију са другим особама и сл. Ова питања су даље водила ка томе да ми испитаници причају о размишљањима о себи самима и о томе како су (ако су уопште) болови утицали на то да се њихов живот промени.

Опис лекарске праксе у амбуланти

Лекарска пракса лечења главобоља у амбуланти се састоји из, за почетак, откривања о ком типу главобоље је реч, што није увек толико једноставно како би се на први поглед дало претпоставити. Осим што се врше различита снимања и друге врсте тестова, од пацијенткиња и пацијената се неретко тражи вођење такозваног „дневника главобоља”, не би ли се открили могући узроци болова, окидачи атака (као што су на пример исхрана, навике у спавању, стрес, климатски услови, визуелни или звучни стимуланси, и тако даље) или повезаност са неким другим здравственим стањима или променама у телу (крвни притисак, хормонски статус, менструални циклус...). Након тога (односно паралелно са тим) се тежи ка проналажењу адекватне фармаколошке терапије или друге врсте помоћи (акупунктуре, масаже, технике релаксације и умањивања стреса, и тако даље). Трагање за лековима који делују може потрајати дуже време и углавном се састоји из испробавања различитих врста лекова док се не дође до оних који делују. Након што се дође до терапије која успешно уклања болове, даље се иде ка проналажењу терапије профилактичке врсте, односно оне која би у потпуности уклонила болове, то јест, спречила настајање атака (наравно, уколико је то могуће). Међутим, ако су тегобе неког пацијента посебно тешке или се сумња на узрокованост главобоља претераном употребом аналгетика (што често може бити случај код особа са хроничним боловима), пацијенту се предлаже болничко лечење и/или детоксикација.

Моја претпоставка коју сам помињала на почетку рада да интензитет бола и могућност његове контроле фармаколошким средствима директно утичу на улогу које искуство бола има на моје испитанике се показала као тачна. Наиме, испитаници којима лекови омогућавају брзо отклањање тегоба, или код којих болови нису „неподношљиви” и не трају дуго, болу су придавали мање важности, односно били су изненађени питањима која су се тицала начина на који бол утиче на њихов однос са другима, те су ме уверавали да та болна искуства нису претерано битан фактор у њиховом животу генерално. Свакако нису негирали да то представља сметњу, у смислу да је искуство непријатно, али уколико су питању болови који се адекватно и брзо отклањају лековима, интерсубјек-

тивни доживљај ми није био претерано занимљив за истраживање. То не значи да ми њихова искуства нису била на друге начине интересантна – доживљаји сопства су и даље донекле били одређени болом, иако не у толикој мери колико код особа које и даље трагају за адекватном терапијом. Али генерално, мислим да особе које не успевају да контролишу бол – путем лекова или на друге начине – доживљавају веће промене у односу према сопству него особе којима то полази за руком.

Вишеструке реалности сопства

Код мојих испитаника који нису пронашли (фармаколошку) терапију која зауставља нападе главобоља приметила сам још једну занимљиву ствар. Односно, иако је већина мојих саговорника имала потешкоћа са вербализовањем свог бола, те се испомагала метафорама које сам већ наводила, појавио се још један моменат који показује један од корена проблема са вербализацијом. Наиме, скоро сви пацијенти који пате од главобоља које не могу да контролишу или, како је то описао један саговорник, морају то да пропате, говорили су о томе како у периодима напада осећају као да „то нису они“. Једна саговорница ми је рекла: *Осећам гађење према себи, према свему, на шта год да помислим, буквално. Осећам да то нисам ја.* Друга саговорница је то овако описала: *Ја сам сва та три дана неспособна за било каква осећања, и за нервозу и за срећу и за радост и за било шта... Ја више ни очи немам... Не знам да ли сам будна или спавам.* Пак трећа, иначе на болничком лечењу, однос према себи током напада објаснила је на овај начин: *Кад прође глава ја сам друга особа... кад прође ја сам, просто, жељна живота.* Једна жена која пати од мигрена је своје стање вербализовала на следећи начин: *Мени само кад је бистра глава, чиста кроз, значи кад баш осећам да ме ништа не боли – онда сам своја. А све друго нисам ја. А у већини случајева нисам ја.*

Скоро су сви пацијенти (и они који у већини случајева контролишу бол) практично негирали постојање било каквих размишљања током напада, односно објаснили су како не размишљају ни о чему, осим што ишчекују да бол прође. Неки саговорници су искуства са болом поредили са смрћу, говорећи да су гора од смрти, те да су и размишљали о самоубиству. Дакле, већина мојих испитаника је периоде главобоља одбијала да прихвати у потпуности као део себе. Ово се првенствено односи на особе које не могу да зауставе бол терапијом, или им то ретко успева. Кроз објектификацију бола током његове вербализације, моји саговорници су у неку руку на посебан начин објектификовали део себе. Бол су поистовећивали са једним делом сопства који иако је истовремено повезан са њима, не прихватају као део себе. У њиховим наративима, бол је практично заузео један део њиховог сопства. Они тада имају потешкоћа

са размишљањем, што је свакако повезано и са медицинским аспектима главобоље као неуролошког проблема, односно са тиме што су нуспојаве многих врста главобоља (као рецимо мигрене) мучнина, повраћање, вртоглавица, осетљивост на звук, светло и мирисе, поремећај перцепције дубине, замућење вида, и тако даље.

Сматрам да је ово још један од разлога за потешкоће са вербализацијом осећаја бола. Бол се код мојих информаната појављује као страни део сопства, који означава искључиво патњу и изолацију (с обзиром на то да се сви моји саговорници током напада главобоља, уколико су у могућности, изолују у посебну просторију). Неколико саговорника који пате од мигрена, а које утичу на апетит због изазивања мучнине, као посебну врсту патње нагласило је то што не могу да једу или пију. Како ми је објаснила једна информанткиња: *Није ствар у томе да сам гладна, ја глад не осећам, не осећам ништа. Али најтеже ми је што не могу да једем, осећам се празно.* Као једну од највећих потешкоћа, сви информанти су наводили немогућност да обављају свакодневне послове устаљеним ритмом (ако то могу уопште). Ово се односи, како на обавезе у кући, тако и на студије и посао.

Када је Џин Џексон¹⁷ говорила о вишеструким реалностима, она је подразумевала изградњу засебних реалности код својих информаната у искуствима са особама које такође пате од главобоље, а засебних у интеракцији са другим особама. Оне се, наиме, конструишу првенствено путем језика. Иако о начину изградње оваквих интерсубјективних мултиплицитета реалности не могу да говорим, сматрам да се нешто слично креира у односу према сопству. Мислим да се о оваквој врсти „подвојеног“ сопства какву сам описала изнад може говорити као о постојањима вишеструких реалности у субјекту.

Дакле, код мојих информаната који нису имали успеха у контролисању болова лековима долазило је до својеврсне објектификације дела себе на начин на који се тај део истовремено одбацује, а истовремено свакако сматра делом себе. На тај начин, моји информанти проживљавају двоструку реалност – једну коју сматрају одразом „правог“ сопства и другу која се асоцира са самоћом, патњом и смрћу и не прихвата у потпуности као део себе. Ова болна реалност се на прагматичном нивоу (у Ледеровим терминима) одвија тако што се ишчекује њен престанак и обављају се радње које би требало да помогну у њеном отклањању. Код мојих информаната то се углавном састојало од спавања, лежања, а код неколицине који су у стању да гледају телевизор или читају књигу, у таквим методама скретања пажње са бола.

¹⁷ Jackson, “Chronic pain and the tension between subject and object”, 201-228.

Бол, простор и време

Како Ледер¹⁸ објашњава, бол узрокује и просторновременску стешњеност (*spatiotemporal constriction*), односно утиче на размишљање о себи кроз стварање изолације, ограничава простор делања и утиче на поимање времена. Сви моји саговорници су навели да им у току трајања атака највише прија да се изолују од околине, наравно уколико је ово могуће зависно од ситуације. Већина ово ради услед различитих нуспојава главобоље (ово је најчешће случај код мигренозних главобоља). У питању су преосетљивост на звук, мирисе и светло, повраћање, мучнина, нервоза и слично. Већина мојих испитаника време атака проводе искључиво лежећи и не радећи ништа осим тога, често у полусвесном стању. Једна информанткиња ми је то описала овако: *Па не бих то знала да ти кажем, сигурно је и да спавам, ако је то уопште спавање, али будем и будна, јер просто немогуће је спавати 72 сата*. Један испитаник ми је рекао да њему лично, када су тегобе у питању, смета да буде у друштву када има напад главобоље (у питању је кластер главобоља) не због тога што има различите нуспојаве, већ је додатно објаснио овако: *Тада само желим да сам изолован и да... да ми само прође, јер сам... јер сам у друштву, овај, у том моменту у друштву нисам... рецимо занимљив, постајем сам себи досадан, јер ћутим, не реагујем и тако даље... Просто не осећам се лепо, можда са неког социолошког аспекта, у друштву, јер просто чекам да ми прође, ништа ме друго не интересује, што по природи нисам такав, јер сам врло интерактиван и дружељубив*.

Дакле, сви моји информанти су у периодима главобоља принуђени да обитавају у врло ограниченом простору. Величина простора зависи од интензитета главобоља, те је у случајевима блажег напада могуће и изаћи из куће, отићи на посао уколико је неопходно, и тако даље. Међутим, већину болног времена моји информанти проводе затворени у стану или кући, најчешће у својој соби. Испитаници и испитанице са најтежим тегобама, односно они који нису у могућности да се крећу док траје атак, постају везани за кревет. Дакле, како се интензитет бола и његове нуспојаве појачавају, простор се све више сужава и постаје као нека врста обруча која прети да стеже све више и више. Овде није у питању искључиво буквална ограниченост простором у смислу везаности за собу или кревет. Како је навео мој саговорник са кластер главобољом, он је у тренуцима главобоље социјално изолован. Једна моја саговорница, која иначе живи на селу у ком су куће међусобно веома удаљене, говори о својој немогућности да иде у посету својим пријатељима или породици. Причала ми је о кћерки која живи на имању које је одмах до њеног, али до

¹⁸ Leder, *The Absent Body*.

које често није у могућности да дође зато што једноставно није у стању да толико пешачи због болова. Дакле, они се у тренуцима напада главобоље често налазе изоловани, како физички тако и социјално.

Поред тога што бол ограничава просторно кретање, такође утиче како на перцепцију времена, тако и на његову организацију. Наиме, сви информанти који нису у прилици да предупреду атак главобоље, то јест, не знају који су окидачи њиховог бола, причали су ми како изненадне главобоље често утичу на (не)могућност прављења дугорочних планова, односно отежавају планирање. Бити свестан окидача главобоље значи могућност избегавања ризичних понашања (на пример, конзумирање одређених намирница, излагање одређеном типу светлости, климатских услова). Такође, уколико је главобоља повезана са одређеном променом у телу, рецимо, менструалним циклусом или висином крвног притиска, могуће је спремити се, те у одређеним периодима очекивати бол. Међутим, велики број особа које пате од оваквих главобоља заправо не зна који су им окидачи (зато лекари саветују вођење поменутих „дневника“ главобоља), или нема конкретних правила када је у питању повезаност са хормоналним и другим променама у телу. Услед тога, могућност појаве главобоље утиче на начин на који моји испитаници планирају своје време.

Поред тога што главобоље утичу на планирање времена без бола, оне такође утичу на начин на који се перципира време у болним периодима. За један број мојих испитаника време протиче спорије него што је уобичајено. То је сасвим било и за очекивати, макар је карактеристично за западњачку концепцију времена да се периоди нелагоде перципирају као дуготрајнији него што заиста јесу. Међутим, када су у питању информанти код којих главобоље трају данима без престанка, објашњавали су ми да се тада често дешава да уопштено изгубе представу о протицању времена. Ово је директно повезано са стањима свести о којима сам говорила, односно о брисању граница између јаве и сна о којима су ми причале неке испитанице. Како је то вербализовала једна саговорница: *Не да немам осећај о времену, него ми је свеједно...*

Главобоље у овим случајевима постају нека врста граничника, односно представљају тачке у временском континуитету које га деле на краће периоде, а с друге стране у којима време не тече на уобичајен начин. Време се тада перципира као „исцепкано“ и одвојено болним међама, а периоди главобоља се претварају у временске „цепове“ у којима је осећај протицања времена измењен или непостојећи.

Проводећи време у некој врсти полусвести, између јаве и сна, где време протиче другачије или не протиче уопште, моји информанти су „заробљени“ у веома ограниченом простору, како физички тако и со-

цијално. Они су тако смештени у простору који временом прети да се смањи, док време има потенцијал да се „шири“, односно да протиче дуже или да не протиче уопште. Овако изоловани, моји саговорници проводе време у својој „искривљеној“ реалности, коју не прихватају у потпуности као своју, а која их, пак смешта у домен патње.

Закључак

У овом раду сам покушала да објасним на које начине искуство честих и снажних главобоља утиче на однос према сопству и према другим субјективитетима. Истраживање сам обавила у једној специјализованој амбуланти за главобоље у Београду. Моји испитаници су особе различитих родова, мада су то већином биле жене, различите старости.

Модификовањем приступа Џин Џексон¹⁹ закључила сам да је о постојању вишеструких реалности могуће говорити, али не са позиције интерсубјективности, већ субјективности. Наиме, закључила сам да моји испитаници сматрају да у тренуцима бола њихово сопство се мења, односно креирању неку врсту „подвојеног“ сопства – једно „право“ сопство и друго, које је повезано са болем, изолацијом и смрћу (које је истовремено перципирано као страном тело и као део субјекта).

Користећи се Ледеровим²⁰ размишљањима о болу као начину на које иначе одсутно тело долази у центар наше пажње (постаје негативно-присутно), покушала сам да покажем на који начин искуство бола утиче на редифинисање простора и времена. Имајући у виду да се сви моји пацијенти изолују у посебне просторије током напада главобоље, занимало ме је како та омеђеност простором утиче на рефлексије о болном сопству и како је то повезано са њиховом перцепцијом времена. Ова стешњеност о којој је и Ледер говорио креира болне „цепове“ времена и простора у којима се моји информанти налазе изоловани од околине, како физички тако и социјално. Они ово време проводе у изузетно ограниченом простору који има тенденцију ка сужавању, док њихова перцепција времена тежи ка ширењу, те им се чини да време пролази много спорије но иначе, а понекад и да не протиче уопште.

Циљ овог рада био је да покажем на које начине бол може да утиче на субјективне и интерсубјективне односе. Занимало ме је и да испитам на које начине бол може да утиче на поимање времена и простора и какве су импликације по социјални живот особа које пате од главобоља.

Закључила сам да бол игра улогу омеђивања простора и елемента који раздељује време на одређене сегменте. Такође, проживљено иску-

¹⁹ Jackson, “Chronic pain and the tension between subject and object”.

²⁰ Leder, *The Absent Body*.

тво бола ствара осећај временских „депова“ у којима време не тече на уобичајен начин. Оваква искуства са изобличавањем простора и времена играју велику улогу како у субјективним, тако и у интерсубјективним односима мојих испитаника. „Заробљеност“ у времену и простору коју моји информанти осећају често их онемогућава да ступају у социјалне односе – што није ствар искључиво физичке нелагоде, како су ми у интервјуима објаснили (наиме, неки од пацијената нису болом онемогућени да буду у друштву других људи, него се осећају „неадекватним“ за те прилике).

Литература:

- Abad, Vincent and Elizabeth Boyce. "Issues in psychiatric evaluations of Puerto Ricans: A sociocultural perspective." *Journal of Operational Psychiatry* 10 (1979): 28-39.
- Bendelow, Gillian and Simon Williams. "Pain and the Mind-Body Dualism: A Sociological Approach." *Body & Society* Vol. 1 (1995): 83-103.
- Csordas, Thomas J. "Somatic Modes of Attention." *Cultural Anthropology* Vol. 8, No. 2 (1993): 135-156.
- Csordas, Thomas J. "Introduction: the body as representation and being-in-the-world." in: *Embodiment and experience. The existential ground of body and self*, ed. Thomas J. Csordas, 1-20. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Honkasalo, Marja Liisa. "Space and Embodied Experience: Rethinking the Body in Pain." *Body & Society* Vol. 4, No.2 (1998): 35-57.
- Jackson, Jean. "Chronic pain and the tension between the body as subject and object." in: *Embodiment and experience. The existential ground of body and self*, ed. Thomas J. Csordas, 201-228. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Leder, Drew. *The Absent Body*. Chicago: Chicago University Press, 1990.
- Morris, David B. *The Culture of Pain*. Berkeley: University of California Press, 1991.
- Ohnuki-Tierney, Emiko. *Illness and healing among the Sakhalin Ainu: a symbolic interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Scarry, Elaine. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. New York: Oxford University Press, 1985.
- Scheper-Hughes, Nancy and Margaret Lock. "The Mindful Body: A Prolegomenon to Future Work in Medical Anthropology." *Medical Anthropology Quarterly*, New Series Vol. 1, No. 1 (1987): 6-41.
- Зидверц-Трајковић, Јасна. "Класификација главобоља." *Acta clinica* Vol. 4, бр. 3 (2004): 7-12.
- Wolf, Virginia. "On Being Ill." in: *Collected Essays* Vol. 4, New York: Harcourt, 1967.

Summary

Anika Jugović Spajić

***And in Most Cases I'm Not Myself:
a Phenomenological Analysis of Experience in Persons
with Primary Headaches***

Key words: *pain, headache, cultural phenomenology, embodiment, self, space, time.*

This paper explores the ways in which the experience of pain in patients of a specialized clinical unit for headache treatment is influencing the process of creating the self. Theoretically embedded in cultural phenomenology of the body, I am observing pain as an embodied experience, which transcends the Cartesian dualism of mind and body. I am examining pain as a physical, as well as an emotional phenomenon, and in that sense, I am looking at those two levels of existence as mutually interwoven and inseparable. By reflecting on the questions of verbalization of pain, as well as the influence of pain experience on the understanding of space and time, I examined the ways in which the headache becomes one of the key factors of perception for my informants. I concluded that pain indeed influences my informants' (inter)subjectivities by creating multiple realities of the self, as well as by changing the way in which they experience time and space.

Женски акт у опусу Зоре Петровић

Апстракт: *Рад се бави анализом женског акта у опусу Зоре Петровић кроз коју желим да сагледам све аспекте његовог настајања и развијања као доминантног мотива. Сагледавањем слике наге жене која је настала од стране жене-уметнице желим да укажем на доминантан принцип развоја историје уметности под патријархалним надзором у коме нема места за женску креативност, јер то место увек припада „великом уметнику“. Стваралаштво Зоре Петровић нуди материјал за испитивање родних и полних разлика, те ће анализа бити у оквирима феминистичке теорије уметности. Иако њено сликарство није феминистичко у смислу у којем би она свесно феминистички и активистички приступила проблему жене, оно ипак има феминистичке импликације у смислу да поседује потенцијал да дестабилизује она значења и вредности патријархалне културе које се темеље на контроли мушкараца над радном снагом жене, њеном сензуалношћу, као и над начинима и могућностима њеног приступа симболичкој репрезентацији.*

Кључне речи: *женски акт, Зора Петровић, жена, феминизам, патријархална култура*

У читавом низу актова показала сам каква све жена може бити. Женско тело није само младалачки идеално грађено. Оно се с годинама мења, проширује, губећи облике, готово се деформише. Ја то и сликам.

Зора Петровић¹

¹ Ђорђе Ђурђевић, „Сусрет са Зором Петровић,“ Република, 27. децембар 1955.

Увод

Представа жене и нагог женског тела обележила је опус Зоре Петровић.² Посвећеност и истрајавање у приказивању једног истог мотива као и његове метаморфозе током различитих фаза у стваралаштву уметнице упућује на размишљање о важности откривања дубљег значења њених дела. Посматрајући и анализирајући жену, њене црте лица, обресе тела, анатомију, недоследности и недостатке, Зора Петровић ће почети да је открива и скида, показујући нам оно што је дубоко скривено, заташкано и, најзад, исписано на телу – нагом и огољеном, на телу на коме се види једино истина.

Актови Зоре Петровић већ на први поглед подлежу феминистичком читању при чему централну позицију заузима чињеница да је то слика наге жене насликана од стране жене/уметнице³ и то стилном/рукописом који по својој снази и изражајности припада „мушком“ домену. У том смислу желим да укажем на разлику која је жени додељивала позицију

² Зора Петровић је рођена 1884. у Добринцу. Након завршеног четвртог разреда у панчевачкој државној грађанској девојачкој школи одбија да настави школовање уколико јој родитељи не допусте да се упише на Уметничко-занатску школу у Београду. Уследио је период (1909-1912) током којег није излазила из куће у знак протеста. Њена доследност и истрајност у настојању да се посвети сликарском позиву ће се остварити 1912. када се уписује на Уметничко-занатску школу. Ометена балканским ратовима студије наставља у Будимпешти (1915-1919) на „Краљевској Мађарској Земаљској Сликарској Школи“ у класи проф. Лајоша Деака Ебнера. Будимпешта је у то време била значајан уметнички центар у коме су приказивана најновија достигнућа париских уметника. По повратку у Београд завршила је Уметничко-занатску школу и исте године се запослила као наставница и том позиву остала посвећена до 1944. Постала је члан Друштва српских уметника „Лада“ (1924-1927). Једногодишњи студијски боравак у Паризу (1925-1926) представљао је велику прекретницу у њеном животу и раду; када посећује атеље Андре Лота. У међуратном периоду придружује се тада најзначајнијој уметничкој групи „Облик“ (1928- 1931), а 1938. излаже као члан групе „Дванаесторица“. Период од 1951. до 1954. године је био у знаку групе „Самостални“. На Академији ликовних уметности почела је да ради 1952. подстичући индивидуалност и креативност младих генерација. На том месту остала је све до смрти 1962. Преузето из: Dragoslav Đorđević, „Biografija,“ u: Zora Petrović 1894-1962, Retrospektivna izložba, 26-28 (Beograd: MSU, 1978) и Оливера Јанковић, „Биографија,“ у: Зора Петровић, уметност као живот, 181-196 (Београд: Галерија САНУ, 1995).

³ О појму жене-уметнице и њиховом маргинализовању кроз целокупну историју западне уметности погледати: Linda Nochlin, „Why Have There Been No Great Women Artists?,“ in: *Women, Art, Power and Other Essays*, 145-178 (New York: Harper&Row, 1988).

слабијег пола, те се од ње не би очекивало да са страшћу и енергијом приступи оваквом задатку ако знамо да је женама уметност могла бити само хоби, а никада и професија. Мушкарац је тај који има доминантну улогу у стварању уметничког дела. Он је креатор чија снага доминира платном те у том дискурсу нема места за жену. Интерпретација ових слика постаје утолико сложенија уколико знамо да путем полних/родних разлика, односа моћи као и хомо-хетеро домена сексуалности мора бити преиспитана позиција *женског акта* у доминантно патријархалном систему који је својим хомогеним приступом склон маргинализацији стваралаштва у коме доминира жена.

„Женски акт као тема представља призор у коме се пресецају дискурси о женскости, сексуалности и конструкцији уметничког идентитета, односно призор кроз који се у прошлости афирмисао мушки уметнички идентитет и мушка (хетеро)сексуалност. Актови рефлектују и уређују родне режиме, те је питање субјекта гледања једнако важно као и питање објекта тог погледа. Родне улоге су, с једне стране, инхерентно непостојане, мењају се, док је с друге, њихов међусобни однос условљен, нормиран и тако фиксиран односима моћи које уређује патријархална матрица“.⁴

Одатле, патријархални односи одређују облике субјективитета, ратифицирају постојеће односе моћи и одржавају историју женске потлачености. Унутар патријархалне структуре жена је неауторизована и незаконита: она не представља већ бива представљена и већ на првом кораку сусрећемо се са чињеницом да актови Зоре Петровић излазе из друштвеног обрасца и као такви припадају културној *другости*. За интерпретацију је кључно посматрање женске и мушке родно одређене позиције и у том смислу актови Зоре Петровић представљају „преуређење репрезентацијске праксе и позиционирање гледаоца у односу на телесно (тело жене)“.⁵

Занимљиво је да ће још од *Вилендорфске Венере* „уметнички геније“ искључиво insistирати на представљању еротизованог женског тела, оног које је посредовано мушким субјектом, док жена на већини дела остаје у улози објекта. *Вилендорфска Венера* је приказана тако да су наглашени сви женски атрибути: велике груди, кукови и стомак док глава не одаје црте лица, те стога Кенет Кларк говори да је женско тело одвојено од сопствене природе и индивидуалности и као Венера оно је претво-

⁴ Jasmina Čubrilo, *Zora Petrović* (Beograd: TOPY, 2011), 102.

⁵ Ibid., 104.

рено у слику фалуса.⁶ Од ренесансе до XIX века женска нагост је била сликана кроз историјске, митолошке и религијске представе, при чему је жена уобличена ауром пасивности, емоционалности и немоћи. Жене су често приказане као уснуле, несвесне и безбрижне што је дозвољавало неометан и воајеристички приступ мушком посматрачу.⁷

Представа женског акта која је формирана у патријархалном систему потврђује мушку доминацију. Трансформација од женског тела ка женском акту представља чин контроле женског тела и потенцијалног посматрача чије је знатижељно око дисциплиновано конвенцијама и протоколима у уметности.⁸ Одатле се границе тела не могу одвојити од културних и социјалних граница јер је сâмо тело њихов производ. С тим у вези, Мишел Фуко наводи да је тело у модерном добу постало политички објекат и круцијално место контроле моћи.⁹

Одатле следи да је уметничка имагинација апсолутно оправдала своју воајерску позицију. Како Џон Берџер наводи, „мушкарци делују, а жене се појављују. Мушкарци гледају жене. Жене гледају како су гледане“,¹⁰ чиме жели да укаже на наглашено пасивну улогу жене. Занимљиво је да овакву визуру готово никада не срећемо на представама мушких актова јер њима није додељена пасивна улога као жени, чиме је процес гледања дефинисан као облик доминације и контроле који је на најјаснији начин примењен у традицији женског акта. Када је мушкарац представљен наг јасно се види његова активна улога у представи коју обликује; он је херој, ратник, борац, његово присуство има за циљ вишу идеју. Насупрот њему, жена остаје у улози објекта, по страни, као биће које не дели исте интелектуалне способности са мушким родом и у том смислу не може се изједначити са њима.

Појава акта - рани период

Студија акта је једна од тема која није била посебно негована у српском сликарству. Тек након Првог светског рата, тачније од двадесетих година, долази до процвата овог мотива, мада се он никада неће развити у потпуности и у смислу који би подразумевао наглашавање његове емоционалности и патоса. Акт је „нерадо коришћен у нашој уметности“

⁶ Lynda Nead, *The Female Nude. Art, Obscenity and sexuality* (London/New York: Routledge, 2007), 6.

⁷ Roszika Parker and Griselda Pollock, *Old Mistresses: Women, Art and Ideology* (London: Pandora, 1981), 116.

⁸ Nead, *The Female Nude*, 6.

⁹ Ibid., 10

¹⁰ John Berger, *Ways of Seeing* (London: Penguin Books, 1972), 45-64.

док се пејзажом „наша уметност претежно занимала до појаве апстрактног сликарства.“¹¹ Током треће деценије двадесетог века, у српској уметности, фигура и акт су готово потпуно били замењени пределом који је уметницима нудио више колористичких могућности. Иако није забележен велики број актова у овом периоду не може се рећи да нису постојали. Наиме, представа нагог тела је током треће деценије била заоденута традиционалним схватањем које је подразумевало идеализовани предео испуњен нагим телима, чије је приказивање, уобличено митолошким или историјским концептом, било прихватљиво.

Начин на који је приказ женске нагости почео да се одваја од митолошки уобличених представа, али не напуштајући природно окружење, види се на платну Зоре Петровић *Купачице* из 1926. године, из раног периода њеног стваралаштва када је још увек истраживала, учила и прихватала поуке својих учитеља.

Купачице настају током првог боравка Зоре Петровић у Паризу. По својим стилским карактеристикама слика одаје поуке које је уметница стекла у језгру модернистичких стремљења, а које ће под налетом чисте експресивности попримити другачије одлике током четврте деценије. Боравак у Лотовом атељеу био је обележен кубистичким преламањем предмета чији се утицаји јасно виде на *Купачицама*, а који се неће дуго задржати на сликама Зоре Петровић јер је она сматрала да цртежу и конструкцији није место на површини слике, и да су они само анатомија.

Фигура на слици *Купачице* смештена је у природу сходно патријархалном концепту слике који је подразумевао приказивање моралних сцена, а које су у својој суштини биле дубоко војајеристичке и прикривене митом о божанској лепоти. Представа наге женске фигуре била је у складу са схватањем позиције жене у друштву као мање интелектуално, а више телесно биће. *Купачице* нам не откривају свој идентитет, ми не видимо њихове црте лица, посматрамо их са леђа чиме је приказивање „непожељно“ било сведено на минимум. Сличан приступ се уочава и на сликама Косте Миличевића *Женски акт* из 1910. године, као и на платнима Милана Миловановића *Акт* из 1906. и Миливоја Узелца *Три Грације* из 1924. године што упућује на место које женски акт заузима на почетку двадесетог века.

У каснијим радовима Зоре Петровић, на пример, у годинама када настају *Два акта* (1958) где видимо две женске фигуре којима је глава постављена управо на начин на који не можемо идентификовати личност (*Купачице*), представа нагог тела има другачију конотацију. То је време када се сликарка више не бави младим телом. У насликаном телу више

¹¹ Момчило Стевановић, „Зора Петровић,“ у: Р. Матић-Панић, Јерко Денегри, Момчило Стевановић, *Студије, огледи, есеји*, 95 (Београд: МСУ 1988), нав. према: Šubrilo, *Zora Petrović*, 102.

нема еротског набоја (*Чежња*), а жена је сведена на симбол. Посматрачу више није потребна идентификација са представљеном фигуром јер она није ту ради нас, нити ради наше/сопствене идентификације. Она је пре свега реалност за себе, стамена, масивна и статична. Фигура је јасно дефинисана контуром. Она постаје јасно читљив симбол.

Са друге стране, *Купачице* нас заводе. Својим гестовима нас позивају и увлаче у слику. Њихова сензуалност је наглашена па би се могло рећи да је слика условљена мушким погледом. Одатле процес гледања подразумева мушког гледатеља и жену која је гледана и тако представља облик доминације и контроле. Ипак, овакав приступ је био логичан и у складу са естетским схватањима нагог женског тела и начином на који га је приказивао Реноар.¹² На платнима Зоре Петровић акт ће добити један другачији и виши смисао, свакако другачији од онога што је као млада уметница забележила на слици *Купачице*.

Четврта деценија двадесетог века

Посматран кроз призму модернистичких схватања, акт током четврте деценије двадесетог века престаје да буде слика идеализоване митолошке представе која се огледа у оправданом представљању *голог* тела хероина и богиња, постављеним у идеализовани предео, а све чешће постаје део слободне поставке уметничког атељеа.¹³ Уместо представљања нагог женског тела овенчаног славом и естетским идеалима, акт је у четвртој деценији, у јеку модернистичких схватања, био сведен на обичан чин позирања. Венера, Сузана или Данаја се пред посматрачем свлаче у оно што суштински јесу – голу жену. Чин еротске мистификације и чулности је изобличен, готово преокренут, изврнут до застрашујуће метаморфозе од Венере као иконе високе уметности до представе обичне жене, наге и огољене. Овај начин демистификације жене и идеала женске лепоте одразиће се кроз стваралаштво Зоре Петровић које ће представу женског тела оголити до крајњих граница њеног постојања. Атеље постаје место преплитања дискурса о значењу нагог тела и голог тела, а тело које није представљено са свим својим узвишеним атрибутима бива категоризовано и представљено као културна *другост*, као оно тело које је мање вредно. У супротности са позицијом голог тела као уметничке другости јесте тело произведено из културе као оличење естетског ис-

¹² О постављању мушке сексуалности у први план говори метафора penis-as-paintbrush која се везује за Реноара, видети: Nead, *The Female Nude*, 56.

¹³ Видети слике: Петар Добровић, *Венера у атељеу I и II* (1937), Милан Коњовић, *Акт* (1935) и *Акт* (1940), Коста Хакман, *Акт* (1936) и Иван Радовић, *Седећи акт* (1933)

куства, које кларковским термином нагости представља тело „обучено“ у уметност.¹⁴

Поставља се питање да ли актове Зоре Петровић уопште треба подводити под категорију културне другости, пошто са једне стране представљена женска тела не подлежу естетским идеалима, али ипак, са друге стране, представљају нага тела која се кларковском терминологијом могу објаснити као тела „обучена“ у уметност наспрам голотиње као тела изван културне репрезентације.¹⁵ У раним годинама стваралаштва Зоре Петровић доминирао је акт малих димензија рађен као скица у техници акварела, туша, оловке, да би у каснијем периоду, почевши од тридесетих година, нарастао до димензија природне величине. Акт се у почетку појављивао на цртежима из двадесетих година, као и у време школовања у Будимпешти, где је посебну пажњу поклањала студији људског тела и „увлачила се, кришом, у старије разреде да би цртала са старијим колегама људску фигуру, велики акт, свој већ тада омиљени мотив.“¹⁶

Актови настали у периоду између 1933. и 1938. године у себи ће сажети оне карактеристике којима ће Зора Петровић остати доследна до краја живота. У том периоду до пуног изражаја долазе главне особености њеног сликарског израза: наглашен потез, енергичан сликарски поступак и приступ акту као портрету тела. Једна од слика која ће обележити почетак ове фазе је *Чежња* из 1933. године. Акт у *Чежњи* лежи, постављен је дијагонално, а наго тело младе девојке са ногама савијеним у колену и благо размакнути указује на нескривену сексуалност, чије је присутности свесна и сама девојка. Снажни потези четке наглашавају њену пут, набујале груди, а глава која је снажно окренута у страну наглашава њену неперсоналност. Тело овде није предмет жеље „већ објекат идентификације и зато је далеко од раскошних, једрих актова изазовно предусретљивих према војерској пажњи посматрача.“¹⁷

У овом периоду настају и слике попут *Циганке* (у жутичарчама) из 1935. године и *Стојећи акт Циганке* настао до 1936. године који у себи носи елементе снажно изражене еротичности жене која високо изнад главе носи послужавник са воћем. Воће као симбол плодности у потпуности одговара представи жене у пуној снази, јакој и нагој, чије тело привлачи посматрача упркос наглашеној карикатуралности њеног лица. Овом низу треба додати и *Акт* настао 1938. године којим се може за-

¹⁴ Nead, *The Female Nude*, 12-16.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ И. Бешевић, „Зора Петровић,“ *Илустрована политика*, 3. мај 1960, нав. према: Ђорђевић, „Биографија,“ 17.

¹⁷ Јанковић, „Биографија,“ 32.

окожити овај период стваралаштва Зоре Петровић. Акт је постављен да лежи, подсећајући на *Чезњу*, и приказујући младу девојку савијених и прекрштених ногу. Иако мало сировије обраде, са јасно назначеним контурама, њена младост плени еротичношћу. На овим сликама преплиће се питање женске сексуалности, понекад дискретне, прикривене или јасно наглашене. Сексуалност се спорадично провлачи и кроз каснија дела, али у овом облику и снази она ће остати карактеристична управо за период сликаркиног стваралаштва током четврте деценије двадесетог века.

Питање сексуалности у Србији и начин на који је она представљена, често прикривена, дискретна, а једино на сликама Зоре Петровић из четврте деценије јасно дефинисана са наглашеном еротизацијом женског тела, упућује нас на проблематику схватања женског тела, од наог па до оног огољеног на њеним сликама из шесте деценије. Наиме, сексуалност је дуго времена била табу тема, како предбрачна, брачна тако и хомосексуална. Представе нагих женских фигура су углавном одговарале мушким захтевима тј. захтевима мушког погледа. Зора Петровић је једна од ретких уметница која ће жену поставити дијаметрално супротно у односу на већ постојећу патријархалну матрицу мушке скопофилије. Она је провоцирала границе конвенционализованог, друштвено прихватљивог приступа и организовања (мушког ужитка). На ту изврнуту слику, на поглед на жену из другачијег угла, Зора Петровић ће нарочито скренути пажњу током педесетих година када настају слике старих и тешких жена оронулог тела као што је дело *Два акта*.

Шеста деценија двадесетог века

Значајну етапу у приказивању актова представља период након трећег боравка Зоре Петровић у Паризу крајем 1957. године. Највећи број слика из ове фазе чине представе високих, ниских, дебелих и мршавих жена са својим недостацима, наглашеном карикатуралношћу, гротескношћу и деперсоналношћу. Оне нису ту да нас заведу, њихова тела губе интегритет, док физичке границе нестају. На тим сликама Зора Петровић отворено тематизује материјалност тела – тела која се тискају у малом, омеђеном простору платна, „ови актови су опсцени управо по својој трансгресивности у безрезервном приказивању зазорног.“¹⁸

Актони се појављују у групама, па их има по два или три на слици. Тискају се у скученом простору платна, па готово да желе да побегну и пробију ивице, допуштајући својим масивним телима да се слободно њишу. На слици *Два акта*, са представом две наге жене које заузимају све већу површину платна тежећи да изађу изван оквира, осећа се сли-

¹⁸ Čubrilo, *Zora Petrović*, 109.

каркино проблематизовање самог тела које ће доћи до пуног изражаја на платну *Зрела шљива*. *Зелени актови* из 1957. године сударају се и гужвају у задатом оквиру, док је фокус усмерен само и искључиво на тело, чиме је фигура изопштена из контекста јер, како видимо у каснијим радовима, простор ће као такав престати да постоји.

Слике попут *Акта* из 1956. године, *Зрела шљива* из око 1957, *Велики женски акт* и *Женски акт* из око 1960. године представљају једну женску фигуру. За разлику од ових слика Зора Петровић је врло често сликала више женских актова у оквиру једне композиције као што се види на сликама где су приказане две жене: *Два акта* из 1958, *Одмор* из 1959. године. Посебно место заузимају они актови који приказују тренутке старења попут слика *Госпођица* (акт Циганке) из око 1957, *Зреле жене* из 1959, *Зелени актови* из око 1957, *Три акта* из 1957, *Акт и дрво* из 1962. године, на којима уметница говори о животу и о себи кроз њих. Цртајући њих и бележећи трагове, знаке и белеге, бремениту судбину тих жена она бележи и своју судбину. Судбину жене.

О томе да слика и оно што је представљено (жена) не мора да буде лепо Зора Петровић је наглашавала у интервјуима:

„Реноар је сликао само лепе жене. Али ми знамо да не постоји само естетска лепота. Лепота се налази и у истини. Пошто људи пролазе кроз разна животна раздобља, циљ ми је да то забележим. Човек се роди, дете се испуњава снагом, вене, стари и умире. Покушавам да пратим човекову драму кроз преображење његовог тела и волела бих да тим путем остварим синтезу. У последње време нарочито ме привлаче актови кроз које је живот прошао и оставио трага. На пример, зрело тело једне жене садржи многе карактеристике. Оно је слика целог живота, а многи беже од те истине. Наравно, истина је и лепа девојка. Али, ако је фигура сувише лепа, као да је од воска, онда нема изражајне снаге која је мени потребна.“¹⁹

Закључак

Актони Зоре Петровић нису били део грађанског декора, нити су били намењени мушком уживању, и као такви нису украшавали интимне просторе. Акт није био ту само зарад решавања одређених ликовних проблема. За Зору Петровић, акт је пре свега представљао „егзистенцијално условљено отелотворење потиснутог витализма и емоционалности“.²⁰ Иако су и други уметници кроз акт испитивали форму, бојене

¹⁹ Миливоје Михаиловић, „Зашто баш овако? Зора Петровић“, *Младост*, 7. јануар 1959.

²⁰ Јанковић, „Биографија“, 29.

односе, женско тело као одраз лепоте, он је за Зору Петровић „пре свега место проблематизовања (женске) жеље и задовољства путем доследног радикализовања сопствене поетике и сликарског проседеа од почетног академизма преко експресионизма до специфичног енформел третмана материје боје.“²¹ Акт, пре свега женски акт, није за њу представљао само једну од тема или мотива који би јој послужили као полигон за сликарско усавршавање. Женски актови су представљали начин да се преиспитују границе тела, унутрашњег бола, туге и среће. Сликарка нам нуди географију тела, мапу коју је дуго изучавала, тело које је живела.

Модернизам је са собом донео нова значења и нове поделе унутар родних режима које можда на најјаснији начин рефлектује представа жене, женског тела, обликована кистом „великог уметника“. Развој женског акта кроз историју рефлектује патријархалне, доминантне и стереотипне родне концепције чији су домети забележени на делима „великих мајстора“ епохе. Позиција у којој жена не представља, већ бива представљена, пасивна, а не активна и постављена у улогу објекта,²² у супротности је са местом које жена и женско тело има у стваралаштву Зоре Петровић, пре свега у њеним актovima. Можда због својеврсног извртања перспективе, патријархалног кода и родних режима, Зора Петровић поставља жену у сасвим други положај чиме истиче њену индивидуалност.

На делима Зоре Петровић уочава се приступ акту који је био мање окренут преиспитивању формалног језика конвенционалног акта, што би подразумевало другачији приступ од позиције проблематизовања представе женског тела, женског задовољства, бола и жеље, чему је посветила целокупно стваралаштво. Овакав став чини њено стваралаштво значајним за подручје феминистичке теорије уметности.

„Феминистичка уметност се схвата као она дискурзивна пракса која се темељи на радикалним стратегијама и која тематизује и проблематизује механизме уз помоћ којих култура интерпретира биологију, друштвено нас позиционира као жене и мушкарце и у складу са родном позицијом нам даје, ограничава или укида могућност деловања.“²³

Феминистичка пракса није термин који означава хомогену групу или фиксирано место, већ пре деловање, интервенцију, континуирану активност дестабилизовања и збуњивања било ког централно позиционираног дискурса.

²¹ Čubrilo, *Zora Petrović*, 102.

²² Kate Linker, „Prikazivanje spolnosti,“ u: *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti*, ur. Ljiljana Kolečnik, 116 (Zagreb: Centar za ženske studije, 1999).

²³ Čubrilo, *Zora Petrović*, 116.

Целокупно стваралаштво Зоре Петровић са актом као доминантним мотивом, ипак се не може сврстати под категорију феминистичке уметности пошто сама уметница није тако видела своје стваралаштво. Сликаство Зоре Петровић поседује потенцијал да дестабилизује значења и вредности патријархалне културе која је жени доделила место *другости* у односу на мушкарца, и с тим у вези нам оставља простор за интерпретацију у оквиру феминистичке „интервенције“²⁴ Она је својим активима изокренула установљене режиме посматрања где је представа наог женског тела постојала зарад мушког погледа.

Интересовање уметнице за женско тело није било усмерено ка површини тела, тој културној опни која је биологију претварала у културу,²⁵ већ ка унутрашњем бићу, са страховима и надањима на чијем су се телу преплитали трагови живота. На њеним сликама жена више није предмет жеље, објекат фантазије који делује тако да допуњава недостатке у мушком субјективитету, она је реалност за себе и као таква не тражи мушког посматрача. Нарцизам и пасивност су на сликама Зоре Петровић замењени активном и јединственом представом жене јер она, пре свега, нуди представу женског тела слављењем њеног ритма и бола, плодности, рађања и старења.²⁶

²⁴ Olga Erić, „Intervencija kao dekodiranje interpretacije,“ 3+4 br. 6 (2001): 14. и Simona Čupić, „Predstavljamo autora: Griselda Pollock,“ 3+4 br. 6 (2001): 12-13.

²⁵ Čubrilo, *Zora Petrović*, 116.

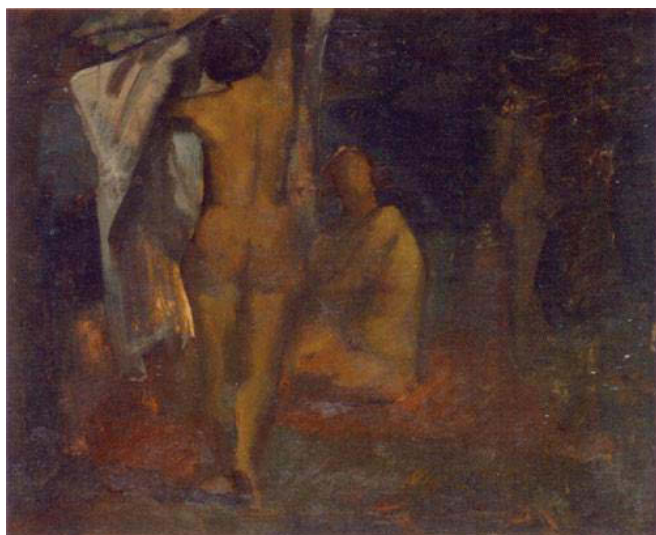
²⁶ Lisa Tickner, „The Body politic: Female Sexuality and Women Artist since 1970,“ *Art History* 1:2 (1978): 267.

1

2

3

4

5

6

Списак илустрација:

1. Зора Петровић, *Два акта*, 1958, уље на платну, 179,5 x 127,5 cm, Спомен-збирка Павла Бељанског, Нови Сад
2. *Вилендорфска Венера*, 24.000-22.000 год. п.н.е., Naturhistorisches Museum, Беч
3. Зора Петровић, *Купачице*, 1926, уље на платну, 57 x 69 cm
4. Зора Петровић, *Чежња*, 1933, уље на платну, 101 x 150,5 cm, Спомен-збирка Павла Бељанског, Нови Сад
5. Зора Петровић, *Две наге жене*, 1956, уље на платну, 190 x 135 cm, Спомен-збирка Павла Бељанског, Нови Сад
6. Зора Петровић, *Женски акт*, око 1960, уље на платну, 189 x 118,5 cm, Народни музеј Крагујевац

Литература:

- Berger, John. *Ways of Seeing*. London: Penguin Books, 1972.
- Parker, Roszika and Pollock, Griselda. *Old Mistresses: Women, Art and Ideology*. London: Pandora, 1981.
- Tickner, Lisa. „The Body politic: Female Sexuality and Women Artist since 1970.“ *Art History* 1:2 (1978).
- Čubrilo, Jasmina. *Zora Petrović*. Beograd: TOPY, 2011.
- Čupić, Simona. „Predstavljamo autora: Griselda Pollock (intervju).“ 3+4 br. 6 (2001).
- Dorđević, Dragoslav. *Zora Petrović 1894- 1962, Retrospektivna izložba*. Beograd: MSU, 1978.
- Ђурђевић, Ђорђе. „Сусрет са Зором Петровић.“ *Република*, 27. децембар 1955.
- Erić, Olga. „Intervencija kao dekodiranje interpretacije.“ 3+4 br. 6 (2001).
- Јанковић, Оливера. *Зора Петровић, уметност као живот*. Београд: Галерија САНУ, 1995.
- Linker, Kate. „Prikazivanje spolnosti.“ u: *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti*, ur. Ljiljana Kolečnik, Zagreb: Centar za ženske studije, 1999.
- Михаиловић, Миливоје. „Зашто баш овако? Зора Петровић.“ *Младост*, 7. јануар 1959.
- Nead, Lynda. *The Female Nude. Art, Obscenity and sexuality*. London/ New York: Routledge, 2007.
- Nochlin, Linda. „Why Have There Been No Great Women Artists?.“ in: *Women, Art, Power and Other Essays*, 145-178. New York: Harper&Row, 1988.

Summary

Maja Marković

The Female Nude in the Oeuvre of Zora Petrović

Key words: *female nude, Zora Petrović, women, feminism, patriarchal culture*

The thematic scope of Zora Petrović's paintings mostly comprised female nude paintings and clothed female figures, portraits, self-portraits, still lifes and a negligible number of equally good landscapes. The presence of women in Zora Petrović's oeuvre through different kinds of representation gives us a possibility to interpret her work in various ways. Zora Petrović was an artist who cultivated and developed an expressionist artistic language arising from strong emotions and materialised by means inevitably forceful, expressive colours. She painted on large canvases, quickly, in wide strokes, making nervous, energetic, broad strokes, with a lot of dense paste, without any subsequent adjustment. In the beginning of her career we can see the influence of Andre Lhote, whose school of painting she attended very briefly during her first, one year study visit to Paris in 1925 and 1926. Lhote's constructivist approach can be recognised in the paintings Zora Petrović created towards the end of the 1920s (*Bathers*, 1926). During the 1930s the representation of young women's bodies, emphasized eroticism, set in a studio environment dominated Zora Petrović's painting (*Desire*, 1933). The last decade was marked by the creation of her major works with large and massive bodies, which are imprinted in the confined space of the canvas (*Green nudes*, 1957, *Two nudes*, 1958). Zora Petrović presented us a woman who shows signs of sadness and happiness, pain, impermanence and aging. Her paintings of female nudes reflect the uncompromising thematisation of female desire and sexuality within a culture in which sexual desire is exclusively coded as male. Her paintings represent radical re-examination of the social norms of heterosexual and patriarchal society, as well as questioning the ways the woman was produced as a category and the method that determines her as subordinate, passive, and socially invisible.

Милена Гњатовић, студенткиња докторских
студија историје уметности, Филозофски
факултет, Универзитет у Београду, Београд
gnjatovic.milena@gmail.com

UDK: 791.4-74.30
оригинални научни рад

Бети Буп као симбол флепер ере

Апстракт: *Флепер ера односи се на доба двадесетих и тридесетих година двадесетог века када младе жене на Западу по први пут излазе из приватног у јавни домен, почињу да носе кратку косу, мини сукње, слушају џез и плешу на игранкама. Оне су пушиле цигарете и пиле алкохол у јавности, возиле аутомобиле, односиле се према сексуалности на лагоднији начин него до тада, супротстављајући се уз помоћ свега наведеног ономе што се тада сматрало друштвено прихватљивим понашањем за женски род. Бети Буп је цртани лик који ће кроз краткометражне цртане филмове додирнути најактуелније теме овог доба. Анализирајући моду флепер доба, литературу која по први пут користи овај термин, као и само порекло термина флепер и његова значења, у овом раду тежићу да представим социјалне оквире у којима настаје цртани филм о Бети Буп, а затим и да, кроз културну и визуелну анализу и представљање неких од најкарактеристичнијих сцена овог цртаног филма, проникнем и у дубља значења истог.*

Кључне речи: *Бети Буп, флепер девојка, цртани филм, Доба џеза, браћа Флајшер*

Дејв и Макс Флајшер (Fleischer) су двадесетих година 20. века били највећа имена анимираног филма. Њихова популарност биће замагљена тек наредних година успесима младог Волта Дизнија. У своје време, Флајшери су владали филмским представама, креирајући изузетно популарне краткометражне филмове са морнаром Попајем и моћним Суперменом, који ће бити инспирација за серију филмова о јунаку Бетмену браће Варнер. Најтрајнија креација Флајшерових, ипак, била је прототип „флепер“ девојке, Бети Буп настала у њиховом студију „Talkartoons“—а раних тридесетих.

Бети Буп је своју каријеру почела као пас, девојка пса Бимба у цртаном филму Макса Флајшера. (Бимбо је био покушај креирања еквивалента Мики Маусу.) Тако је, када се први пут појавила у епизоди *Dizzy dishes* (1930), као лик још увек без имена, она била француска пудла која пева у ноћном клубу у коме је Бимбо радио. Већ тада, будућа Бети по-

седовала је наглашен женски шарм још увек невиђен у цртаним филмовима. Пре ње, постојали су женски ликови у цртаним филмовима, али они су углавном некарактеристично обликованог тела и без јачег карактера пратили мушке улоге. Бети ће са својим бејби фејсом, гласом мале девојчице, независним и кокетним понашањем бити толико популарна да ће заузети Бимбу главну улогу у Флајшеровим цртаним филмовима. Убрзо Бети постаје људско биће са великим минђушама уместо дугачких ушију, док Бимбо остаје пас, и даље њен момак.

На физички изглед нове Бети Буп утицале су тада популарне певачица Хелен Кејн (Helen Kane) и глумица Клара Боу (Clara Bow), обе представнице нове америчке „флепер“ девојке. Бети је глас добијала у највећем броју епизода од још једне савршене представнице флепер моде, Мае Квестел (Maе Questel).

Значење термина: флепер и мода овог доба

Термин „флепер“ 1920-их се односио на нови став младих Западних жена које су носиле кратку косу, мини сукње, слушале џез и плесале на игранкама, пушиле цигарете и пиле алкохол у јавности, возиле аутомобиле, односиле се према сексуалности на лагоднији начин, супротстављајући се свиме наведеним ономе што се тада сматрало друштвено прихватљивим понашањем за женски род. Реч *flapper* означава младу птицу која млати крилима (flapping) док учи да лети. Исти термин се ипак у сленгу врло често односио на проститутку.¹

Неки теоретичари сугеришу да концепт флепер, који се односи на доба живота када је жена млада, потиче из Немачке, одакле је уведен у Енглеску. У Немачкој термин се односио на „сексуалну реакцију против утовљених, монументалних жена“, како налазим у немачким магазинима овог доба. У тој земљи, флепер су звали „backfisch“, што је означавало младу рибу која још увек не може бити понуђена на тржишту. Коришћење ове речи је постало све чешће током Првог светског рата, вероватно због све већег броја младих жена као радне снаге која треба да надомести мушкарчево одсуство: чланци у енглеској штампи тога доба, како Џошуа Зајц (Joshua Zeitz) пише, говоре о проблему незапослености жена (које су до тад већ навикле да раде ван куће) након повратка мушкараца из рата, ситуацији која доводи до „флепер будућности“.²

¹ Svetomir Ristić, Živojin Simić, Vladeta Popović, *Enciklopediski englesko-srpsko-hrvatski rečnik*, (Beograd: Prosveta, 1973), 414.

² Joshua Zeitz, „FLAPPER: A Madcap Story of Sex, Style, Celebrity, and the Women Who Made America Modern,“ in: *The Beautiful and Damned*, ed. L. Schilling, 18 (New York: The New York Times Book Review, Literature Resource Center, 2006).

Реч се у Сједињеним Америчким Државама први пут појављује 1920. године филмом *The Flapper* Франсиса Мериона (Frances Marion) са Олив Томас (Olive Thomas) у главној улози. Томас је сличну улогу већ играла 1917. године, али реч се тек у овом филму први пут користи. Најзад, Олив представља једну од првих представница флепер девојке, да би ускоро Клара Боу, Луис Брукс (Louise Brooks), Колин Мур (Colleen Moore) и Џоан Крафорд (Joan Crawford) изградиле своје глумачке каријере и достигле велику популарност пратећи исту моду.

На одевање америчких флепер девојака утицала је мода из Париза овог доба. Коко Шанел је изградила модну империју од уско шивених хаљина и накита, финансирајући сама свој посао уз повремену помоћ богатих љубавника. Али Шанел није гомилала своје богатство: њени инстинкти били су демократски, а њен изглед је био лак и економичан за опонашање. Брзо је прешао Атлантик до часописа *Vogue*, а оданде до Сирс каталога, омогућавајући ћерки фармера у Минесоти да купи „свилену равну креп сукњу и блузу по последњој флепер моди за 8.98 долара“.³ Након револуције у дизајну Коко Шанел, жене нису више морале да купују скупу одећу да би имале стила. „Захваљујући мени“, једном је рекла, „радне жене могу да се понашају као милионерке.“⁴

У Њујорку, мушкарци и жене у медијима додатно су популаризовали ову манију. Гордон Конвеј (Gordon Conway), дизајнер женске одеће, креирала је силуету „нове жене“: „Еlegantна и мршава, висока и издужена, заводљива, а ипак недоступна.“⁵ Крајем XIX века америчке домаћице су чезнуле да буду коврцаве, румене и округласте, да би само три деценије касније, под утицајем часописа, бестселера и филмских представа ногатих грација без наглашених кукова, скоро свака девојка покушавала да смрша и постане флепер девојка.

Бети Буп је такође одевена по флепер моди. Она је први цртани лик у историји који носи сукње и хаљине високо изнад колена, наглашено високе штикле, подвезицу, а испод груди јој је увек стезник који наглашава кливиц.

Флепер девојке у књижевности

Писци у САД попут Ф. Скота Фицџералда (F. Scott Fitzgerald) и Аните Лос (Anita Loos), као и илустратори: Расел Патерсон (Russell Patterson), Ител Хеис (Ethel Hays) и Феит Бароус (Faith Burrows) популаризовали су флепер изглед и стил живота кроз своја дела.

³ Ibid., 17.

⁴ Ibid., 18.

⁵ Ibid.

У својој причи из 1920. *Коса Бернис Бобс* (Bernis Bobs Her Hair), Скот Фицџералд испричао је бајку о старомодној девојци коју момци не примећују. Оштроумна ученица, Бернис, убрзо постаје ударац за младе мушкарце који су је претходно сматрали за „sorta dopeless“. „Да ли да ошишам своју косу?“, пита мушкарца на балу кантри клуба, „То је сигуран и лак начин привлачења пажње.“ Како момци са колеца почињу слушати разговор, цитирајући Оскара Вајлда она додаје: „Мораш задивити људе, нахранити им сујету, или их шокирати.“ Бернис, са својом кратком косом, још увек тада није била толико популарна међу женама. Ипак, након неколико година, одстрањено је на хиљаде бујних кика као што су биле Бернисине, а Фицџералдове хероине запоселе су машту младих девојака.⁶

Књигом: „Флепер: Прича о враголастој девојци, сексу, стилу, слави и женама које су Америку учиниле модерном“, историчар Универзитета Кембриџ, Џошуа Зајц указује на то да је флепер много више од фризури. Ова мода заправо осветљава пут ка социјалним променама, обухватајући „контровверзни животни стил приликом храброг покушаја за самодифинисањем.“⁷ Колин Мур, звезда филма из 1923. године *Паљење младости*, величала је флепер: „Делила сам њихову неуморност, разумела њихову одлучност да се ослободе викторијанских окова времена пре Првог светског рата и да саме за себе открију о чему живот заправо говори.“⁸

Само двадесет година пре Бернис, од америчке жене се очекивало да се понаша „прикладно“. „Када девојка напусти кућу са осамнаест година, она ради једну од две ствари“, Теодор Драјзер је писао у *Сестра Кари*: „или падне у руке спаситеља и постане боља, или брзо постиже космополитски стандард врлине и постаје гора.“⁹ Али 1920. године „горе“ је било ново „боље“. За успешност у модерном свету, суштински је било забављати се. Тако Бети Буп, сем јединственим физичким изгледом, и својим ставом и понашањем у цртаном филму преноси публици врло јасну друштвену поруку. Иако пренаглашена као флепер девојка, што је и очекивано од једног цртаног лика – карикатуре, она је права слика нове америчке жене – самостална, јасно изражава свој сексипил, слободно игра и пева, излази у ноћне, најчешће цез клубове.

⁶ Charles E. Shain, „F(rancis) Scott (Key) Fitzgerald,“ in: *American Writers: A Collection of Literary Biographies* vol.2. (New York: Charles Scribner's Sons, Literature Resource Center, 1974).

⁷ Joshua Zeitz, „FLAPPER: A Madcap Story of Sex, Style, Celebrity, and the Women Who Made America Modern“, 18.

⁸ Ibid.

⁹ Theodor Dreiser, *Sister Carrie* (The Pennsylvania State University: electronic edition, 2005).

Истина, до краја 1930-их Клара Боу показивала је знаке шизофреније, а 1948. године Зелда Сајре Фиццералд, модел за хероине свог супруга, умрла је у пожару у санаторијуму у Северној Каролини, где је провела неколико година живота, али, није ли пожар био природни крај запаљене младости?

Бети Буп као флелпер девојка

Флајшероци, причајући приче о Бети Буп, изгледа да уопште нису правили цртане филмове за децу, већ су у њих, врло храбро за то доба, „спаковали“ слику америчког друштва уздрманог променама и различитостима, неснађеног у несугласицама између старог и новог, конзервативне традиције и све популарније модерности. Бети Буп, односно флелпер жену, почевши од физичког изгледа, преко контроверзног понашања, до различитих ситуација у које је Флајшероци смештају, можемо посматрати као метафору свих проблема које захватају САД двадесетих и тридесетих година прошлог века.

Оно што је на први поглед запањивало публику, свакако јесте експлицитно приказивање женске сексуалности, тада неуобичајено и за филмску индустрију. У цртаним филмовима, мушки ликови често гвире док се Бети пресвлади. У *Betty Boop's Bamboo Isle* (1932.), одевена као Самоанка из сцене документарног филма стављеног на почетку цртаног, Бети плешући хула плес носи само цветни венац око врата (који прекрива њене груди) и сукњу од траве. Иста сцена се понавља и у *Pop-eye the Sailor* две године касније. Флајшер још више запањује публику када у епизоди *Boop-Oop-A-Doop* (1932.) додељује Бети улогу циркуске плесачице, а затим показује сцену у којој се Бети, шминкајући се пред излазак на бину брани од послодавца који јој додирује нагу ногу. На питање „Do you want your job?“, Бети одговара песмом чија је порука „... don't take my boop-oop-a-doo away“, те се наведена измишљена фраза у овом контексту свакако тумачи са израженом сексуалном конотацијом. Ипак, поред овако наглашене женске сексуалности, као и указивања на то како се она у САД овог доба тумачи, Бетин карактер носи и црте дечјег. Нацртана је са главом сличнијој бебиној, него глави одрасле особе и већој од остатка тела.¹⁰ Овакав цртеж, уз њен детињи глас, сугерисао је комбинацију детета и зреле жене коју су многи препознавали у флелпер типу, који Фиццералд описује као „љупку, привлачну, скупу и око деветнаесте”.¹¹

¹⁰ Deborah D. O'Leary, *Return of a Painted Lady: Betty Boop Confidential*. <http://www.weeklywire.com/ww/alibifilm.html>.

¹¹ Charles E. Shain, “F(rancis) Scott (Key) Fitzgerald”, *American Writers: A Collection of Literary Biographies* vol.2. (New York: Charles Scribner's Sons, Literature Resource Center, 1974).

Доба џеза и цртани филмови о Бети Буп

Цртане филмове о Бети Буп прожимају још неке табу теме. На првом месту, то је свакако снимање и приказивање џез извођења широкој публици. Уколико занемаримо Кинг Видорев (King Vidor) филм *Алелуја* (Hallelujah, 1929.), направљен искључиво за афро-америчко тржиште, са црнцима у свим улогама и појављивањем Дјук Елингтона и његовог Котон клуб оркестра (Duke Ellington and his Cotton Club Orchestra), прво коришћење џез музике и џез музичара у филму датира управо из раних цртаних филмова о Бети Буп. У њима се на почетак стављају сцене наступа Кеб Каловеја (Cab Calloway) и Луиса Армстронга (Louis Armstrong), као и први видео записи ових музичара. У цртаним филмовима не користи се само џез музика као позадина, већ и начин кретања ових уметника док наступају, као и њихов животни стил.

Кеб Каловеј, који ради музику за целу епизоду *Minnie the Moocher* (1933.) позајмљује Флајшеровима свој „Moonwalk“ који је додељен пајаци Коко уз глас овог певача. Сцена на почетку овог краткометражног цртаног филма представља први снимак Каловејевог наступа са Котон клуб оркестром и дефинише наредне епизоде о Бети. Она је тинејџер модерног доба у несугласици са старомодним родитељима. Зато одлучује да побегне из куће, са својим дечком Бимбом. Мини, Пева Каловеј, научила је да користи опијум од свог дечка Смукија, који бира кокаин. Иако цртани филм не приказује Бети како конзумира дрогу, она у једном тренутку, све време уз пратњу Каловејеве песме, почиње да халуцинира. Бети и Бимбо се склањају у пећину у којој се појављује дух у облику моржа (ретроспекција правог наступа Каловеја из сцене са почетка), који пева „Minnie the Moocher“, праћен другим духовима и костурима. Овај застрашујући перформанс тера Бети и Бимба назад у безбедни дом код родитеља. Није случајност то што се читава сцена праћена Каловејевим џезом одвија управо у мрачној пећини, нити што, док певају, костури испијају ликер, духови мачића се буквално надувају неким опојним средством, а духови–затвореници завршавају на електричним столицама и даље певајући џез. Ова, нимало цртаном филму за децу примерена сцена, преноси многа дубља значења која осликавају Доба велике депресије (Great Depression Era), однос белачког становништва према џез (афро-америчкој) музици и имигрантима у САД овог доба.

Браћа Флајшер очигледно не стварају без разлога баш овакве цртане филмове. Рођени у јеврејској породици у Пољској, тада аустријској покрајини, они су још као мали, бежећи од погрома и антисемитског насиља, са породицом имигрирали у САД 1887. године и населили се у Њујорку. Флајшерови се, стога, кроз цртане филмове баве не само увођењем џеза у масовне медије, већ и тада текућим дискусијама о раси,

етничкој припадности и националности. У горе поменутој епизоди *Minnie the Moocher* уочавамо да су родитељи Бети Буп јеврејски имигранти. Када након Каловејевог нумере почиње анимација, Бети и њен отац, аустријски јевреј, вероватно осмишљен по узору на Флајшеровог оца, се расправљају. Он инсистира да Бети мора да прати породичну традицију и једе кошер храну. Бети са сузама у очима ово одбија. Сцена једним делом представља пародију на филм *Цез певач (The Jazz Singer, 1927.)*. Као и Џеки у филму, Бети одлучује да побегне. Такође као и Џеки, она бежи ка цез музици. Рафаелсон, писац који ће бити творац приче на којој је заснован сценарио за филм *Цез певач*, уочио је неке везе између црначке и јеврејске културе. Протагониста овог филма, Ал Џолсон, глуми јевреја Џека, како у филму, тако и у својим ранијим наступима, користи *blackface*, маску кроз коју је могуће посматрати везе између јеврејске и црначке заједнице. Наиме, многи цез историчари су описивали Џолсонов *blackface* и стил певања као метафору за јеврејска и црначка страдања кроз историју.

Проблемом нетрпељивости између различитих раса, Флајшерови се баве у још неколико епизода о Бети Буп. *I'll Be Glad When You're Dead, You Rascal, You* (1932.) такође почиње снимком живог извођења, овога пута Луиса Армстронга и његовог оркестра. Након истог, клоун Коко и Бимбо носе Бети на носилима преко афричке ливаде. Бети има тамну кожу, исту као што је и кожа Африканаца који је киднапују. Коко и Бимбо, док покушавају да спасе Бети, упадају у невољу и боре се за живот бежећи од вође племена који се претвара у Армстронгову главу, а затим у племенског бога певајући „I'll Be Glad When You're Dead“. Флајшерови овде користе велике усне карактеристичне за црнце, а често поређене са мајмунском њушком од стране белачког становништва, док представљају бога. На крају филма, Коко и Бимбо успевају да спасе Бети уз помоћ бодљикавог прасета које срећу на путу, да би најзад сво троје били коначно спасени ерупцијом вулкана чија лава разноси племе које их јури, а анимација поново уступа место завршетку нумере живог Армстронговог извођења. *I'll Be Glad When You're Dead* није једина епизода у којој Бети није бела. У *Betty Boop's Bamboo Isle* она је Самоанка, а Бимбо се прерушава блатом у урођеника и тек касније, усред забаве и Бетиног хула плеса бива разоткривен док му киша спира блато с лица.¹²

Велика депресија и флелер ера

Велики утицај на музичку индустрију САД, посебно на цез, али и јачање криминалних група, имала је прохибиција. Спикизији (Speakeasies), нелегална места за продају алкохола, постали су много популарнији то-

¹² Zenga Langmore, *Betty Boop and Jazz*, <http://www1.assumption.edu/ahc/1920s/boopandjazz.html>).

ком тог доба, а Велика депресија је проузроковала миграције које су водиле до све већег ширења џез музике. Покрет је настао у Њу Орлеансу, па кренуо ка северу кроз Чикаго до Њујорка. Тако су почели да се развијају различити стилови у различитим градовима. Због своје популарности у спикизијима, као и због развоја средстава за снимање, џез изузетно брзо постаје врло популаран.¹³ Ставови белачког америчког становништва према овом виду музичког стваралаштва јасни су уколико узмемо у обзир наслове чланака о џезу који су у том периоду излазили: „Unspeakable Jazz Must Go“, „Students in Arms Against Jazz“, „Why Jazz Sends Us to the Jungle“, „The Jazz Problem“ итд.¹⁴ Низ критичара је изражавао свој презир према џезу, иза чега су се заправо крила њихова расистичка начела и ниподаштавање Афро-Американаца. Тако је џез добијао епитете попут нездравог, опасног па чак и злог. И док се по европским листовима квалификовао као нова форма која би могла бити од великог значаја и за класичну музику,¹⁵ амерички критичари су одбијали да прихвате џез као озбиљан музички жанр.

Слику друштва оптерећеног прохибицијом приказују и Флајшерри. Њихови ликови у цртаном филму с времена на време искапљују боце и кригле алкохолних пића. Док изводи Каловејеву нумеру у пећини, дух у облику моржа испија алкохол (у епизоди *The Old Man of the Mountain* (1932.)), овога пута зли лик са гласом Каловеја, јурећи Бети испровоциран њеном сексуалношћу, у једном тренутку испија огромну криглу пива како би се окрепио) и ставља белу капуљачу. Овакав потез Флајшерерих можемо посматрати у контексту тадашњег односа америчке белачке јавности на цртане филмове који јасно промовишу мултикултуралност и џез, као и Флајшереров подсмешљиви одговор на исти. Наиме, текстови белачких аутора на ову тему постајали су све увредљивији и агресивнији, подржавани различитим покретима, попут Кју Клуks Клана, али и теоријама које су различите расе постављале на различите нивое хијерархије, а које су у овом периоду биле нарочито популарне.¹⁶

Почетком двадесетих година Кју Клуks Клан је био на свом врхунцу, и укључивао је око петнаест процената америчке белачке популације, односно између четири и пет милиона људи. Римокатолици, Јевреји и Афро-Американци били су очигледна мета овом покрету. У оваквој кли-

¹³ Jack S. Blocker, „Did Prohibition Really Work? Alcohol prohibition as a public health innovation,“ *American Journal of Public Health* 96-2, (2006): 233–243.

¹⁴ Maureen Anderson, „The White Reception of Jazz in America,“ *African American Review* Vol. 38, No. 1 (2004).

¹⁵ Ernst-Alexandre Anserment „Bechet and Jazz Visit Europe, 1919,“ in: *Reading Jazz*, ed. Robert Gottlieb, 741 (New York: Pantheon Books, 1996).

¹⁶ Anderson, „The White Reception of Jazz in America“.

ми, одлука браће Флајшер да цртане филмове о Бети Буп заснују управо на цез музици, тежњи ка модерности и отвореном приказивању расних и етничких проблема може се сматрати изузетно храбром. Уопште, приступ Флајшерових цртаном филму је у то време био карактеристичан и умногоме различит од Дизнијевог. Цртани филмови који су излазили из Флајшер студија били су фокусирани на надреализам, црни хумор, бавили се психолошким елементима и сексуалношћу. Окружење у њима било је урбаније, често мрачно, смештено у прљаве станове са огуљеним тапетима и старим намештајем. Чак је и цез музика на Флајшеровим снимцима сировија и рескија како би се боље уклопила у њихов неустрашив поглед на америчку мултикултуралну сцену. Због свега што приказује, у неколико наврата, студио Флајшер имао је озбиљних проблема услед претњи и активности Кју Клуks Клана. Чланови Клана себе су сматрали браниоцима прохибиције, традиционалног морала и правог Американизма.

Од флепер до конзервативне девојке

Упркос свим претњама, ипак није Кју Клуks Клан онај који ће натерати браћу Флајшер да измене карактер Бети Буп. Након доношења такозваног „Hays Act“-а, односно „Hays Code“-а 1934. године, названог по холивудском цензору Вилу Хејзу (Will Hays), а усмереног ка *Motion Picture* индустрији, сви филмски садржаји који се на било који начин баве сексуалношћу морали су бити измењени. Ова одлука највише је утицала на филмове Ме Вест, али и на цртане филмове о Бети Буп. Бетина сукња спушта се испод колена, а блуза добија крагну и дугачке рукаве, док је Бети виша и са мањом главом. Велика промена трансформисала је независну флепер девојку у узоран и, у поређењу са ранијим, врло неинтересантан карактер. Ипак, Макс Флајшер је успевао да провуче неке прошле особине кроз нову Бети Буп, па тако у епизоди *A Language All My Own*, Бети пева јапанској публици на енглеском и на јапанском језику; док је енглеска варијанта речи песме прилично невинна, јапанска, када се преведе, садржи стих који отприлике гласи: „Come to bed with me and we'll boop-boop-a-doop!“¹⁷ Ипак, Бети убрзо добија новог дечка Фредија, који овога пута није пас, као и кућног љубимца, штене, Пација. Теме које Флајшерови, под притиском цензуре обрађују, постају досадне одраслој публици и примерене су деци. Наредних година ови цртани филмови бивају све мање гледани, да би на крају били потпуно укинати 1939. године. Последњи пут се у цртаном филму Флајшер студија Бети Буп појављује приликом покушаја редитеља да Бети уведу у еру свинга у епизоди *Rhythm on the Reservation* (1939.).

¹⁷ Megaera Lorenz, *Betty Boop Before and After the Hays Act*. <http://www.heptune.com/boop.html>).

Закључак

Циљ овог рада био је представљање цртаног лика – Бети Буп, насталог тридесетих година двадесетог века у студију „Talkatronics“ Дејва и Макса Флајшера, као прве флeпер девојке презентоване у овом медију. Анализом литературе релевантне за феномен, у северноамеричкој литератури познат као: „флeпер доба“, те анализом, овом феномену савременог, цез доба (Jazz Age), као и анализом цртаних филмова из тридесетих и почетком четрдесетих година двадесетог века са Бети Буп у главној улози, показано је како су тада актуелни друштвени, политички и културни проблеми утицали на само креирање, односно естетику и садржај ових цртаних филмова.

Лик будуће Бети Буп се у цртаном филму Макса Флајшера јавља први пут као споредан лик у облику пса. Као девојка пса Бимба, ова француска пудла која пева у ноћном клубу, поседовала је наглашен женски шарм још увек невиђен у цртаним филмовима. Пре ње, у цртаним филмовима јесу постојали женски ликови, али они су, углавном некарактеристично обликованог тела и без јачег карактера, пратили мушке улоге. Бети ће са својим младалачким лицем, гласом мале девојчице, независним и кокетним понашањем, бити толико популарна да ће заузети Бимбу главну улогу у Флајшеровим цртаним филмовима и убрзо постати људско биће са великим минђушама уместо дугачких ушију – представница флeпер девојака у цртаном филму.

У првом делу овог рада, обрађена је пажња на сам термин флeпер (*flapper*), настао у Енглеској, а затим преузет и у Северној Америци. Тако су представљена значења која ова реч добија коришћењем у САД у првој половини двадесетог века, док је иста поређена и са, тада такође у сличним контекстима коришћеним, немачким термином: *backfish*. Како се закључује, термин флeпер се временом почео односити на посебан начин живота северноамеричких девојака, те се у раду анализира и мода овог доба, као и литература и филмови у којима су главне протагонисткиње управо флeпер девојке, а које свакако утичу на изглед и особине Бети Буп. Други део овог рада се, стога, односи на литературу флeпер доба, те утицај дела Скота Фиццералда и Аните Лос на популаризацију овог животног стила, док се у трећем делу рада сви описани феномени представљају у контексту цртаних филмова са ликом Бети Буп у главној улози.

С обзиром на то да се, како је већ поменуто, доба цеза у Северној Америци прожима са флeпер ером, четврти део овог рада посвећен је анализи цртаних филмова са Бети Буп у контексту тадашњих схватања цез музике и црначког становништва које је изводи. Анализом појединих епизода, указано је на различите симболе које Флајшерови користе у

својим делима поигравајући се на тај начин са негативном перцепцијом црначког становништва и њиховог начина живота од стране белаца, али исто тако и дискриминацијом Јевреја у САД у првој половини двадесетог века. Такође, представљен је и документарни значај Флајшерових цртаних филмова као јединих који на почетку готово сваке епизоде представљају, често прве, видео записе наступа Кеба Каловеја и других цез музичара у Котон клубу. У наредном поглављу сагледан је утицај прохибиције и њом условљених друштвених проблема на садржај и естетику у том периоду насталих епизода о Бети Буп. Последњи део овог рада објашњава трансформацију флепер девојке Бети Буп у конзервативну цртану јунакињу. На овакву промену утичу поново, друштвени проблеми, те доношење Хејс акта који тежи да исте и реши.

Цртани филмови о Бети Буп прекинули су тишину током двадесетих и тридесетих година у САД. Они су се односили на различите социјалне прилике у међуратном периоду, попут положаја жене у друштву, расизма и односа према сексу, контроверзне за то доба. Уз остале „Флеперсице“ познате у литератури и холивудским остварењима тог доба, Бети Буп је мартир промена које су увеле САД у нову еру другачијег односа према женском одевању, начину понашања и положају у друштву. Својом пренаглашеношћу, Бети Буп је, кроз дела Флајшерових, тежила да покаже како нова, контроверзна жена не треба да се плаши приликом супротстављања традиционалним и конзервативним схватањима.

Литература:

- Anderson, Maureen. „The white reception of jazz in America.“ *African American Review* Vol. 38, No. 1 (2004).
- Anserment, Ernst-Alexandre. „Bechet and Jazz Visit Europe, 1919.“ in: *Reading Jazz*, ed. Robert Gottlieb. New York: Pantheon Books, 1996.
- Blocker S. Jack. „Did Prohibition Really Work?.“ *American Journal of Public Health* 96-2 (2006): 233–243.
- Dreiser, Theodor. *Sister Carrie*. The Pennsylvania State University: electronic edition, 2005.
- Langmore, Zenga. *Betty Boop and Jazz*. <http://www1.assumption.edu/ahc/1920s/boopandjazz.html>.
- O’Leary, D. Deborah. *Return of a Painted Lady: Betty Boop Confidential*. <http://www.weeklywire.com/ww/alibifilm.html>.
- Lorenz, Megaera, *Betty Boop Before and After the Hays Act*. <http://www.heptune.com/boop.html>.
- Ristić, Svetomir, Živojin Simić i Vladeta Popović, *Enciklopediski englesko-srpskohrvatski rečnik*, (Beograd: Prosveta, 1973).
- Shain, E. Charles. „F(rancis) Scott (Key) Fitzgerald.“ in: *American Writers: A Collection of Literary Biographies*, vol. 2. New York: Charles Scribner’s Sons, Literature Resource Center, 1974.
- Zeitj, Joshua. “FLAPPER: A Madcap Story of Sex, Style, Celebrity, and the Women Who Made America Modern.” in: *The Beautiful and Damned*, ed. L. Schillinger. New York: The New York Times Book Review, Literature Resource Center 2006.

*Summary***Milena Gnjatović****Betty Boop as a Symbol of the Flapper Era****Key words:** *Betty Boop, flapper girl, cartoon, Jazz age, Fleischer brothers*

Flapper era is the age of the second and the third decade of the twentieth century when young women in the West came out from private to public domain for the first time and started to wear short hair and miniskirts, listen to jazz and dance at clubs. They smoked cigarettes and drank alcohol in public space, drove cars and had opened approach towards sexuality, opposing in that way what was considered acceptable for a female of the time. Betty Boop is a character which will touch the most characteristic topics of the time being protagonist in cartoons. Through analysis of the fashion of flapper era, literature that will mention this term for the first time and consideration of its' meanings, in this paper, I will try to present social frames in which cartoon about Betty Boop was made. Finally, I will try to come to wider perspective of hidden meanings through the cultural and visual analysis and presentation of some of the episodes of this cartoon.

АРТ
СИНТЕЗИС

Isidora Krstić

**Generative Drawings / Generativni Crteži
2012 - 2013**

1

2

3

4

5

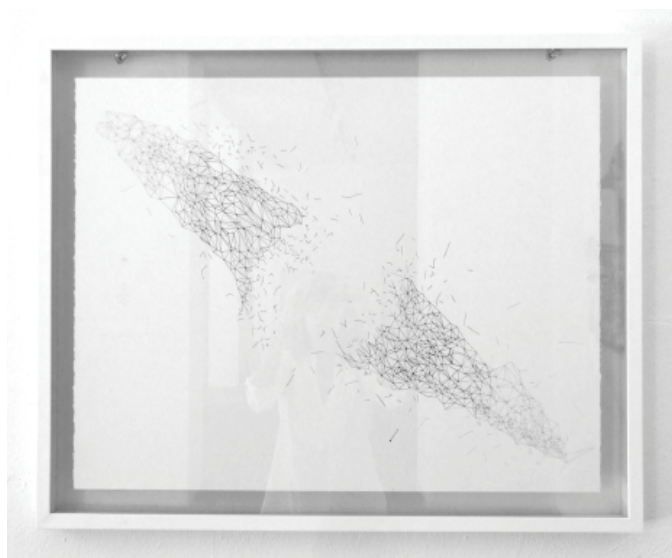
6

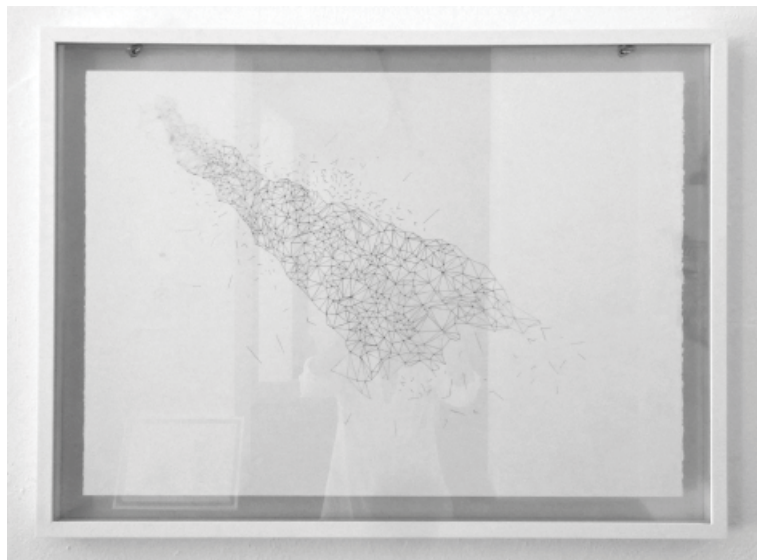
01-06/ 2012

tuš i pero na papiru / pen and ink on paper
21x30cm

7

8

07-09

2012

tuševi u boji i pero na papiru / pen and coloured ink on paper
50x38cm

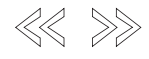

9

2013

The consequence of decisions / Posledica odluka
Coloured string installation / Instalacija od kanapa u boji
IST - The Institute of Science and Technology Austria / Institut za Nauku i
Tehnologiju Austrije

ПРИКАЗИ

Катарина Лончаревић, Факултет политичких наука,
Универзитет у Београду, Београд
katarina.loncarevic@fpn.bg.ac.rs,

**Giulia Sissa, *Sex and Sensuality in the Ancient World*
[Translated by George Staunton], Yale University Press,
New Haven and London, 2008, viii + 224 p.**

Sex and Sensuality in the Ancient World представља енглески превод књиге Ђулије Сисе (Giulia Sissa), професорке класичних и политичких наука на Калифорнијском универзитету у Лос Анђелесу, првобитно објављену на италијанском језику под насловом *Eros tiranno: Sessualità e sensualità nel mondo antico* (2003). Ђулија Сиса је позната експерткиња из области историје, антропологије и филозофије античког света, и ауторка важних студија попут *Greek Virginity* (1989) и *The Daily Life of the Greek Gods* (2000) коју је написала заједно са Марселом Датијеном (Marcel Datienne). У најновијој књизи о античком свету, која је 2011. године преведена и на француски језик, Сиса критички испитује појмове сексуалности и сензуалности у филозофији и књижевности античке Грчке, Римског царства и током ранохришћанског периода, посебно наглашавајући разлике између мушкараца и жена и њиховог схватања и (различитог) доживљаја *ероса*.

Књигу чине уводно поглавље, три главна дела („Ерос тиранин”, „*Mollis Amor*: не-мушка љубав”, „*Perversa Voluntas*: девијантне склоности”) и Закључак („Неодређена жеља”). Структура је сложена пошто ауторка нуди паралелне анализе различитих аутора који су писали у различито време.

На самом почетку књиге, Сиса дефинише кључне појмове своје анализе, појмове *сексуалности* и *сензуалности* критикујући утицај Мишела Фукоа (Michel Foucault), односно начин на који је његово схватање појма „сексуалности” као изума и конструкција викторијанског XIX века обликовало теорије историчара и филозофа савременог доба. Ауторка сматра да је кључно за разумевање материјалне природе и субјективитета (који је у основи) еротског искуства да се дрземо да

„...напустимо језик о сексуалности испуњен клишејима и да почнемо да размишљамо, с једне стране, о полности, уколико желимо да схватимо антички материјализам, али и о сензуалности, са друге стране, ако желимо да разумемо у потпуности све ставове античког света према еросу” (6).

И упркос чињеници коју признаје и сама ауторка да не постоји реч у старогрчком језику коју бисмо могли да преведемо у латинску реч *sensualitas*, или на модерне језике, и да не постоји старогрчка реч коју бисмо превели као *sexus*, она ипак верује да „сексуалност”, „пол” и „сен-

зуалност” нису речи које налазимо у речницима, већ у „реченицама, метафорама, токовима мисли и семантичким пољима” (7). Управо њихово испитивање доноси ауторки дефиниције појмова „полности” и „сензуалности” које користи у својој критичкој анализи сексуалности и сексуалних односа у грчко-римском свету. „Пол” је „увек пренаглашена разлика између два тела, разлика која се осликава у друштвеним навикама и обичајима и културним артефактима” (7). Са друге стране,

„...сензуалност [...] је кретање различитих тела једног ка другом у трагању за ужитком. [...] Сензуалност је неодређена, трајна, упорна жеља. [...] Сензуалност значи осећати еротску емоцију и играти се с њом; жудити и чинити себе пожељним. [...] Сензуалност [...] је жудња да се буде жељен, чежња за узајамношћу, а не за једностраним поседовањем” (7-8).

У првом и најдужем делу књиге под насловом „Ерос тиранин”, ауторка анализира свет старих Грка. Прва два поглавља су посвећена могућностима дефинисања појма „жеље” да би се направила што јаснија разлика у односу на други подједнако важан термин, термин „задовољства” или „ужитка”. У Хомеровој поезији, на пример, ови појмови се међусобно искључују:

„Ова осећања представљају супротности: тамо где је једно, не може бити и друго. [...] Жеља је прошлост задовољства. Жеља је непријатна. [...] Жеља је самоубилачка” (37).

Са друге стране, задовољство или ужитак је „употреба присутног објекта. [...] Коначна могућност [...] ужива[ња] у објекту [...] жеље” (37-38). Ауторка анализира сложену и променљиву историју односа између жеље и ужитка у античкој књижевности и филозофији. Овим захтевним и изазовним паралелним читањима различитих текстова написаних у различито време, Ђулија Сиса жели да покаже разлике које постоје у динамици та два појма. Њена анализа Платоновог схватања природе жеље је зато посебно занимљива. Платон, по окончању анализе тела које жуди/жели долази до закључка, сматра ауторка, да је „жеља тиранска пошто намеће свој сопствени ритам (жудећој) особи која нема самоконтролу” (43).

Сиса је изузетно пажљива у анализи историје полне разлике, односно историје „како [...] једно тело почиње да се разликује од другог” (72). Она готово да препричава Хесиодове приче о стварању жене, наглашавајући да је „касни долазак полне разлике учинио да људска бића постану уистину људи. Стварање жене доводи до стварања људске расе” (73). Овај тренутак нарочито заокупља ауторку због истицања полног и сексуалног елемента: „неспокојство, радозналост и патња долазе на свет заједно са женскошћу. Жена је та која шири немир међу мушкарцима”

(74). Иако је медицина античког света тврдила да оба пола имају генитални апарат исте структуре и функције, филозофи су мислили другачије. Тако је Аристотел увео појам женске пасивности и пасивне женскости.

„Ево га тело које може да зачне не осећајући жељу, еротику или узбуђење. [...] Међутим, [...] жена је свесна сензуалности. [...] Иако је њено задовољство случајно, ипак је често и служи сврси. [...] Аристотел показује да када је реч о сензуалности, грчка мисао није могла да се прилагоди мушком моделу сексуалности. Сензуалност је спонтано женска. И она је сврха по себи” (86-87).

До краја овог најдуже и најзахтевнијег дела књиге који истражује грчки свет, Сиса анализира и брак као „савез” (96), разлике између мајки и очева у односима са децом, разлике у правном статусу синова и ћерки, и коначно, ауторка детаљно анализира грчку трагедију и место које у њој заузимају појмови сексуалности, полности и сензуалности. Главни ликови на сцени су жене: Клитемнестра, Дејанира, Електра, Медеја и Јокаста. За разлику од Фукоа који је у потпуности занемарио свет трагедије у својим истраживањима античке сексуалности и сензуалности, па се посветио еросу између мушкараца и дечака, Сиса верује да античка „трагедија показује важност односа између полова и богатство античке мисли када је реч о женској љубави и љубави према женама” (101).

Други и трећи део књиге посвећени су римским и ранохришћанским ставовима о сексуалности и сензуалности. За разлику од првог дела у коме ауторка детаљно приказује и анализира старогрчке назоре када су у питању еротска осећања и мушка и женска сексуалност, други и трећи део су мањег обима и више подсећају на скицу за неко детаљније истраживање него дубоку анализу.

Лукрецијева, Овидијева и Јувеналова дела су кључна у другом делу књиге, па испитивање Лукрецијевог опуса наводе Сису да дефинише љубав као „трансформацију физиолошког одговора у патолошки” и да објасни да је „вођење љубави [...] борба два тела у циљу пенетрације и растргнућа другог тела” (135), што значи да је задовољство увек нешто што жеља поткопава. Са друге стране, Овидије нас у својој *Љубавној вештини* учи да:

„... жене и мушкарци маскирају своју пожуду: оне из смерности, а они у напору да превазиђу ту смерност. [...] Коначни циљ еротске хајке је љубав – трајна љубав према једној особи” (141).

Остатак другог дела књиге испитује значај фалуса у римском свету нарочито преко појма *mollitia*. Посебну пажњу ауторка поклања и појму који је већ много пута испитиван у различитим студијама о сексуалности и њеној историји, појму педерастичке, при чему сама анализа или боље речено приказ специфичног односа који подразумева педерастичку у

античкој Грчкој не доноси ништа ново нити провокативно већ постојећој великој литератури о том феномену.

Трећи део књиге анализира ранохришћанске ставове према сексуалности. Овде је главни саговорник сасвим очекивано апостол Павле, а најважнији извор, опет очекивано, Прва посланица Коринћанима, у којој се тврди да је брак добар, док је девичанство још боље. Ауторка објашњава, и своје читање поткрепљује и другим Посланицама апостола Павла, да је брак „добар” зато што не допушта промискуитет: хришћански брак не толерише проституцију и инконтиненцију. Међутим, и „породични живот је испуњен немиром, непријатностима и мучењем. Чедност је боља зато што то избегава” (171). Сиса тврди да девичанство има и другу страну: „Они који не ступају у брак мисле о Богу као да је Он њихов супружник. Пажња која се поклања Богу представља еротско време. Невиност је страст” (179). Чулна љубав је, дакле, могућа у односу са Богом, закључује ауторка.

Sex and Sensuality in the Ancient World истражује древне текстове и филозофију која је у основи свакодневног живота античке Грчке, Рима и раног хришћанства. Ова студија представља детаљну анализу појмова полности, сексуалности и сензуалности који су редефинисани тако да омогућавају читаоцима и читатељкама увид у античко поимање сензуалности у њеним богатим значењима. Ђулија Сиса је прилично успешна у својим провокативним и изазовним анализама античких текстова, а нарочито је похвалан њен отпор према устаљеном гледишту о античком свету као пре свега мушком свету. Увођење појма сензуалности омогућава ауторки да дефинише појам полне разлике и да врати жене (заједно са мушкарцима) на централну сцену расправа о еротизи и њеним различитим схватањима у античко доба.

Соња Гочанин

sonja.gocanin@gmail.com

Klastr Pjer, *Društvo protiv države: istraživanja iz političke antropologije*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2010, 235 str.

Друштво против државе: истраживања из политичке антропологије, написано 1974. године, најпознатије је дело француског антрополога и етнографа Пјера Кластра. Кластр је током 1960-их година живео међу Гвајаки Индијанцима у Парагвају и Јаномама Индијанцима у венецуеланској Амазонији. Његови увиди у специфичност политичког устројства архаичних друштава у овом делу отворили су простор за преиспитивање самих темеља политичке антропологије и разумевања појма политичког. Ово дело увелико надилази дескриптивни приступ у проучавању културе америчких Индијанаца јер упућује непријатна питања западноевропској етноцентричности померајући фокус од проучавања „примитивних“ друштава ка оштрој самокритици: шта то европска друштва чини „напредним“?

Књигу чине једанаест поглавља у којима је Кластр полазећи од различитих аспеката „друштвености“ индијанских народа саставио мозаик њихове, може се рећи, ингениозне политичке филозофије. Контраинтуитивно, смисао специфичне политичке организације Индијанаца лежи управо у борби против државе, принуде и друштвене неједнакости. „Отпор“ држави одвија се у више равни: на пољу улоге политичке власти (поглавице), сродничких односа, родних улога, религије, језика и обичаја. Сви ти елементи у својој синергији омогућавају постојање егалитаристичког „друштва без државе“ (200)

Проучавање „примитивних“ народа, како сведочи Кластр, никада није било ослобођено идеолошког уписа. У томе лежи немогућност да се разуме друштво без државе и принуде које карактерише Индијанце, осим као нижи стадијум политичког развоја чији је крајњи домет држава модерног Запада. Слика о архаичним друштвима као недовршеним коју су ширили западни истраживачи заправо је огледало њихове етноцентричности и културне затворености. „Људи без вере, без закона, без краља“ (14) је утисак који су изнели први европски истраживачи Бразила о Индијанцима Тупинамба и истовремено илустрација поменутог идеолошког погледа на „другу“ цивилизацију. Карактеристично за етноцентрични приступ је управо негативно одређење политичке организације Дивљака („друштво без“) јер претпоставља немогућност ових друштава да достигну западноевропски модел централизоване државе. То доводи

истраживаче до емпиријски неутемељених тврдњи попут оне о економији оскудице, чиме се реалност друштвено-економског живота племена конструише према идеалу економског система савремене државе не узимајући у обзир његове специфичности. Неопходна је, како Кластр налаже, „коперниканска револуција“ (26), преокрет етноцентричног схватања државе као најнапреднијег облика политичке власти у дубљу анализу самог појма политичке власти која ће открити да држава није једини, па чак ни привилеговани пут „развоја“.

Анализа друштвено-политичке стварности индијанских племена почиње анализом политичке власти као истрајне, али „сасвим импотентне ‘власти’ поглавице без ауторитета, функције која функционише у празно“ (31). Улогу поглавице је кроз три карактеристике представио Р. Лови: миротворац, дарежљив и добар говорник. Кластр додаје још једну димензију поглавичиног статуса: привилегију полигамије. На основу тих карактеристика, он установљава три вредности које, чини се, размењују група и поглавица: материјална добра, жене и речи. Ово су три основна нивоа размене која дефинишу друштво. Поглавица има обавезу дарежљивости у погледу своје имовине, док му, са друге стране, група омогућава право на већи број жена. Реципрочност ове размене је, међутим, само привидна. Реч је о различитим вредностима које не могу функционисати на истом нивоу као компензација. Суштину политичке власти треба, стога, тражити управо у одсуству размене која је иманентна самом друштву. То одсуство размене између поглавице и групе није случајна „грешка“ у политичкој организацији Индијанаца, већ управо слика односа друштва према власти. Власт у индијанском друштву је обезвређена. Она је искључена из размене, па самим тим и из друштва. Она представља повратак природном и принудном, те се култура против власти одлучно бори смештајући је на маргине друштвеног живота. На том месту власт је немоћна, али и „управо онаква каквом је ова друштва желе“ (48).

Дистанцирање власти од групе нарочито је видљива на нивоу треће поменуте вредности – језика. Поглавица је онај чија је улога да говори. Језик је вредност над којом поглавица, као политичка власт, има монопол. Оно што, међутим, „квари“ слику о надмоћи поглавице на плану језика је следећа констатација Пјер Кластра: „Поглавичин говор се не држи да би био слушан“ (168). Поглавица, заправо, говори језиком који није намењен слушању, то је „тежак језик који не очекује одговор“ (51). С обзиром да његов језик не испуњава комуникативну функцију у друштву, овакав статус на симболичком плану саопштава да је поглавица изопштен из друштвеног живота и свакодневне комуникације. Његове речи не само да нису наредбодавне, већ су дужност поглавице према заједници која се труди да их не примећује. Поглавичин говор није говор владара, већ пре усамљеног песника. Удаљавајући се од његовог језика, заједница

се удаљава од поглавице у намери да заштити себе од опасности које носи политичка власт појединца.

Специфична и нешто другачија улога језика видљива је на плану родних улога код Гвајаки Индијанаца. Реч је о разлици у начину певања код жена и мушкараца. Док жене певају колективно и скрушено, мушкарци-ловци певају поносно и индивидуално. Објашњење овог феномена Кластр налази у реалности друштвеног живота која је сасвим супротна начину певања. Гвајаки мушкарци се баве ловом и сакупљањем и само они опскрбљују племе храном. Упркос тој важности за заједницу, Гвајаки ловац не сме да једе свој улов, већ мора да га подели са групом. Такође, с обзиром на неравномеран однос броја жена и мушкараца у групи, велики број мушкараца пристаје на полиандрију како не би био изопштен из заједнице. „Архаично“ друштво присиљава мушкарце-ловце на размену жена и материјалних добара. То чини како би се одбранило од потенцијалне моћи појединца коју би он задобио када не би важио императив размене. Ограничавањем оних који су „најпродуктивнији“ део друштва штити се само друштво од раслојавања, у крајњој инстанци: од државе. Начин певања такође је део „политичког пројекта“ друштва против државе. У песми ловац проналази своје индивидуално, куражно „ја“ потиснуто тим пројектом заједнице. Језик на тај начин постаје чинилац успеха борбе за егалитарно друштво јер се кроз њега појединац „остварује“ и тиме компензује своју потребу да буде „моћна природа“ (123) у реалном друштвеном простору.

Страх од моћног појединца Кластр је уочио и у митовима, религији и обичајима заједнице Индијанаца. Митови откривају да друштво Индијанаца Шилипи користи хумор како би прикрило страх од шамана, персонификације појединца са ванредним моћима.

„Мит, на нивоу језика, омогућава потцењивање онога што се у стварности не сме потцењивати и, откривајући у смењу еквивалент смрти, подучава нас да код Индијанаца исмевање убија“ (160).

Ово је још једна катарзична функција језика која омогућава одржање „примитивног“ политичког система пружајући психолошку замену за страх. Заједница Индијанаца почива на том страху, али истовремено проналази начин да се он психолошки превазиђе, а да друштво као такво остане нетакнуто.

Страхом од система заснованог на принуди Кластр објашњава и појаву шамана који су у XV и XVI веку проповедали о Земљи без Зла у коју јужноамерички Индијанци треба да се запуте. Те бесмислене миграције које су ови пророци предводили заправо су покушај бекства од новог света који предводе моћне поглавице чији је ауторитет растао. То је бекство од симболичног Једног који је извор свих зала и који је истовремено метафора за пропадљиву, унификовану творевину – државу.

Индијанци су осећали тај нови поредак као претњу својој аутентичности. Тражећи своју земљу богова, Индијанци су заправо трагали за местом где ће друштво однети коначну победу над државом.

На плану обичаја, индијанска друштва спроводе дисциплиновање појединаца за егалитарност. Обреди мучења, који су заправо обреди иницијације, поручују младом Индијанцу или Индијанки: „Ти не вредиш ништа мање од другог, ти не вредиш ништа више од другог“ (198). Мучењем тела појединца друштво уписује свој знак, обележје „ти си један од нас“ чиме га, на нивоу симболичког, подсећа да неће толерисати иступања из заједнице једнаких.

Наравно, индијанско друштво без државе производ је и неких „системских“ случајности, као и историјских околности. Кластер напомиње да је демографски фактор значајан чинилац у одржању оваквог система и да „модел примитивног друштва може постојати само у малобројним популацијама“ (227). Други чинилац је спој билатералног система сродништва и унилокалног пребивалишта који је онемогућио стварање фамилија, а самим тим, и даљу интеграцију друштва.

Значај ових истраживања Пјера Кластра је огроман, не само зато што проширује перцепцију „другачијег“, већ зато што уздрмава саме темеље разумевања политичког. Кластер с правом поставља питање: „Дали је политичка антропологија икако могућа“? (19) Етноцентричност европских научника и њихов покушај да све политичке системе сместе дуж једног континуума је само део проблема. Само постојање егалитарног друштва без државе као специфичног политичког модела доводи у питање схватање политичке власти као принуде. Тамо где западни истраживачи виде „родно место“ политичког, не налазе га у индијанским друштвима јер је њихово политичко заправо западноевропски модел власти изврнут на поставу. Политичко је свуда, сем тамо где су га очекивали. Разлог томе је што су друштва „Дивљака“ ангажовала све своје ресурсе у борби против потенцијално опасног друштвеног раслојавања, повлашћених и моћних појединаца. Тај комплексни политички пројекат зато мора обухватати и симболичке системе (митове, језик), друштвени живот и обичаје како би био ефикасан. Међутим, то отвара питање почетка политичког. Дело Пјер Кластра тежи да пронађе то раскршће, место на коме су се архаична и „напредна“ друштва раздвојила и створила готово опозитне политичке моделе. Тражење тог места болно је за западноевропску политичку мисао јер проблематизује њено првобитно уверење о неминовности историјског пута који је изабрала.

Даница Илић

malicvrcak@gmail.com

Катрин Орел, *Средња Европа. Од идеје до историје*, Слио, Београд 2012, 360 стр.

Катрин Орел је научни сарадник при Националном центру за научна истраживања (CNRS, IRICE) и стручњак је за историју Средње Европе. Предавала је на Универзитетима у Стразбуру, Бечу и Паризу. Њени најпознатији радови су *Histoire de Budapest* (1999) и *La restitution des biens juifs et le renouveau juif en Europe centrale (Hongarie, Slovaquie, Republique Tchèque)* (2002). Тренутно ради на пројекту о „Мултикултуралним градовима Хабзбуршке Монархије 1867-1914“.

Студија о Средњој Европи Катрин Орел обухвата период од 1815. до 2004. године и даје преглед дешавања између два гранична догађаја у историји ове територије – Бечког конгреса и приступања земаља Европској унији. Овај период историје Европе на најбољи начин даје слику о територији која се, у зависности од тога са које позиције се посматра, сматрала или периферијом Западне или Источном Европом, док је заправо чинила посебну целину Средње Европе. Ауторка посматра Средњу Европу као територију која је у овом периоду доживела три велика преокрета која су је формирала у оно што је данас: пад Хабзбуршке монархије (1918), пад Совјетског блока (1989) и приступ Европској унији (2004). Обзиром на чињеницу да територију Средње Европе данас чине Пољска, Република Чешка, Словачка, Мађарска, Аустрија, Словенија и Хрватска, од којих само Хрватска није приступила Европској унији, 2004. година је година којом је заокружена прича о Средњој Европи. Тиме је решено питање територијалне припадности Европи, али је остало отворено питање њене геополитичке природе. Посматрано из угла актуелног савременог питања евроинтеграција Републике Србије, ова студија је значајан подсетник на процес који су земље Средње Европе прошле на путу ка Европској унији.

У складу са поднасловом књиге – *Од идеје до историје*, ауторка уместо класичног приказа политичке историје даје и јединствени приказ историје идеја. Како су управо идеје биле покретач политичких промена, посебно током XIX века са отварањем питања нација, ауторка даје објашњење како је територија која је углавном била под влашћу Хабзбуршке монархије 1815. године током XX века добила тачно одређене границе, да би се 2004. године поново интегрисала у нову заједницу. За ауторку ова последња интеграција представља врхунац дефинисања самих држава до стадијума када су постале спремне да се одрекну старог поретка

на путу ка интеграцији у Западну Европу, као идеалу напретка који она представља.

Књига је организована кроз три дела: 1) Средња Европа. Од центра ка периферији; 2) Представе о Средњој Европи и 3) Политичке културе Средње Европе. Како је књига предвиђена за француску читалачку публику у српском издању је први део књиге сведен на суштински преглед фаза кроз који је Средња Европа прошла, док су наредна два дела идентична оригиналном издању.

Кретање од центра ка периферији је приказ политичких кретања који су од центра који је представљала Хабзбуршка монархија XIX века до свог пада 1918. године, преко прелазног периода ка периферији до 1947. године, довели Средњу Европу до периферије под утицајем Источне Европе. Кроз анализу овог кретања ауторка даје приказ како се слика о геополитичкој позицији мења у складу са стањем у којем се територија налази. Како сама ауторка наводи, враћањем Хабзбуршкој дефиницији ове територије она улази у период ренесансе (1989-2004), током кога она коначно успева да се ослободи дефиниције „сфере под утицајем“ руске и немачке струје. Међутим, и поред ослобађања од положаја руске западне периферије, уласком у Европску унију она је поново вратила свој статус периферије, сада у односу на Запад.

Питање комплексности, али и јединствености Хабзбуршке монархије, ауторка даје кроз отварање питања нација и револуције из 1848. године, али и кроз четири стуба монархије: династије, војске, бирократије и цркве. Они генерално представљају спону међу мултиетничким становништвом, посебно након повлачења Османлија и ширења територија Хабзбуршке монархије, која је подразумевала и становништво које је требало прилагодити животу у монархији. Овој интеграцији и повезивању је помогла идеја о Бечу као граду који представља центар, не само у бирократском, већ и у културно-уметничком смислу. Ствари које Беч чине јединственим, као што су архитектура, уметност и кафеи, га у исто време чине и блиским свом становништву. Јединствена архитектура Беча, која је била модел за изградњу других градова на територији Хабзбуршке монархије је указивала и на њено јединство, али и на културну разноврсност кроз национално обележавање уметничких садржаја. На тај начин она тумачи феномен јединствености у различитости Хабзбуршке монархије, са културним полетом који је народима монархије касније помогао у дефинисању сопствених нација.

Након Првог светског рата и пада Хабзбуршке монархије формирана је територијална подела која се, са одређеним изменама, углавном одржала до данас. Нације које су се сматрале жртвама „тамнице народа“ добијају своје државе, али проблем мањина који је Хабзбуршка монархија пре рата успевала да премости на различите начине остаје у њима

горући проблем. Средња Европа у периоду од 1918. до 1989. године због немогућности да премости унутрашње проблеме како би стала на крај манипулацијама великих сила ствара представу о себи као о жртви апетита великих сила и формирања комплекса ниже вредности који је премошћен тек успешним евроинтеграцијама.

У „Представама о Средњој Европи“ истичу се два основна проблема међународног положаја те територије. Са једне стране, ту је проблем самодеофинисања, односно погледа изнутра, док је, са друге стране, ту начин на који су други, пре свега суседи, видели Средњу Европу. Катрин Орел анализом проблема дефинисања ове територије даје одговор на питања проблема са којима се иста сусретала. Немогућност ове територије да се избори са самодеофинисањем само су отежавали њен међународни положај, који је све више потпадао под утицај Француске, Немачке и Совјетског савеза. Тенденције које су постојале да се Средња Европа дефинише као немачка творевина су коначно довеле и до одбацивања те идеје, њено смештање у европски контекст и коначно њено реализовање. Један од главних проблема је све време било мишљење да се приближавањем Западу губи средњоевропска специфичност, односно, да ли интеграција значи и позападњавање? Проблеми са дефинисањем су довели до враћања на сам почетак и тражења термина, као што су Мител-Европа и Централна Европа, који ће Средњу Европу најбоље дефинисати. То су уједно били и највећи пројекти за регионално повезивање.

Географски положај, као један од начина да се представи Средња Европа у XIX веку, доводи до одређивања њеног положаја у односу према центру – Бечу, суседима, непосредној периферији и спољним територијама. Формирање нација је управо због тога изграђено на одређеним страховима и комплексима који су их навели да прихвате свој положај са минималним политичким учешћем, а да истовремено очувају националну културу. Ово је, даље, довело до формирања низа стереотипа и клишеа на територији која је створила један заједнички – средњоевропски тип, чији су идентитет на најбољи начин приказивали Јевреји, као једина дубоко транснационална група, способна да на прави начин прикаже „национални“ идентитет Хабзбуршке монархије. Питање националног идентитета остаје отворено током целог XX века, а страх неке наводи на то да траже пријем у НАТО, у којем виде заштитника од потенцијалне руске претње. Са друге стране, поставља се и питање да ли је могуће и како успоставити равнотежу између националног, регионалног и европског идентитета, уз акценат на осигуравању економског развоја различитих друштава. Решење је, можда, дато у приближавању, а затим у интегрисању у Европску унију.

„Политичке културе Средње Европе“ дају читаоцу представу о томе ко су били људи који су се бавили политиком, феномен политичара интелектуалаца међу њима, као и развој политичких идеја који су они

покренили. Либералне струје које су биле симбол 1848. године покрећу обнову позивањем на нацију, што касније доводи до трансформације истих у јаке националистичке струје. Управо су кризе кроз које је Средња Европа пролазила због тога створиле једну од најбитнијих тековина у односу на историју Европе – идеје о федерализму и регионализму. Разноврсност политичких идеја и система који су се формирали током два века на овим просторима омогућили су да се превазиђу проблеми и да се формира систем по ком је могуће бити неутрални чинилац између различитих блокова.

Интелектуалци Средње Европе се по својој политичкој оријентацији могу сврстати у две групе: западњаке и источњаке. Западњаци су били окренути Западу и модернизацији, док су источњаци били окренути традиционалним вредностима. Управо у овим оквирима су биле формиране различите политичке идеје, у друштву које је било дубоко рурално, са племством које је као многобројно и политички активно над њим доминирало. Формирањем нација и њиховим све дубљим дефинисањем посезањем за коренима формира се и свест о разликама народа Средње Европе. Оно је даље довело до међусобног позиционирања у хијерархији прогреса на чијем је врху био Запад. Овакав развој догађаја је довео до трансформације идеја револуције 1848. године из националног либерализма у либерални национализам. Последица оваквог заокрета из либерализма, потпомогнутим социјалним захтевима, у случају Немаца и Мађара, је био непомирљиви национализам.

Богатство политичких идеја Средње Европе је потекло из жеље да се она повеже и позиционира у односу на остатак Европе. Различити аутори су своје дивљење према устројству Сједињених Америчких Држава и Швајцарске узели за основ својих идеја о формирању сличне конструкције у Средњој Европи, али потпуно прилагођене њеним посебностима. Идеја о федерализму која се развијала међу присталицама Франца Фердинанда у групи Белведере наводи на помисао да је и он сам као једини спас за Хабзбуршку монархију видео федерализацију. Ауторка из тих разлога даје пресек највећих идеја и пројеката који су рађени током XIX и XX века, а који су за циљ имали формирање федерација или конфедерација. Управо су ти пројекти били наглашавани као опција „трећег пута“ током кризних средњоевропских година (1956. и 1968. година), да би 1989. године били одбачени у корист евроинтеграција.

Узимајући у обзир положај Средње Европе у односу на Републику Србију, као и актуелност теме приступа у Европску унију, ова књига одговара на бројна питања са којима се свакодневно сусрећемо и са којима ћемо се сусрести у наредном периоду. Сама ауторка Европску унију представља као идеал ка коме треба тежити, али такође отвара и питање мана које улазак у исту носи са собом.

БИОГРАФИЈЕ АУТОРА

Биографије аутора Biographies of the Authors

Маја Ружић (1985), мастер студије је завршила на Централно европском универзитету, одсек за међународне односе и европске студије. Области интересовања су јој: студије међународне безбедности, са посебним нагласком на критичке безбедносне студије, спољно политичка анализа, као и мировне студије.

Маја Ruzic (1985), has an MA in International Relations and European Studies from Central European University. Her field of interest are: International Security Studies, with a special accent on Critical Security Studies, Foreign Policy Analysis and Conflict Resolution Studies.

Јелена Цупаћ (1985), докторант на Европском Универзитетском Институту у Фиренци на Одсеку за политичке и друштвене науке. Тренутно ради на после хладноратовској трансформацији међународних безбедносних организација са професором Кристијаном Рус-Smitom. Професионална интересовања укључују теорију међународних односа и безбедности, понашање међународних организација, међународне норме и хуманитарне интервенције.

Jelena Cupac (1985), PhD researcher at the European University Institute in Florence at the Department of Political and Social Sciences. She is currently working on the post-Cold War transformation of security international organizations with Professor Christian Reus-Smit. Her general interests include international relations and security theory, behavior of international organizations, international norms and humanitarian interventions.

Весна Алексић (1970), дипломирала (1995) и магистрала (2000) на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Након одбране докторске дисертације на факултету за Међународну економију у Београду (2006) била је на стручном усавршавању на калифорнијском универзитету Беркли. Аутор је две монографије и више научних радова из области економске историје, објављених у земљи и иностранству. Ванредни је професор и ради у Институту економских наука у Београду.

Vesna Aleksić (1970), graduated from the Department of history, Faculty of Philosophy, University of Belgrade in 1995, and received her master's degree in 2000. She got her PhD degree in economic history from Faculty of International Economics in Belgrade (2006). In the same year she attended six months specialization studies at University of California, Berkeley. She is author of two monographs and several scientific papers in the field of economic history, published in the country and abroad. She is an associate professor and she works at Institute of Economic Sciences in Belgrade.

Ана Радованац (1982), дипломирани историчар уметности (Филозофски факултет, Београд), похађа докторске студије Историје уметности при Семинару за Музеологију и херитологију на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Ради као спољни сарадник у Републичком заводу за заштиту споменика културе - Београд, члан је Друштва конзерватора Србије и сарадник удружења *Europa Nostra Srbija*. Поља истраживања: историја колекционарства, музеологија, заштита културних добара, студије баштине.

Ана Radovanac (1982), a graduate art historian (Faculty for Philosophy, Belgrade), attends doctoral study at the Seminar of Museology and Heritage Studies at the Department of Art History, Faculty for Philosophy, University of Belgrade. Also, she is currently working at the Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia, Belgrade as associate. From 2011, she is the member of the Serbian Society of conservators and Association of *Europa Nostra Serbia*. Fields of research: history of collecting, museology, endangered cultural heritage protection, heritage studies.

Марко Жиловић (1984), докторант и сарадник у настави у области упоредне политике на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Завршио мастер студије Централне и Југоисточне Европе на University College London. Сарађивао на неколико истраживачких пројеката у Србији и Великој Британији. Области његовог научног интересовања су грађански ратови, политичко насиље, ауторитарни режими, демократизација, етнички односи, међународна безбеднос

Marko Žilović (1984), a PhD student and Graduate Teaching Assistant of Comparative Politics at the Faculty of Political Science, University of Belgrade. He holds a masters degree in Central and South-East European Studies from the University College London. He worked as a researcher in several research projects in Serbia and in the UK. His research interests include: Civil Wars, Political Violence, Authoritarian Regimes, Democratization, Ethnic Politics, Patronage, and International Security.

Урош Живковић (1979), дипломирао на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, одељење за међународне студије, модул: европске интеграције, а тренутно је студент мастер студија на истом факултету, модул: међународна безбедност. Основна поља занимања су му историјат, организација и политике Европске уније, као и процес европске интеграције са посебним акцентом на Западни Балкан. Течно говори енглески језик и служи се немачким.

Uroš Živković (1979), holds a BA in Political Sciences. He graduated at the Faculty of Political Sciences – Belgrade University, Department for international studies, modul: European integrations. He is a student of MA studies of International security at the same faculty. His basic fields of interest are history, organization and policies of EU and the process of European integration with special interest on Western Balkans. He is fluent in English and has intermediate knowledge of German language.

Витомир Јовановић (1984), истраживач Центра за образовне политике. Од 2010. ради као асистент на катедри за развојну психологију и психологију образовања на Одељењу за психологију Филозофског факултета у Београду. Теме којима се његови научни радови баве јесу некогнитивни чиниоци академског постигнућа, развој компетенци кроз социјалну интеракцију, феномен подбацивања у школи, даровитост, употреба тестова интелигенције.

Vitomir Jovanovic (1984), a researcher at the Centre for Education Policy. Since 2010 he works as a teaching assistant of developmental psychology and educational psychology at the Department of Psychology at the University of Belgrade. The themes of his scientific works deal with the non-cognitive factors of academic achievement, competency development through social interaction, the phenomenon of underachievement, giftedness and the use of intelligence tests.

Александар Бауцал (1965), ванредни професор на катедри за развојну психологију и психологију образовања на Одељењу за психологију Филозофског факултета у Београду. Неке од објављених књига: *Когнитивни развој: когнитивно-информациони приступ* (1998); *Квалитет и праведност образовања у Србији: образовне шансе сиромашних* (2009); *Индикатори једнаке доступности квалитетног образовања за Роме* (2010); *Кључне компетенције младих у Србији у ПИСА 2009 огледалу* (2012).

Aleksandar Baucal (1965), an associate professor of developmental psychology and educational psychology at the Department of Psychology at the University of Belgrade. Published books: *Cognitive development: cogni-*

tive-information approach (1998), *Quality and equity of education in Serbia: educational opportunities of the poor* (2009), *Indicators of Equal Access to Quality Education for Roma* (2010), *Core competencies of young people in Serbia in the mirror of PISA 2009* (2012).

Аника Југовић Спајић (1987), дипломирана етнолошкиња-антрополошкиња, студенткиња мастер студија на Одељењу за етнологију и антропологију на Филозофском факултету у Београду. Интересује се за антрополошка и сродна изучавања телесности, рода и сексуалности, као и теме из области медицинске антропологије. Од 2009. године је ангажована као сарадница на семинару антропологије у ИС Петница, а од 2013. године и као ко-руководитељка семинара.

Anika Jugović Spajić (1987), has a BA in ethnology / anthropology and is currently enrolled in a Master studies programme at the Ethnology and Anthropology Department at the Faculty of Philosophy in Belgrade. She is interested in research concerning corporeality, gender and sexuality, as well as topics in the field of medical anthropology. As from 2009, she is working as an associate of the seminar of anthropology in Petnica Science Center, and from 2013 as co-head of the programme.

Маја Марковић (1985), дипломирала на одељењу за историју уметности на Филозофском факултету у Београду. Завршила је једногодишњи алтернативни програм у Центру за женске студије и студије рода. Поље интересовања Маје Марковић закупа представа жене и женског акта у историји уметности, као и модерна уметност, културни феномени, студије рода и културна антропологија. Радила је као асистент кустоса на изложбама Колекција Павла Бељанског поново у Београду и Надежда Петровић: с обе стране објектива.

Maја Marković (1985), graduated at the Department of Art History, Faculty of Philosophy in Belgrade. She finished one-year programme at the Centre for Women and Gender Studies. Maја is interested in a number of topics, from the representation of women in art history and the nude, to modern art, various cultural phenomena, gender studies and cultural anthropology. She worked as an assistant curator at the exhibitions Collection of Pavle Beljanski again in Belgrade and Nadežda Petrović: on Both Sides of the Camera.

Милена Гњатовић (1989), дипломирала је Историју уметности на Филозофском факултету Универзитета у Београду, као и Менаџмент у култури на Факултету за културу и медије Мегатренд Универзитета. Тренутно је студент докторских студија Историје уметности на Филозофском факултету у Београду, као и мастер студија Културне

политике и менаџмента на Универзитету уметности у Београду. Интересује се за проблеме идентитета, културе сећања, модерне уметности, медиологије, маркетинга и менаџмента у култури.

Milena Gnjatović (1989), graduated from the Department of Art History, Faculty of Philosophy, University in Belgrade, and from the Department of Cultural Management, Faculty for Culture and Media, Megatrend University. At the moment, she attends PhD studies of Art History at the Faculty of Philosophy and MA studies of Cultural Policy and Management at the University of Arts, Belgrade. Areas of her interests include problems of identity, cultural memory, modern art, mediology and cultural management.

Исидора Крстић (1987), завршила Факултет ликовних уметности у Београду, смер сликарство, 2011. године. Студије је наставила годину дана касније на Академији примењених уметности у Бечу, на одсеку за уметност и науку (Art&Science), где је тренутно на првој години студија. Тренутно у раду истражује фундаменталне елементе цртежа и природу донесених одлука који га одређују. Рад јој је био излаган широм Европе. Добитник је стипендије за студије у иностранству Министарства омладине и спорта Републике Србије. www.isidorakrstic.com

Isidora Krstić (1987), graduated from the Faculty of Fine Arts in Belgrade, with a degree in Painting in 2011. She went on to continue her studies in the Art&Science Master program at the Universität für angewandte Kunst in Vienna, where she is currently at her first year of studies. Her current focus is exploring the fundamental elements of a drawing and the nature of the decisions taken which determine it. Her work has been shown in venues throughout Europe. www.isidorakrstic.com

Катарина Лончаревић (1973), дипломирала на Одељењу за филозофију Филозофског факултета Универзитета у Београду, магистрирала на Универзитету Ратгерс у САД и на Факултету политичких наука у Београду. Председница је Савета Центра за женске студије у Београду и заменица главне и одговорне уреднице часописа *Генеро*. Објављивала је текстове у монографијама и научној периодици (*Филозофски годишњак*, *Годишњак Факултета политичких наука*, *Генеро*, *Аспасиа*, итд.). Бави се епистемологијом и политичком филозофијом.

Katarina Lončarević (1973), graduated at Department of Philosophy (Faculty of Philosophy, University of Belgrade). Holds MA and MPhil degrees in Political Sciences (Faculty of Political Sciences, University in Belgrade) and Women's and Gender Studies (Rutgers, the State University of New Jersey). She is the president of the Council of Center for Women's Studies in Belgrade and deputy editor-in-chief of the journal *Genero*. She pub-

lished articles in scientific monographs and journals (*Philosophical Annual-Book, Godišnjak Fakulteta političkih nauka, Genero, Aspasia*, etc.). The main research interests: epistemology and political philosophy.

Соња Гочанин (1988), завршила новинарско-комуниколошки смер на Факултету политичких наука. Тренутно је на мастер Студијама рода, пише завршни мастер рад о проблематици силовања у делима Кетрин Мекинон и Андрее Дворкин. Више од две године сарадница у рубрици „Култура“ на сајту Б92, а од недавно учесница пројекта УНДП-а „Млади истраживач: ангажовање младих у Србији у борби против корупције уз помоћ истраживачког новинарства и друштвених медија“.

Sonja Gočanin (1988), graduated at the Faculty of Political Science in Belgrade (Department of Journalism). Writing her final master's thesis about rape phenomenon in Catharine MacKinnon and Andrea Dworkin books and essays at the Master's program (Department of Gender Studies). More than two years has been working as a part-time journalist in culture sector at the B92.net website. Participating in UNDP project "Youth Sleuth: Engaging Serbia's Youth to Fight Corruption through Investigative Journalism and Social Media".

Даница Илић (1990), студенткиња четврте године Филозофског факултета Универзитета у Београду, Одељење за историју, модул: Историја српског народа XVI-XVIII века. Основно поља занимања јој је историја српске цркве у XVIII веку. Течно говори енглески језик и служи се руским.

Danica Ilic (1990), student of final year at the University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of History. Module: Serbian national history (16-18th centuries). The main fields of her interest are: History of the Serbian Church in the 18th century. Fluent in English and has conversational knowledge of Russian.

Упутство ауторима

Часопис *Синтезис* објављује научне радове из области хуманистичких и друштвених наука на српском и енглеском језику. Неопходно је да основни текст прате наслов, апстракт, кључне речи, списак коришћених извора и литературе, резиме и биографија. Текстови на српском језику морају имати резиме на енглеском и обрнуто. Дужина резимеа не треба да прелази 1/10 основног текста. Наслов, кључне речи и биографија се дају на оба језика. Апстракт је на језику основног текста.

Текстови се достављају уредништву, искључиво у електронском формату, са екстензијом „doc“. Потребно је користити фонт Times New Roman, величина 12, проред 1,5. Текст у фуснотама је величине 10. Писмо свих текстова на српском језику је ћирилица.

Часопис *Синтезис* користи 15. издање система навођења извора и литературе Универзитета у Чикагу (The Chicago Manual of Style, 15th edition), и то Notes-Bibliography верзију. Неопходно је обратити пажњу да се библиографска одредница истог дела разликује у зависности од тога да ли се налази у оквиру напомене или списка на крају текста. Примери навођења најчешће коришћених облика одредница налази се у наставку овог Упутства; за све остале примере консултовати оригинални приручник.

Примери навођења литературе:

Књиге:

1) у фусноти:

Павле Миленковић, *Школа Анала, огледи о социолошкој историографији* (Нови Сад: Stylos, 2004), 25.

2) у списку литературе

Миленковић, Павле. *Школа Анала, огледи о социолошкој историографији*. Нови Сад: Stylos, 2004.

Чланци из часописа:

1) у фусноти:

Далибор Денда, „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији,” *Токови историје* 3-4 (2008): 10.

2) у списку литературе

Денда, Далибор. „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији,” *Токови историје* 3-4 (2008): 9-27.

Чланци из зборника радова или поглавља из књига:

1) у фусноти

Marko Žilović, „Zašto nisam postao inženjer?,” u: *Zbornik Beogradske otvorne škole. Radovi studenata 2006/2007*, 175 (Beograd: BOŠ, 2008).

2) у списку литературе

Žilović, Marko. „Zašto nisam postao inženjer?,” u: *Zbornik Beogradske otvorne škole. Radovi studenata 2006/2007*, 171-187. Beograd: BOŠ, 2008.

Цитирање странице са Интернета:

1) у фусноти

Karl Kempton, *VISUAL POETRY: A Brief History of Ancestral Roots and Modern Traditions*. <http://www.logolalia.com/minimalistconcretepoetry/archives/karl-kempton-visual-poetry-a-brief-introduction.pdf>

2) у списку литературе

Kempton, Karl. *VISUAL POETRY: A Brief History of Ancestral Roots and Modern Traditions*. <http://www.logolalia.com/minimalistconcretepoetry/archives/karl-kempton-visual-poetry-a-brief-introduction.pdf>

Након првог навођења, једна иста одредница се у наредним фуснотама може свести на презиме аутора, део наслова и број стране. Примера ради: Миленковић, *Школа Анала*, 54. Ако је фуснота идентична претходној користи се скраћеница „Ibid.“ Уколико је разлика само у броју стране, наводи се „Ibid., број стране.“ Скраћенице „нав. дело“ и „н. д.“ се не користе.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3+001

СИНТЕЗИС : часопис за хуманистичке науке
и друштвену стварност / главни и одговорни уредник
Марко Симендић. - Год. 1, бр. 1 (јесен 2009) - . - Београд
(Булевар уметности 37/31) : Центар за хуманистичке науке
“Синтезис”, 2009 - (Крагујевац : Графостил). - 24 cm

Годишње

ISSN 2334-7716.

ISSN 1821-2743 = Синтезис (Београд)

COBISS.SR-ID 169956876